

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

Földtudományok Doktori Iskola
Terület- és településfejlesztés Program

A mozi mint innováció magyarországi elterjedése, a hálózat alakulásának földrajzi jellemzői napjainkig

PhD-értekezés

Borsos Árpád

Témavezető:

Dr. Tóth József

DSc, rector emeritus, egyetemi tanár

PÉCS, 2009

Tartalom

	Old.
1. Bevezetés	4
2. Kutatástörténeti előzmények	6
3. Célkitűzések	13
4. Alkalmazott módszerek	14
5. Eredmények	16
5.1. A némafilm megjelenés és elterjedése	16
5.2. A hangosfilm megjelenése és elterjedése.	26
5.2.1. A hangosfilm megjelenésétől 1935-ig	26
5.2.2. A magyar mozhálózat az 1930-as évek derekán.	31
5.3. A keskenyfilm üzemű mozik megjelenése és hatása a mozhálózat alakulására	39
5.3.1. A magyarországi keskenyozzi-hálózat kialakulásának társadalmi-gazdasági gyökerei	39
5.3.2. A keskenyozzi innovációs életútjának szakaszai, jellemzői, területi aspektusai	40
5.3.2.1. A megjelenés	41
5.3.2.2. Az első alkalmazók, a korai többség	43
5.3.2.3. A piac-, illetve vegyes gazdasági fejlődési folyamat megtörése	45
5.3.2.4. Az extenzív szocialista fejlesztés szakasza a túltelítettségig	47
5.3.2.5. Az intenzív fejlesztés évei, a hanyatlás kezdete	49
5.3.2.6. A látszólagos (relatív) stabilizálódás évei	50
5.3.2.7. A piaci mechanizmusok megjelenése, a keskenyozzi hanyatlása	51
5.3.2.8. Átállás a piaczgazdasági pályára, a keskenyozzi agóniája	53
5.4. A normál mozik helyzete 1938-1995-ig	55
5.5. A magyar mozhálózat zsugorodását előidéző főbb tényezők 1960-1995 között	65
5.5.1. Általános társadalmi, gazdasági tényezők	66
5.5.2. A televízió elterjedésének hatása a mozhálózatra	69
5.5.3. A moziüzemeltetés szervezeti keretei, a megyei moziüzemi vállalati struktúra	71
5.5.4. A fejlesztéspolitika következményei	73
5.5.5. A filmforgalmazás hatása	74

5.5.6.	Az igazgatás, a szakmai irányítás hatása	78
5.5.7.	A mozi-néző viszony változása	81
5.6.	A magyar mozihálózat az ezredforduló éveiben (1996-tól napjainkig)	82
5.6.1.	Mozik a mozgóképtörvény előtt	83
5.6.2.	A mozik helyzete a mozgóképtörvény után	89
5.7.	A mozi magyarországi terjedésének életciklus modellje	99
6.	Az eredmények összefoglalása	101
7.	A kutatás további irányai	107
	Köszönetnyilvánítás	109
	Irodalom	110
	Függelék	115

1. Bevezetés

Az első nyilvános filmvetítés 1895. december 28-án, Párizsban, a Boulevard des Capucines 14. szám alatti Grand Café pinchelyiségében új korszakot nyitott az emberi kultúra történetében. Több, addigi zsákutcás vagy csak részeredményeket produkáló kísérlet után (KISPÉTER M. 1938, DÁLNOKY J. 1942) a mozgás megörökítését, tértől és időtől független, tetszés szerinti reprodukálását megvalósító technikai innováció, a Lumière-fivérek Cinematograph-ja szinte azonnal elindult világhódító útjára. Az invenció, az ötlet megszületése (SCHUMPETER, J. A. 1980) a Lumière-család tevékenységének színhelyeihez, Lyonhoz és Párizshoz kötődött. A HÄGERSTRAND-i (1952) értelemben vett diffúziós folyamat első innovációs centrumai Párizs mellett Európa nagyvárosai, Bécs, Berlin, Budapest, Torino voltak (BORSOS Á. 2005), a tengerentúlon pedig New York (MARKÓ L. 1995).

Az eredetileg kávéházakban, vigalmi negyedekben, vásári mutatványos sátrakban feltűnő szórakoztatóipari termék, a film rövid, egy- másfél évtized alatt kialakította saját autentikus megjelenési színterét, a mozit. Ez alatt az idő alatt a mozgóképgyártás és bemutatás önálló iparággá fejlődött, a film pedig – meglelvén saját formanyelvét – legkiemelkedőbb produkciói által új művészeti ágként ismertette el magát.

Újabb és újabb technikai innovációk (hangosfilm, színes film, elektronikus képrögzítés és közvetítés) eredményeként, a közvetített tartalom differenciálódásával alig egy fél évszázad múltán a mozgókép az emberiség elsőszámú archiváló, dokumentáló, információ-közvetítő eszközévé vált. A médiumokkal foglalkozó szakirodalom, a kommunikációelmélet a 20. század második felét – MCLUHAN terminológiája alapján – már egyértelműen a Lumière-galaxis korának tartja a könyvnyomtatás feltalálása által megteremtett, s évszázadokon át uralkodó Gutenberg-galaxissal szemben.

A mozgóképrögzítés és -közvetítés technikáinak differenciálódása, elterjedése a mozi intézményét területenként más-más ritmusban ugyan, de világméretben egyre hátrányosabb pozícióba sodorta. Miközben a legkülönbözőbb mozgókép produkciókkal együtt folyamatosan nőtt az eredendően mozi-forgalmazásra szánt játékfilmek (ún. fikciós filmek) száma, az autentikus közvetítő csatorna, a mozihálózat egyre zsugorodott, az alkotások nézőhöz juttatásának súlypontja áttolódott a televízióra, a videózásra.

A film magyarországi bemutatkozása, a mozihálózat kialakulása az európai tendenciákkal azonosságokat, egyidejűségeket és eltéréseket, fáziskéséseket egyaránt mutat.

Az első megjelenés időszakában Budapest és Magyarország az innováció európai terjedésének élvonalába tartozott.. Ezt az állapotot az első világháború, a trianoni béke és annak társadalmi, gazdasági következményei egy időre megtörték (BORSOS Á. 2005).

Ismét az európai trendekkel mutat azonosságot a hangosfilm elterjedése az 1930-as évek első felében. A filmszakmát érintő innováció megjelenése az európai magterületekkel Anglia, Hollandia, Németország, Ausztria egyidejű volt, terjedésének dinamikája a derékhadéval (Finnország, Franciaország, Svájc) mutatott azonos értéket (BORSOS Á. 2008).

A második világháborút követő társadalmi, gazdasági, politikai rendszerváltás merőben új – a nyugat-európaiától eltérő – körülményeket teremtett a mozis szakma számára is. Az addigi piacgazdasági szisztémát a centralizált tervgazdálkodás, az organikus gazdasági folyamatokat a politikai megrendeléseken alapuló adminisztratív irányítás váltotta fel. Magyarországon is érvényesült a politikai tömbhöz tartozás nyomatékosításaként a lenini direktíva: „... számunkra minden művészet közül legfontosabb a film” (LEBEGYEV, N. A. 1965).

Az 1960-as évek derekára több tényező – gazdasági, műszaki-technikai szükség-szerűségek, főképpen az időközben megerősödő rivális, a televízió adásidejének jelentős bővülése – hatására megkezdődött a nézőszám radikális csökkenése (ENDRÉSNÉ T. – VARGÁNÉ A. 1964.), a túlfejlesztett hálózat racionalizációja, majd lassú leépülése.

Az 1990-ben bekövetkezett rendszerváltás, a piacgazdaságra való visszatérés a modernizációs törekvések ellenére a mozik addig nem tapasztalt ütemű térvészését eredményezte. A folyamatot nem állította meg a filmszakma megmentését célzó, az állami szerepvállalást és támogatási rendszert szabályozó, 2004-ben hatályba lépő mozgóképtörvény sem. A jelenség – a veszélyen túl, hogy a kultúráközvetítés egy jellegzetesen európai eleme eltűnik a palettáról – szakmai és társadalompolitikai problémák sorát veti fel.

A disszertáció a néhány elemében az előbbieken felvillantott folyamat makroszintű analízisével kíván foglalkozni. Megközelítésmódjában több tudományos diszciplína (kulturális, történeti és településföldrajz, innovációelmélet, közgazdaságtan) szempontjait igyekszik alkalmazni, illetve összhangba hozni. Tudatosan kerül az egyedi,

egy-egy településre vonatkozó jellemzők elmélyült elemzését, azokat elsősorban illusztrációs céllal jeleníti meg. A mikroszintű analízist ugyanis a kutatás egyik további feladatának tekinti. Szintén koncepcionális okokból kerül a filmtörténeti, a filmesztétikai, a művelődésszociológiai megállapításokat, értékítéleteket, annak ellenére, hogy ilyen kollektív kutatásnak (VITÁNYI I. 1997, HÍDY P. 2000) a szerző maga is részese volt. E tudományágakra hivatkozás az értekezésben foglalt eredmények alátámasztását szolgálják.

2. Kutatástörténeti előzmények

A választott téma és annak megközelítésmódja több tudományterület ismeretrendszerére épít.

A tekintélyes mennyiségű és szerteágazó *filmes szakirodalomban, a tudományos* (filmtörténet, filmesztétika, filmszociológia, filmszemiotika) *kutatásokban a mozi* – koronként változó mértékben ugyan, de – *összességében marginális helyet foglal el.* A Lumière-fivérek találmánya, a mozgóképek nyújtotta élmény iránti érdeklődés felkeltésében a publicisztikának kitüntetett szerepe volt a bemutatkozás, az első megjelenések időszakában. A napi sajtó, egyéb periodikák a fővárosban és vidéken egyaránt kiemelten kezelték egy-egy újabb mozgóképvetítés hírért. A nyilvántartások bizonytalansága, a ránk maradt dokumentumok hiányos volta miatt a kutató számára esetenként biztos forrást a sajtóorgánumok (Pesti Napló, Pesti Hírlap, Fővárosi Lapok, Alföldi Híradó, Zalamegyei Hírlap, Magyarország, Uránia stb.), a fennmaradt plakátok és szórólapok nyújtanak.

Az állandó vetítőhelyek létesítésével szinkronban jelennek meg az első jelentős szakmai sajtóorgánumok. A sort 1906-ban az első önálló magyar moziszaklap, a Kinematograf nyitotta meg, mely két évig élt. Követte 1908-ban az öndefiníciója szerint a mozgófényképipar érdekeit szolgáló folyóirat, a Mozgófénykép Híradó. Az 1911-ben napvilágot látott Mozgófényképezők Közlönye egyesületi hivatalos lapként első a palettán. Második évfolyamának néhány száma 1912-ben Mozgóképek Újság néven, majd a későbbiekben Kinotechnika címmel jelent meg.

E periodikák arculata, tartalma meglehetősen tarka képet mutat. Társasági események, egyesületi belső ügyek, a szakmai és társadalmi konfliktusokról árulkodó, in-

dulatokat sem nélkülöző gunyoros pamfletek, személyeskedésig is eljutó nyílt levélváltások, jelentős és jelentéktelen híradások egyaránt fellelhetők a szakmai tájékoztatások, tanácsadások, forgalmazói és üzemeltetői hirdetések mellett. Tudományos igényű tanulmánnyal szoros kivételként találkozhatunk. Közülük CASTIGLIONE H. három dolgozata érdemel említést: A 18 közleményből álló sorozat, „A fényképészet története” (CASTIGLIONE H. 1911-1912), a mozi hazai és európai elterjedésének területi jellegzetességeit is bemutató tanulmány, „A kino fejlődése” (CASTILIONE H. 1913), valamint a fiatalok moziba járásával foglalkozó első szociológiai kutatás összefoglalója, „A mozi az iskolás gyermekek között” (CASTIGLIONE H. 1913).

A korai szakmai folyóiratoknak azonban nem megkerülhető forrásértéke van a mozi hétköznapijainak, társadalmi környezetének kutatása és megértése szempontjából. Értekezésem esetében a külön kiemelt tudományos közlemények mellett a mozihálózat hazai bővüléséről szóló híradások, egyes nemzetközi szakmai statisztikai adatok közreadása miatt.

Az 1910-es évek derekára már önálló ágazattá szerveződött filmipar egészére, a hatósági irányításra, a társadalmi reflexiókra egyaránt kiterjedő, első hosszabb lélegzetű tudományos igénnyel készített elemzés KÖRMENDY ÉKES L. (1915) „A mozi” című munkája. A szerző szándéka szerint is hiánypótlásnak szánt tanulmánykötet különös értéke a holisztikus látásmód, a korabeli német nyelvű szakirodalom feldolgozása, illetve – állami adatszolgáltatás még nem lévén – az első kiterjedt és rendszerezett statisztikai adatközlés „a magyarországi törvényhatósági joggal felruházott és a rendezett tanácsú városokban létező mozikról”. A kutató szemszögéből majd egy évszázadnyi távolságból hiányosságaként legfeljebb annyi róható fel, hogy a községek moziellátottságának egyetlen sort sem szentelt, így a mozgóképszínház terjedésének jellemzőiről – az általa feldolgozott adatok alapján – teljes körű kép nem rekonstruálható.

Kortörténeti dokumentum mivoltuk mellett a kutatás adatbázisát képezték a 20. század második évtizedének végétől megjelenő filmszakmai almanachok (KÁRMÁN B. – PÉK D. 1919), filmművészeti évkönyvek (LAJTA A. 1921, 1922, 1923, stb.), illetve az 1928-ban alapított Filmkultúra folyóirat. Ez utóbbiakban egyre gyakrabban jelentek meg tudományos értékű elemzések, közlemények a mozis/filmes szakma prominens elemzőinek, képviselőinek (CASTIGLIONE H., LAJTA A., LOHR F.) tollából.

Külön kiemelést érdemel LAJTA A. munkássága. Az általa 1921 és 1949 között szerkesztett és évente kiadott Filmművészeti Évkönyv az egyetlen kordokumentum, melynek alapján a magyar mozihálózatról többé-kevésbé pontos kép alakítható ki. Tele-

püléssoros adatok ugyanis az első állami statisztikai adatszolgáltatás éveiből (1927., 1928., 1929., 1930., 1935.) sem maradtak fenn. Az esetenként tapasztalható topográfiai pontatlanságok miatt (pl. külterületeket, városrészeket önálló településként kezel) megfelelő kritikával kezelendő. E szempontból a „Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára” (1924, 1931) sem tekinthető biztosabb forrásnak. Szerkesztőinek nagyobb szakmai kompetenciájára garancia nincs, a címtár mindössze két kiadást élt meg, információbázisa alapján különböző idősoros elemzések nem végezhetők el.

Nem egységes a filmtörténetírók viszonya a mozihoz. Egyes szerzők esetében az első vetítések helyének, idejének, műsorának megörökítésével a közvetítő eszköz is része a mozgóképfilm történetének. Az állandó játszóhelyek megjelenésével, a produkciók nézőkhöz juttatásának professzionalizálódásával azonban már kiszorulnak onnan. Más esetekben az első vetítőhelyekről sem esik szó.

MAGYAR B. (1966) alapműnek számító „A magyar némafilm története 1896-1918” című munkája a fővárosi mozihálózat kialakulásának ez ideig legpontosabb eseménytörténetét és annak dokumentálását is tartalmazza a produkciók, a filmek históriájának bemutatása mellett. Az első vidéki megjelenések feltárása – az innováció valódi diszperziója – viszont már erősen hézagos, csak kiragadott példákkal illusztrált. A vidéki mozihálózat kialakulását helyi kutatások feladatául jelöli meg.

KISPÉTER M. (1938) történeti, esztétikai, műelméleti és szemiotikai megközelítésű feldolgozásában az akkor még alig negyven éves film előtörténete, a mozgás megörökítésének, a tér és idődimenzió együttes ábrázolásának problematikája kap nagyobb hangsúlyt. Vázlatosan érinti a film hazai bemutatkozásának egyes momentumait, viszont az elterjedésről, az állandó vetítőhelyek hálózatának kialakulásáról, annak ritmusról nemzetközi összehasonlító adatokat is prezentál.

HEVESY I. (1993) először 1967-ben csupán a Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum által belső felhasználásra házilag sokszorosított posztumusz műve, „A némafilm egyetemes története” az első párizsi bemutató adatainak rögzítésén túl egyetlen mondatot sem szán a közvetítő eszköznek.

A külföldi szakirodalom nagyságai közül SADOUL, G. (1957), a GREGOR, U. – PATALAS, E. (1966) szerzőpáros – nemzetközi értelemben is alapműnek tekintett – munkája csak a műalkotásra koncentrál, a mozival nem foglalkozik.

LEBEGYEV, N. A. (1965) „A szovjet némafilm története I-II.” című munkája mindössze néhány konkrét információval szolgál a film, az első vetítőhelyek, majd az

állandó mozik oroszországi megjelenéséről. A hazájában a sztálini személyi kultusz kellős közepén, 1947-ben megjelent történetírás jelentős része – akaratlanul is – egy innováció terjedésének aprólékos rajza eltérő, piaci, átmeneti és központosított társadalmi- gazdasági viszonyok között. Kordokumentumok tömegével alátámasztva mutatja be az innováció sorsát meghatározó társadalmi szereplők viszonyát, viszonyának változását az újdonsághoz.

Több európai nemzeti filmtörténet írója (BENARD da COSTA, J. 1990, KWIATOWSKI, A. 1986, MORTIMORE, R. 1986) az első vetítés időpontját, helyszínét örökíti meg csupán.

Disszertációmban *a meglehetősen kiterjedt innovációelméleti kutatásokból elsősorban az iskolateremtő, az alapvető tanokat továbbépítő, rendszerező publikációkra támaszkodtam*. A film, a mozi műszaki-technikai és kulturális innovációként értelmezésében SCHUMPETER, J. A. 1930-ban megfogalmazott, magyarul fél évszázaddal később megjelent munkájára építettem. SCHUMPETER, J. A. (1980) az innovációnak öt alapesetét különböztette meg:

- új termékek, szolgáltatások bevezetése a gazdasági termelés folyamatába;
- új termelési vagy kereskedelmi eljárások alkalmazása;
- új piacok, termék-kihelyezési lehetőségek megnyitása;
- új nyers- és alapanyag-beszerzési források feltárása;
- új feladatokhoz jobban illeszkedő szervezet létesítése.

A Lumière-fivérek produktuma több szempontból is megfelel e kritériumrendszernek: megjelenésekor a gazdaság és a szolgáltatás területén új termék volt, a szórakoztatóiparban új piacokat nyitott meg, széleskörű elterjedésével már a 20. század első évtizedének derekára jól elkülöníthető funkciókkal önálló, háromelemű rendszerbe szerveződött. A filmipar valójában napjainkban is ennek megfelelően strukturált, nevezetesen: filmgyártás, filmforgalmazás, moziüzemeltetés.

HÄGERSTRAND, T. (1965) vette észre és fogalmazta meg az innovációk terjedésének alapvető szabályszerűségeit. Bár a Scania gépkocsik és a rádió svédországi diszperziójának vizsgálatára alapozott tanulmányában elsősorban a terjedés területi aspektusaira koncentrált, felhívta a figyelmet a másik, a társadalmi dimenzióra is, sugallván egy másik szempontú lehetséges és szükséges megközelítésmódot is. Rendszere szolgált alapul a magyarországi mozihálózat alakulásának általam megkísérelt modellezésében, melyben mind a területi, mind a társadalmi jellemzőket igyekeztem figyelembe venni.

A már általánosan ismertté vált produktum csekély módosítással létrejövő új változatának – esetünkben a keskenyfilmnek – innovációként való értelmezésére Z. PIETRASINSKI (1977) által továbbfejlesztett SCHUMPETER-i fogalom ad lehetőséget.

GÁBOR D. (2000) holisztikus, műszaki-technikai, biológiai, ökológiai, társadalmi-gazdasági szempontú összegző munkája a film, a mozi innovációs értelmezésének helyességét támasztja alá. Elemzésében részletesen taglalt 137 felfedezés és innováció között ott található a film, a mozi is. A magyar nyelvű megjelenést jóval megelőző, 1970-ben született előrejelzését, mely a mozik stabil pozícióját sugallta, a gyakorlat nem igazolta vissza. A szerinte kívánatosnak tartott állapotot a kultúra, a szórakozás decentralizációjában a mozi Magyarországon már az ezredfordulón sem szolgálta. Napjainkban nemcsak új kisvárosainkban, de városaink zömében sem működik ez a kulturális szolgáltatás.

Az innováció kutatás hazai művelői közül RECHNITZER J. (1993, 2002) a klasszikus innováció fogalom új szempontú értelmezése mellett, egy napjainkra is érvényes innovációelméleti rendszer kialakulásának főbb csomópontjait bemutató összegzése közvetett forrásként szolgált a HÄGERSTRAND-i, SCHUMPETER-i teóriák finomítását szolgáló kutatások (ROGERS, E. M. 1962, WINDHORST, H. W. 1983) lényegének megismerésében.

KOVÁCS Gy. (2004) az innovációs folyamatok schumpeteri ábrázolásának módosítására, továbbfejlesztésére tett kísérletet. Tanulmányában SCHUMPETER, J. A elméletéből kiinduló modern kutatások néhány fontos eredményére támaszkodva hangsúlyozza: „A gazdasági és társadalmi aktorok szelektáló viselkedésükkel befolyásolhatják az innováció sorsát: e viselkedés lehet támogató, semleges vagy akadályozó.” „A társadalmi szelekció mechanizmusai az innovációs folyamat és egy technológia életciklusának minden egyes fázisában jelen vannak...” J. HUBER-re hivatkozva külön kiemeli: „... a szelekciós folyamat logikája lényegesen különböző a piaci verseny körülményei között, mint a centralizált rendszerekben. Egy kevert gazdasági rendszerben mind a piaci, mind a bürokratikus irányítási formára jellemző szelekciós mechanizmusok jelen lehetnek egy meghatározott kombinációban, amely időről időre változhat.” Kutatásaim alapján e hipotézis a magyar mozihálózat alakulásában igazolódni látszik. Álláspontja, hogy a modern innováció-kutatás korunk legalapvetőbb gazdaság- és társadalompolitikai problémáinak megértését segíthetik – megítélésem szerint –HÄGERSTRAND-nak az innováció-terjedés társadalmi dimenziójára vonatkozó állítását igazolják.

GÁSPÁR L. (1998) egy új tudományág, az innovációelmélet alapstruktúrájának meghatározására szánt kísérlete – a disszertációt megalapozó kutatás szempontjából – főként szemléleti okokból, a tudománytörténeti előzmények tágabb megismerése, az innovációk makrogazdasági környezetének tanulmányozása és értelmezése szempontjából volt megkerülhetetlen.

Bár adatközlések már az első szakmai periodikákban, egyedi publikációkban (CASTIGLIONE H. 1913, KÖRMENDY ÉKES L. 1915) is jelentek meg, *a statisztika hivatalosan csak 1927-től foglalkozott a közösségi szórakoztatás, a népnevelés e fontos intézményével*. Ekkor bővítette a Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal állandó kulturális statisztikai adatgyűjtési körét a mozgóképüzemekre vonatkozó adatok gyűjtésével. Az első adatszolgáltatások elemzését a Magyar Statisztikai Szemle adta közre (DARVAS Gy. 1928, 1929, 1930, JÁNKI Gy. 1936). Sajnálatos módon az egyes elemzések adattartalma még azonos szerző esetében is eltér. A felmérések dokumentációja, az egyedi jelentőlapok, a területi összesítők – mint arra már történt utalás – napjainkban nem lelhetők fel. Ennek oka a szakemberek véleménye szerint a Központi Statisztikai Hivatal iratanyagában a második világháború során keletkezett károk, illetve az 1948-1952 közötti „selejtezési” gyakorlat (JENEYNÉ, A. ex verb. 2005, TÓTH Á. ex verb. 2007). Emiatt település-soros analitikus adatok nem kutathatók.

Az 1920-as évek végi magyar mozi hálózat területi jellemzői az első hivatalos statisztikai közlemények (DARVAS Gy. 1928, 1929) ábraanyagának segítségével – a topográfiai pontatlanság kiszűrése mellett – meglehetősen nagy pontossággal rekonstruálhatók.

A statisztikai közlemények körében figyelmet érdemelnek, némely esetekben megkerülhetetlenek CASTIGLIONE H. (1929, 1935a, 1935b, 1935c, 1936a, 1936b, 1936c, 1936d, 1938, 1958) munkái. Elemzéseit azonban megfelelő kritikával kell kezelni. Adatállományának forrását nem minden esetben tünteti fel. Egyes adatai az állami statisztikában szereplőktől eltérnek. E tényre a Magyar Statisztikai Szemle (1929. VII. évf. 3. sz. p. 336.) egy, a folyóirat előző számában megjelent publikáció (CASTIGLIONE H. 1929) apropóján közleményben fel is hívta a figyelmet. Adateltérések saját publikációiban is előfordulnak, pl. a fővárosi mozik számában (CASTIGLIONE H. 1936a, 1938), sőt ugyanazon cikk egymást követő oldalain is (CASTIGLIONE H. 1936a p.3. és p. 4.).

Országos adatfelvételre 1935 után hosszú ideig nem került sor. Részletes országos és budapesti adatok 1951-től állnak ismét rendelkezésre.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy a statisztikai szakirodalomban a főváros mozi-ellátottságának elemzése önálló közlemények témájaként is megjelenik (CASTIGLIONE 1936a, 1938, BUZIÁSSY 1936, HEINZ E. 1958).

Az államosítást követően a mozi mint intézmény még inkább kikerült a tudományos kutatások, elemzések érdeklődési köréből. Amíg egyes társadalomtudományi, filmszakmai folyóiratok (pl. Társadalmi Szemle, Valóság, Jel-Kép, Filmkultúra) a film művészeti értékeivel, tartalmi, szemiotikai kérdéseivel, az ideológiailag elkötelezett filmek forgalmazásának, a magyar filmgyártás szervezeti, tematikai, gazdasági problémáival, a befogadói magatartással bőségesen foglalkoztak, magával a közvetítő létesítménnyel egyáltalán nem vagy csak érintőlegesen (VÁSÁRHELYI M. 1980, BANYÁR M. 1989, SZEKERES P. 1989). Az intézményre, a hálózatra vonatkozó állapotrajzok, elképzelések belterjesen, szakmai konferenciák, tanácskozások anyagában jelentek meg (KÁLMÁN R. 1960, KOVÁCS M. 1961, BORSOS Á. 1992, 1995a, 1995b, 1996a, 1996b, 1997a, 1997b).

Az 1980-as évek második felétől, az egyes piaci elemek lassú visszaszivárgásával a magyar gazdaságba, majd a rendszerváltást követően a teljes filmszakmai vertikum problémái – kilépvén a szűk szakmai körökből – szélesebb társadalmi nyilvánosságot kaptak. A csökkenő nézőszám, a pluralizálódó piac előre nem látott következményei, a szakmai, alkotói elbizonytalanodás, az amerikanizálódás, a multiplexekben testet öltő új típusú mozgókép-fogyasztás széleskörű szakmai, társadalmi vitákat indukált. A napi- és hetilapok, egyéb periodikák (Népszabadság, Kritika, Élet és Irodalom, Filmvilág) hasábjain azonban elsősorban a publicisztika eszköztárával felvonultatott eszmefuttatások, érzelmek, elvont elméletieskedések jelentek meg. Lényegesen kevesebb a mélyreható tudományos elemzés. A tényt reprezentálja a JUHÁSZ Á. (1993-2003) által szerkesztett „Útközben a magyar filmterjesztés. Tények, reflexiók a filmszakma átalakulásáról” című kiadványsorozat, melynek eddig hét kötete jelent meg. Amíg az első kötetben a sorozat számára írt önálló tanulmányok találhatóak (BANYÁR M. 1993, BORSOS Á. 1993, CSOMA B. 1993, SZEKERES P. 1993) a további kötetekben elsősorban szakmai dokumentumok és a már említett viták érdekesebb cikkeinek másodközlése található.

A mozgókép médiumainak, a film, a videó, a mozi és a televízió hatásának vizsgálatára létrehozott Mozgókép és Befogadás Alapítvány tevékenységét reprezentáló két kiadványban (Szociológiai Füzetek 1-2.) megjelent írások közül jószerivel egy (MÁTYÁSI S. – KELEMEN G. 1996) foglalkozik a mozival, meglehetősen eklektikusan és mo-

zaikyszerűen egymás mögé szerkesztett tény és gondolatközlésekkel, többségében öncélú ábrák tömegével. A három megyére (Hajdú-Bihar, Somogy, Zala) kiterjedő vizsgálat fő szakmai érdeme a község-város dichotómia bemutatása 1985 és 1994 közötti időszakban, az állami statisztikában fellelhető természetes mutatók (mozik, előadások, látogatók száma, jegybevétel, üzemeltetői támogatások) összevetésével.

E munkák a mozi körülvevő társadalmi, szakmai közeg gondolkodásmódjának lenyomataként képviselnek tudományos értéket a kutató számára.

A tudományos érdeklődés általában tapasztalt egyoldalú műalkotás központúságáról tanúskodik a kulturális földrajz angolszász és német művelőinek (AITKEN, S., ZONN, L., LUKIBEAL, Ch., ZIMMERMANN, S. stb.) számos publikációja. Az új tudományterületként bemutatott *filmföldrajz* (geography of cinema, Filmgeographie) érdeklődésének középpontjában a mozgóképen megjelenő sokszínű tartalmat közvetíteni képes reális vagy virtuális táj áll csupán (ESCHER, A. 2006).

A mozi megjelenése a kutatás tárgyaként a magyar geográfiában az új diszciplína, a *kulturális földrajz* évezredvégi felerősödésével egyidős. Az új tudományterület két alapművében (TÓTH J. – TRÓCSÁNYI A. 1997, TRÓCSÁNYI A. – TÓTH J. 2002) a mozi a kultúra infrastruktúrájának többi elemével egyenrangú intézményként jelenik meg.

3. Célkitűzések

A filmmel, a mozgóképpel, annak történetével, formanyelvével, szemiotikájával, hatásmechanizmusával több tudományág (történettudományok sora, kommunikációelmélet, szociológia, szemiotika, pszichológia stb.) részletekbe menően foglalkozik. A mozival, a film első autentikus közvetítő-rendszerével, mely a mozgóképet a tényrögzítés, az archiválás, a kommunikáció egyik legfontosabb elemévé válás útján elindította, a tudományos érdeklődés annál mostohábban bánik.

Fentiekkel függ össze választásom, nem titkoltan a hiánypótlás céljával is. A mozgóképterjesztéssel, a mozihálózat alakulásával, fejlesztésével kapcsolatos több évtizedes gyakorlati tapasztalataim és elméleti munkám új szempontokkal bővített, tágabb horizontú összegzésére adott lehetőséget a pécsi földtudományi doktori iskola. Ennek megfelelően kutatásaim, PhD értekezésem célkitűzései:

- A hazai moziszám alakulásának egyszerű statisztikai bemutatását meghaladóan *a mozi mint műszaki-technikai és kulturális innováció magyarországi életciklusának új szempontú történeti feldolgozása, a változások mozgatórugóinak bemutatása a kezdetektől napjainkig;*
- a fenomenon elterjedésének *innovációelméleti modellálása, az innovációk terjedésének vizsgálata* eltérő társadalmi, gazdasági (piaci, kevert, centralizált) környezetben, az életciklus egyes szakaszait befolyásoló különbségek és azonosságok bemutatása;
- a mozihálózat *térspecifikus (helyi, területi) jellegzetességeinek feltárása* az életszakasz egyes periódusaiban;
- nem utolsósorban a mozihálózat jelen állapota által felmerülő *szakmai, társadalmi kérdések, problémák felvetése.*

4. Az alkalmazott módszerek

PhD-értekezésemet megalapozó munkában kiemelt jelentősége volt a történeti feldolgozás által megkövetelt forráskutatásnak. A Magyar Országos Levéltár, a Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, néhány megyei (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Pest megye) levéltár feldolgozott, a téma szempontjából releváns anyagának tételes átvizsgálása alapján bebizonyosodott, hogy – számos értékes információ ellenére – egységes szempontú, azonos gyűjtési szándékú településsoros analitikus adatok a magyar mozihálózat kialakulásáról e körben nem lelhetők fel. Ennek okai lehetnek

- a kezdeti időszak engedélykiadási gyakorlata, bizonytalanságai,
- a teljes körű országos statisztikai adatfelvételre csak 1927-ben került sor,
- a Központi Statisztikai Hivatal Levéltárának iratanyagában keletkezett háborús károk,
- az adatszolgáltatók (települési jegyzők), adatgyűjtők (megyei alispáni hivatalok) irattározási, levéltárba adási, a levéltárak selejtezési gyakorlata egyaránt.

A levéltárakban végzett munkát egészítette ki az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és aprónyomtatvány tárában, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában, a Magyar Nemzeti Filmarchívum Könyvtárában végzett dokumentum-feltáró tevékenység.

A két intézménycsoportban összegyűjtött adatok alapján elfogadható biztonsággal elvégezhető volt az információhiányos időszakokra vonatkozó rekonstrukció, melynek tényére az eredmények fejezetben külön utalok.

Fentiekből fakadóan a dolgozat adatbázisát több forrás képezi. A Központi Statisztikai Hivatal első hivatalos felméréséig, 1927-ig a korábbiakban jelzett intézményekben fellelhető egyéb dokumentumokra, illetve tudományos publikációk adatközléseire – pl. CASTIGLIONE L. (1911-1912, 1913a, 1913b, 1936a, 1936b, 1936c, 1936d), KÖRMENDI É. L. (1915), MAGYAR B. (1966) – támaszkodtam. 1935 és 1950 között LAJTA A. filmszakmai évkönyvei, azt követően a Központi Statisztikai Hivatal évkönyvei, valamint a KSH és a kulturális tárca online elérhető adattárai képezték az elemzés alapját.

Összehasonlítások alkalmával problémát jelentett az egyes adatsorok eltérő szakmai tartalma. A mozik száma egyes források esetén (pl. KSH évkönyvek) a működő létesítmények mellett az ideiglenesen szünetelő, az időszakosan üzemelő, a tárgyév folyamán, de még az adatszolgáltatás fordulónapja előtt megszűnt és az egyházi, egészségügyi, oktatási, katonai létesítmények szigorúan zártkörű vetítőhelyeit is tartalmazzák úgy, hogy azok leválogatására megfelelő analitikus adatok hiányában nincs mód. Más források (pl. LAJTA A. magán kiadású évkönyvei) a kumulált adatok leválogatására is lehetőséget nyújtanak, amíg egy harmadik csoport esetében (KSH tematikus kiadványok) az adatszolgáltatás fordulónapján ténylegesen működő mozik jelennek meg. Mindezen lehetőségekből és korlátokból fakadóan a teljes életciklus egy-egy jól lehatárolható szakaszában azonos tartalmú adathalmazból dolgoztam, mindig megjelenítve annak tartalmát (mozik, működő mozik). Hosszú idősoros, illetve a teljes életciklust felölelő összehasonlítás esetén a legtágabb fogalmi értelmezést választottam, de esetenként, ha arra lehetőségem nyílt, a teljes statisztikai állomány és a működő egységek közötti eltérést is bemutattam.

A forráskutatással egyenértékű folyamat volt a szakirodalom, illetve a számításba vehető társtudományok (statisztika, szociológia, kommunikációelmélet) lehető leg szélesebb körének vizsgálata, elemzése, egyéb publikációk (sajtó, szakmai kiadványok) által szolgáltatott információk hasznosítása.

Az értekezés tartalmi, információs háttéréül szolgáltak a művelődésirányítás megyei és országos szintjén vezetőként és ügyintézőként szerzett ismeretek, tapasztalatok, a különböző munkakörökben rendelkezésemre álló dokumentumok, a filmszakma valamennyi szektorának (gyártás, forgalmazás, bemutatás) szakembereivel folytatott

eszmecserék, konzultációk, szakmai konferenciák, a mindenkori munkaköri feladataimhoz kötődő és azt meghaladó, a mozihálózat műszaki állapotával, strukturáltságával, gazdálkodásával kapcsolatban általam végzett felmérések, elemzések. Ezek konkrét hivatkozás esetén az irodalomjegyzékben szerepelnek.

A dolgozat információs háttérét képezték a helyszíni szemlék (Bölcske, Bősárkány, Budapest, Csorna, Kapuvár, Miskolc, Sopron).

Az elemző részekben a statisztikai módszerek közül a legkülönbözőbb adatso-
rok, statisztikai viszonyszámok képzését, a szóródási vizsgálatot, a korrelációs számítást és a grafikus ábrázolás különböző variánsait hasznosítottam.

Az adatok feldolgozásában, új adatok származtatásában, a grafikonok szerkesztésében a Microsoft Office Excel, a térképek, kartogramok, ponttérképek megjelenítésében – jellegtől függően – a Windows XP Paint, a Mapinfo és a Adobe Photoshop programot vettem igénybe.

A kutatás megtervezésében, megvalósításában, a dolgozat megformálásában törekedtem más tudományágak (közgazdaság tudomány, szociológia, történeti földrajz) módszereinek alkalmazására is.

5. Eredmények

5.1. A némafilm megjelenése és elterjedése

A 19. század végének minden korábbit felülmúló kulturális innovációja, a mozgókép, a mozi az 1895. december 28-iki bemutatkozást követően bámulatos gyorsasággal kezdte meg hódító körútját. A találmányt szabadalmazó Lumière-fivérek képviselői nagyon rövid időn belül, a következő év tavaszán már megjelentek az új „csodá”-val az európai fővárosokban, gazdasági, kulturális centrumokban. Bécsben március 20-án (VÖGL, K. Ch. 1986), Berlinben április 27-én, Budapesten április 29-én (MAGYAR B. 1966), nagyjából ugyanezen időben pl. Torinóban is (LIZZANI, C. 1981). Az Ibériai-félszigeten, Madridban 1896 májusában (PÉREZ PERUCHA, J. 1989) a Russia Hotelben a feltalálók egyik technikus mutatta be az innovációt, ahol május 15-ig folyamatosan vetítettek (MORIMORE, R. 1986). Lisszabonban 1897 tavaszán rendezték az első vetítést (BENAR de COSTA, J. 1991). Skandináviában 1896. június 28-án Malmöben (COWIE, P. 1985, KWIATOWSKI, A. 1986) az ipari vásáron találkozott a publikum a találmánnyal, ugyanezen év júliusában Stockholmban, majd Helsinkiben is (KWIATOWSKI, A. 1986). Oroszországban Pétervárott, az Akvárium parkban 1896. május 16-tól,

Moszkvában június 7-től vetítettek nagyközönség előtt. Még ez esztendő nyarán jelent meg a „csoda” Nyizsnij-Novgorodban, a Don melletti Rosztovban, Kijevben és Harkovban (LEBEGYEV, N. A. 1965). Prágában hét hónappal a párizsi bemutató után láthaták az első mozgóképeket (HÁBOVÁ, M. – VISEKALOVÁ, J. 1987).

Magyarországon a mozgókép bemutatkozásának, elterjedésének első időszakában, a 20. század első évtizedéig a vetítőhelyek alkalmi vállalkozások voltak, az állandósulás igénye nélkül. Többségük vendéglátó üzemben, kávéházban működött, annak forgalmát növelendő, más részük a legkülönbözőbb típusú szórakoztató negyedek (Budapesten a Népliget, az Ósbudavára, a Konstantinápoly) sátraiban vert tanyát. Tevékenységüket általában két hónapig érvényes rendőrhatósági mutatványosi működési engedély birtokában végezték.

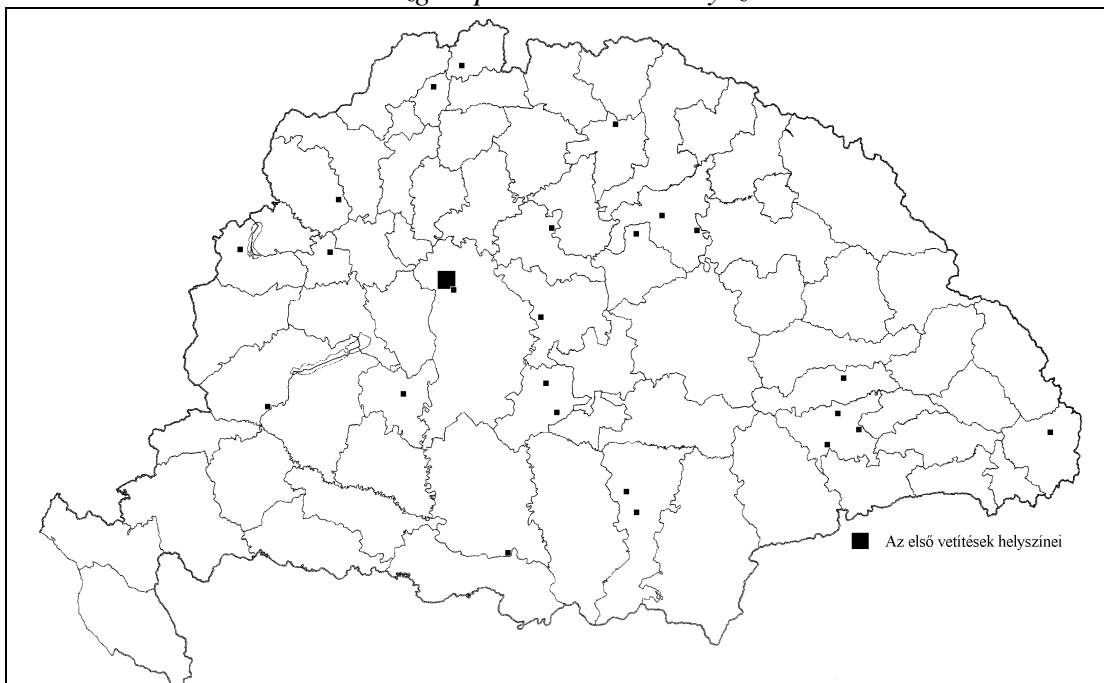
Az első megjelenések földrajzi elterjedésének üteméről, mértékéről sajnálatos módon maradéktalanul pontos állapotrajz nem alakítható ki. Ennek oka az engedélyek kiadásának gyakorlata, bizonytalanságai, a 19-20. század fordulóján keletkezett hatósági iratanyag selejtezése (ORTH, 1964). Teljes körű, országos adatfelvételre pedig csak 1927-ben került sor. A fővárosi számvevőségi helyi díj nyilvántartásából, a korabeli sajtóból, szakfolyóiratokból, hirdetésekből, visszaemlékezésekből kialakítható ugyan egy kép, ez azonban minden bizonnyal mozaikszerű, s nem valószínű, hogy teljes mértékben az eredeti, valós állapotokat tükrözi. A teljes körű állapotrajz kialakítását nehezíti, hogy a kutatások, az elemzések, a szaksajtó a kezdetektől fogva a film történetére, esztétikumára, piaci fogadtatására, nézettségi, árbevételi adataira fókuszált. A produkciót közvetítő mozi sokdrangú tényezővé törpült, azzal csak érintőlegesen foglalkoznak.

A forrásként kezelhető dokumentumok tanúsága szerint, az említett bizonytalansági tényezők ellenére is jól érzékelhető, hogy *Magyarországon a kikapcsolódás, a kellemes időtöltés, a népszórakozás új formája meglehetősen gyorsan terjed.* Szép számmal voltak azok a Lumière csoporthoz kapcsolódó hazai innovátor vállalkozók, akik a fővárosi lehetőségeken túl – elsősorban vándormozisként – a mozgókép vidéki népszerűsítésében is láttak fantáziát, üzleti lehetőséget.

Már a bemutatkozás évében (1896) a fővárosi négy próbálkozás mellett vannak nyomok a vidéki (békési) megjelenésről is (CASTIGLIONE, 1942, NEMES, 1999), bár ennek tényét MAGYAR B. (1966) cáfolja. Sopronban és Győrben viszont a Bécsből a Monarchia másik fővárosába, Budapestre igyekvő mutatványosok jóvoltából még ez esztendőben sor került az első vetítésre (HÁRS, 2000, 1989). A század végéig nyolc buda-

pesti vállalkozó kilenc, rövidebb-hosszabb ideig tartó működéséről tanúskodik a fővárosi számvevőségi helyi díj nyilvántartása (ORTH, 1964). Más források (helyi sajtó, plakátok, szórólapok) a vidéki bemutatkozást bizonyítják. 1897-ben Szolnokon, 1898-ban Gyöngyösön, Gyulafehérváron, Erzsébetvárosban, Kézdivásárhelyen, Balázsfalván, Alsó-Kubinban, Egerben, Hajdúnánáson, Erzsébetfalván (a mai Pesterzsébet, Budapest XX. kerülete), 1899-ben Szentesen (MAGYAR, 1966) és Nagykanizsán került sor vetítésre. Az Országos Széchényi Könyvtár plakát- és aprónyomtatvány-tárában őrzött dokumentumok tanúsága szerint 1898-ban az előbbieken túl Galánta, Túrócszentmárton, Kassa, Nyírbátor, Nyíregyháza, Szentes, Hódmezővásárhely, Torda, Nagyenyed, Újvidék, Temesvár, Józsefszállás lakossága is megismerkedhetett már a mozgóképpel (1. ábra).

1. ábra A mozgóképvetések első helyszínei 1896-1899

Forrás: MAGYAR B. (1966), OSZK adatai alapján saját szerkesztés

A rekonstruálható első megjelenés földrajzi elhelyezkedését vizsgálva megállapítható, hogy *a vállalkozó innovátorok az urbanizáció azon fokán lévő településeket célozták meg, ahol az ipari munkás, a kézműves réteg, a kispolgárság koncentrációja magasabb, a polgári, kispolgári életvitel infrastruktúrája (színház, kaszinó, kávéház, szálloda, takarékpénztár) meglehetősen fejlett volt.* A Körös-Maros közét (Szentes, Hódmezővásárhely) és Észak-Alföldet (Nyíregyháza, Nyírbátor, Hajdúnánás) leszámítva, ahol a mezőgazdasági jelleg dominált, a települések többsége a Felvidék, Erdély, Nyugat-Magyarország jelentősebb ipari potenciállal rendelkező kulturális központjai.

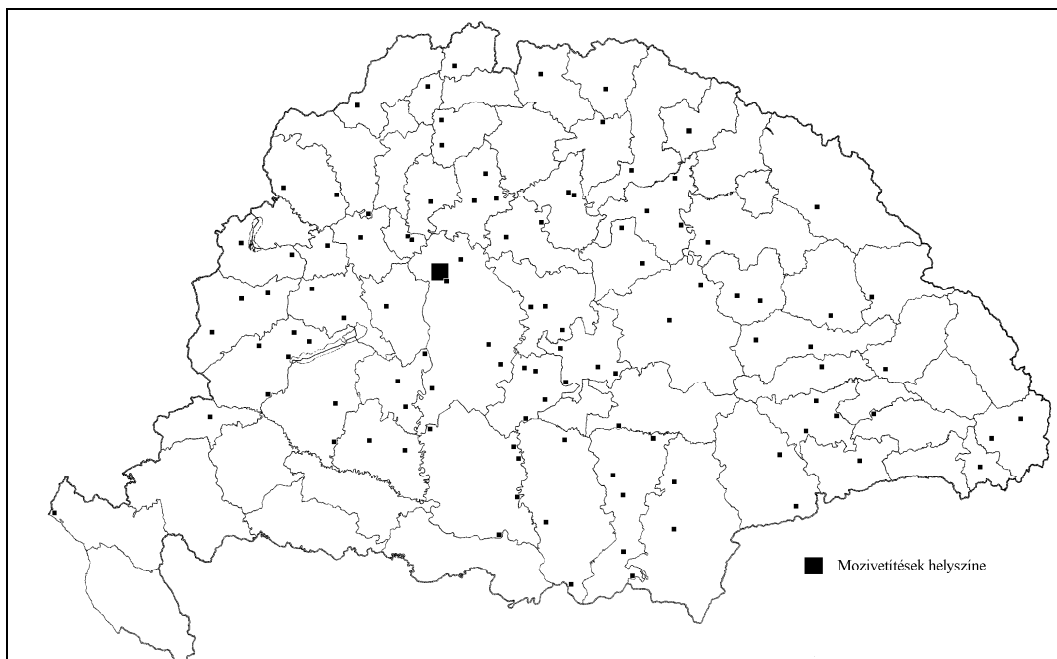
Az érintett településeknek már kiépített vasúti, illetve közúti kapcsolatuk volt a fővárossal (BULLA – MENDÖL 1999, FRISNYÁK 1999). A vándorló kinematográfusok ugyanis alkalmi előadásaihoz csak a legszükségesebb eszközöket vitték magukkal, s vagy megfelelő helyiséget béreltek ki, vagy mutatóvanyos sátrát állítottak. Így lehetett az első vetítés helyszíne szálloda (Alsó-Kubin, Balázsfalva, Gyulafehérvár, Kassa), műlovarda (Nyíregyháza), iparoskör (Eger), takarékpénztári díszterem (Erzsébetváros) (MAGYAR, 1966).

A mozgókép terjedésének második, kb. 1907-ig terjedő expanziós fázisának két jellegzetessége figyelhető meg. Az egyik: kialakul és stabilizálódik a vidéket járó, első alkalmazó vállalkozói kör (LIFKA, WINKLER, ADLER, MAI, BENKŐ, TEPLI). Tevékenységük eredményeként erőteljesen megnő azon települések száma, ahova eljut a kinematográf. A másik: a vetíthető műsorok számának és választékának bővülésével a nagyobb érdeklődést mutató helyszínekre egyre gyakrabban visszatérnek a vándormozisok. Előfordul az is, hogy ugyanazon helyszínen több vállalkozó is megjelenik. A legnagyobb érdeklődést mutató településeken egy-egy színház, kávéház, fogadó, szálloda bázisán kezdenek kialakulni a rendszeres, majd az állandó filmvetítés feltételei.

E szakasz végére lecsökken az újabb területek bekapcsolódása a mozgóképellátásba. A rekonstrukció alapját képező adatbázis tanúsága szerint a mozizás 1906-ban új területeket nem is érint, 1907-ben is mindössze 6-7 települést. Kialakulnak a majdani állandó filmszínházi hálózat alapját képező mellékcentrumok, ahol már stabil vetítőhelyek működnek (Debrecen, Hódmezővásárhely, Székesfehérvár, Fiume, Nagybecskerek, Versec, Kaposvár, Kiszepes). A Magyar birodalomban 1901–1905 között éves átlagban 150 mozi működhetett (CASTIGLIONE, 1913). A horvát-szlavón vidéket leszámítva a területi különbségek mérséklődése is érzékelhető (2. ábra).

A 20. század első évtizedének utolsó harmadáig – BELUSZKY P.- GYÖRI R. (2004) század eleji városhierarchiai tipológiáját véve figyelembe – a mozgókép bemutatkozása a történelmi Magyarország regionális központjai mellett a megyeközpontok zömére, több közép, illetve kisvárosra kiterjedt. Ezen túl számos városkezdeménynek minősülő településen is megjelent (Resica, Petroszény, Bánffihunyad, Margitta, Lippa, Csongrád, Törökszentiklós, Sárospatak, Szécsény, Salgótarján, Csorna, Párkány, Sárvár, Sümeg, Szigetvár, Óbecse, Szentgotthárd).

2. ábra A mozi terjedése 1907-ig

Forrás: MAGYAR B. (1966), DUDÁS L (1974), KERTÉSZ K. (1996), OSZK adatai alapján saját szerkesztés

A mozihálózat kialakulásának harmadik szakasza az állandó filmszínházak tömegesebb megjelenéséhez köthető. Bár többen (KÁLMÁN-PEREGI, 1959, MAGYAR, 1966) az első állandó mozinak a Budapesten 1902-ben a Városligetben özv. Fényes Mártonné által létesített vetítőhelyet tekintik, ez az időpont mégsem tekinthető szakaszhatárnak. Egyrészt, mert ez a létesítmény csak nyári időszakban működött, másrészt, mert a vándor mozizás hanyatlása csak az évszázad tízes éveiben kezdődött meg. 1904-ben a fővárosban volt már ugyan négy állandó mozi (KÁLMÁN-PEREGI, 1959), de a vándormozik dekonjunkturális időszaka, az állandó vetítőhelyek alapítása, vele párhuzamosan e létesítménnyel ellátott települések körének bővülése vidéken csak ezt követően gyorsult fel (CASTIGLIONE, 1941). E folyamat kezdete a század első évtizedének utolsó éveire tehető. 1910-ig a főváros mellett harmincnál is több településen volt már állandó mozi.

Az állandó vetítőhelyek kialakulásában jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a filmgyártás jövedelmező iparággá vált. Kialakult a film önálló formanyelve, a trükkök és animációk alkalmazása fokozta a látvány hatásosságát, mind jobban lebilincselte a nézőt. Előrehaladott állapotot ért el az egyes műfajok differenciálódása, szétváltak a

dokumentum és a fikciós alkotások. Ez utóbbin belül önálló műfajjá vált a melodráma, a bűnügyi, a történelmi film, a western. Ez a differenciálódás – ami a filmipar sikerét is garantálta – képes volt nemcsak kielégíteni az igényeket, hanem folyamatosan fenntartani és fokozni a nézők látvány iránti éhségét.

A mozi térnyerésének hazai folyamata ezen időszakban a nyugat-európai trendekkel teljes szinkronitást mutat. Berlin első állandó moziját pl. 1905-ben nyitották meg az Unter den Lindenen (ALTENLOH, 1914). Az egy mozira eső lakosság számában 1912-ben csupán Hollandia előzte meg Magyarországot, a területi sűrűsödést (mozi/km²) véve alapul Belgium, Németország, Anglia és Franciaország (CASTIGLIONE, 1913). Magyarországon 1912-ben 450 mozi működött CASTIGLIONE H. (1913) szerint. Közülük 127 Budapesten, a korabeli területelosztási szisztéma szerint a Duna jobb partján 44, a Duna bal partján 33, a Duna-Tisza közén 74, a Tisza jobb partján 20, a Tisza bal partján 35, a Tisza-Maros szögében 38, a Királyhágón túl 48, Horvát-Szlavóniában és Fiumében együtt 31.

Az 1914-15-ös évre a KÖRMENDY ÉKES L. (1915) által közreadott – csupán a városállományra vonatkozó – kimutatás szerint Budapesten 92, törvényhatósági joggal felruházott városok közül 25-ben 63 és a rendezett tanácsú városokból 68-ban 114 (összesen 269) állandó vetítőhely működött. Közülük a mai Magyarország területére eső 11 törvényhatósági jogú városban 24 (38,1%) volt, 28 rendezett tanácsú városban pedig 37 (32,5%). Az adatgyűjtés idejéig nem alapítottak még mozit e település kategóriában Gyöngyösön, Hajdúszoboszlón, Kőszegen, Túrkevéen, az elcsatolt területeken pedig további 18 helyen (Bártfa, Breznóbánya, Dicsőszentmárton, Felsőbánya, Hátszeg, Jolsva, Kolozs, Korpona, Körmöcbánya, Leibnicz, Medgyes, Nagyrőce, Ruszt, Szentgyörgy, Szepesbéla, Szepesolaszi, Szepesváralja, Újbánya).

A dinamikus fejlődésben több tényező játszott szerepet. Meghatározó volt a századvég-századelő időszakához kötődő modernizációs kultúraváltás, mely több szektor (pl. múzeumok, lap- és könyvkiadás) fejlődésében, de az egész szellemi életben nyomon követhető (AGÁRDI P. 2008). E folyamat részeként indult lendületes fejlődésnek a magyar filmipar, bontakoztatta ki tehetségét számos alkotóművész (pl. Janovics Jenő, Lugosi Béla, Kertész Mihály, a Korda testvérek), akik közül az utóbbiak – emigrációba kényszerülvén – az európai és az amerikai filmipar emblematikus személyiségei lettek. Nem kis szerepet játszottak a mozi iránti kíváncsiság és éhség felfokozásában és ébren tartásában a millenniumi ünneppsorozatot fotografáló operatőröknek, kiknek produk-

ciói még évtized múltán is szerepeltek a magyar mozik műsorán, hasonlóképpen a széles társadalmi érdeklődést kiváltó első magyar filmtekerceknek.

Az első világháború, a trianoni béke teljesen átrendezte a mozis szakma működési kereteit. Az ország területének, városállományának jelentős zsugorodása, a hadműveletek által okozott károk, a gazdasági recesszió következményei a filmszínházak működésében is éreztették hatásukat. A mozi magyarországi térhódításának az első világháború kitöréséig tartó trendje, mely az európai centrumterületekkel teljes szinkronitást mutatott (BORSOS, 2005.), megtört. A kiegyezés óta tartó gazdasági fejlődési folyamatnak, amely a magyar nemzetgazdaságot modernizálta, már az első világháború alatt vége szakadt. A versailles-i békeszerződés eredményeként a gazdasági növekedés vidéki magterületeit képző ellenpólusok (Arad, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Pozsony, Temesvár, Zágráb) elszakadtak az anyaországtól, az organikus a centrumtól, Budapesttől (FRISNYÁK S. 1999). A mozihálózat esetében ez a vidéki hálózat 60%-ot meghaladó részének elvesztését jelentette (1. táblázat).

1. táblázat A versailles-i béke hatása a vidéki magyar település- és mozihálózatra

Település-típus	A békeszerződés előtti állapot			A békeszerződés utáni állapot		
	Települések száma	Mozival rendelkezők	Mozik száma	Települések száma	Mozival rendelkezők	Mozik száma
Törvényhatósági jogú város	26	26	76	11	11	28
Rendezett tanácsú város	112	97	141	32	31	54
Egyéb község	12 313	393	453	3 424	155	174
Összesen	12 451	516	670	3 467	197	256

Forrás: KÁRMÁN B. – PÉK D. (1919), GYALAY M. (2005), saját számítás

Az 1920-as évek belső válságai – terület-, természeti erőforrás-vesztés, infrastruktúra rendszerének szétesése, a termelés szervezetlensége, pénzromlás, áru-és tőkehiány, éhínség stb. – mellett és ellenére a viszonylag lassú konszolidáció éveiben a magyar mozihálózatban a jelentős csökkenést, a rövid ideig tartó stagnálást követően erőteljes expanzió érzékelhető, elsősorban a nagyobb községekben. A gazdaság általános tőkehiánya következtében a mennyiségi növekedés nem annyira az új, erre a célra tervezett létesítmények építésében, mint a legkülönbözőbb kompromisszumokat tartalmazó átalakítások, illetve egyéb célú létesítmények igénybe vételével realizálódott. Az európai gyakorlattól már eltérő módszer a magyar mozihálózat fejlesztésének a későbbiekben –

még az 1950-60-as években is – jellemző vonása maradt. Negatív következményei majd a műszaki-technikai, kényelmi berendezések iránti igényesség és szükségszerűségek növekedésével már-már a kezelhetetlenség mértékéig jelentkeztek.

A mozi elterjedésének negyedik fázisa, az erőteljes telítődés szakasza, a későbbi többség megjelenése így az 1920-as években következett be. Amíg 1915-1919 között csak 24 új mozit helyeztek üzembe, 1920-1925 között 250-et, 1926-1927-ben további 130-at (DARVAS, 1928).

A túlfejlődés tényére a tiszavirág-életű vállalkozások mellett leginkább az utal, hogy az állam – korábbi elhatározásainak először szerevén érvényt – a jogi szabályozás, a korlátozás eszközehez nyúl, hogy több a kiadott elvi engedély, mint a ténylegesen működő üzem. Első lépésként 1927-ben megtörténik a hazai kulturális statisztikai adatszolgáltatás bővítése a mozgóképüzemekre vonatkozó adatok gyűjtésével. Ezt követően, 1928-ban a belügyminiszter rendeletben szabályozza, mely településeken hány mozi működésére adható engedély. A kontingentálással – nyíltan megfogalmazva – a káros elszaporodást kívánta megakadályozni. Főszabályként rögzítette, hogy ezer lélekfő alatti településre engedély nem adható ki, de az ezer fölötti körből is nevesítette azokat, ahol „a község (város) lakosainak száma, a települési viszonyok, a népesség kulturális fejlettsége és a mozgófénykép-üzemi előadások iránti érdeklődése, valamint az üzemek várható jövedelmezősége” miatt állandó mozi létesítése – a hatóság megítélése szerint – egyelőre nem indokolt. E körbe tartozó településeken a vetítések beindításának gondolatával foglalkozók, illetve az évtized utolsó éveiben üzemeiket még be nem indító elvi engedélyesek képezték a ROGERS-i értelemben vett késlekedőket.

A békeszerződéstől a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal által 1927-ben végrehajtott első hivatalos adatgyűjtésig terjedő időben a megmaradt országterületen a mozik száma szinte megkétszereződött (2. táblázat).

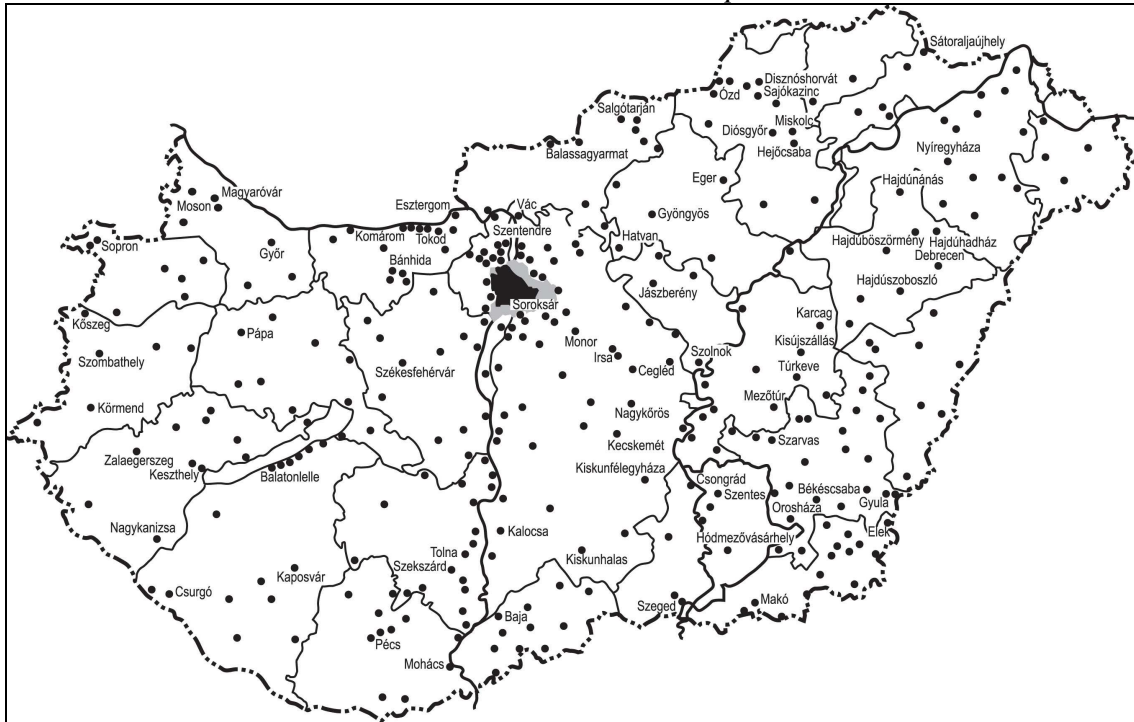
2. táblázat A magyar mozihálózat település specifikus jellemzői 1927-ben

Település		Mozival rendelkezők		Mozik száma	Látogatók száma
típusa	száma	száma	aránya (%)		
Törvényhatósági jogú város	10	10	100	28	n. a.
Rendezett tanácsú város	45	44	97,8	81	n. a.
Község	3 417	279	8,2	303	n. a.
Vidék összesen	3 472	333	9,6	412	13 420 000
Főváros (Budapest)	1	1	100	89	12 496 000
Összesen	3 473	334	9,6	501	25 916 000

Forrás: DARVAS Gy. (1928), saját számítás

Számszerűségében nem volt változás a törvényhatósági jogú városok esetében. Lényeges, 50%-os gyarapodás regisztrálható a megnövekedett számú rendezett tanácsú városokban, ezt meghaladó mértékű, közel 75%-os volt a gyarapodás a községekben. A működő üzemek területi szóródása meglehetősen egyenetlen volt (3. ábra).

3. ábra A működő mozival rendelkező települések 1927-ben

Forrás: DARVAS Gy. (1928) nyomán saját szerkesztés

Kiugróan magas sűrűsödés érzékelhető a fővárosban s a közvetlen vonzáskörzetében található 30-35 településen. Itt koncentrálódott az egész magyarországi hálózat mintegy 30%-a, ebből Budapest 17,8%-kal részesedett.

Az 501 elemből álló hálózat az ország teljes településállományának (3473 település) 9,6%-át (334) fedte le. Az ellátott lakhelyek aránya Békés megyében volt a legmagasabb (79,3%), a sorrendben Bács-Bodrog megye 42,3%-kal, Csongrád 40%-kal követte, mely állapot egyértelműen a sajátos településszerkezettel, a népesség nagyfalvas koncentrációjával függ össze. Az országos méretekben rendkívül magas elemszámmal rendelkező Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye – nyilvánvaló településszerkezeti adottságokból fakadóan – 33,3%-os mutatóval a rangsor 6. helyére szorult. Az ország nyugati megyéiben (Győr-Moson-Pozsony, Sopron, Vas) jóval kevesebb településen pergett film a vásznon, mint a dél-keleti részeken (Békés, Csanád-Arad-Torontál). Kirívóan alacsony

volt az ellátottság Abaúj-Torna (2 település), Szatmár, Ugocsa, Bereg (4 település) és Zemplén (5 település) megyékben.

A településtípusok szerinti vizsgálat a mozi urbánus jelenség mivoltát húzza alá. A folyamatos üzemvitelű állandó mozinak a jó közlekedési térkapcsolatok, a villamosítottág elemi feltétele. Az előbbi a kópiaellátás, ez utóbbi az igényesebb működtetés okán. E szempontok ismeretében nem meglepő, hogy valamennyi törvényhatósági joggal felruházott város mellett a rendezett tanácsú városok 97,8%-a, a nagyközségek 24,9%-a, a kisközségek 0,05%-a rendelkezett az adatfelvétel időpontjában mozival. A településhierarchia csúcsán lévő városok (főváros, törvényhatósági jogú, illetve rendezett tanácsú városok) közül csupán Veszprémben (rendezett tanácsú város), a tízezer-nél több lakossal bíró községek közül Kunhegyesen (község) nem volt mozi az adat-szolgáltatás időpontjában. Ugyanakkor a nagyközségek egy bizonyos körének városiasodását jelzi, hogy a teljes mozipark 56,7%-a (284 üzem) e településkategóriában működött.

A belügyminiszteri rendelet a mozi-működtetés szándékával foglalkozókat – mint arra már történt utalás – két táborra osztotta. A késlekedők számára az 1920-as évek vége azonban új helyzetet teremtett. Rövid idővel a szabályozást követően ugyanis megjelent a hangosfilm, s rövid átmeneti időszak közbeékelődésével a némafilm, a némafilmet játszó mozik iránti érdeklődés lecsengett. A mozi, a film történetében bekövetkezett technikai innováció új korszakot nyitott.

Milyen következtetések vonhatók le a mozi pozíciójának a némafilm korszakban bekövetkezett változásaiból?

Kulturális és technikai innovációként értelmezve *a mozit*, annak *megjelenésében, térbeli terjedésében, a terjedés módjában és lefutásában a HÄGERSTRAND-i, ROGERS-i és WINDHORST-i modellek (RECHNITZER, 2002) jegyei jól kimutathatók. Az egyes diffúziós szakaszok (kezdő fázis, expanziós szakasz, az újdonság térbeli sűrűsödése, a telítődés) a némafilm korszakban a mozi elterjedésnek folyamatában logikusan kirajzolódnak.*

A térbeli terjedés típusai közül az első szakaszban (kezdő fázis) a szomszédsági (főváros és környéke) és a hierarchikus expanzió (az innovációs centrumokkal – Bécs, Budapest – és a nyugati maggal jó térkapcsolattal rendelkező regionális és megyeközpontok esetében) tűnik dominánsnak. A második szakaszban, illetve azt követően – az állandó vetítőhelyek kialakulásával, mely a kópiamozgatás logisztikus elveinek érvé-

nyesülését kívánta meg – a szomszédsági és hierarchikus diffúzió kombinált folyamata került előtérbe.

A mozi kialakulásának, elterjedésének kezdeti időszakától fogva, a némafilm korszakban a szakmai vállalkozókat leginkább a magasabb térfunkciójú települések vonzották. A vetítés megfelelő körülményei és peremfeltételei, a folyamatosan meglévő fizetőképes kereslet, a lehető legjobb térkapcsolati rendszer elsősorban a hierarchia magasabb szintjén voltak meg. Mindez természetesen nem zárja ki, hogy szinte valamennyi diffúziós szakaszban található példa alacsonyabb térfunkciójú településen való működésre is. A mozi azonban mégis az urbánus térfunkciókhoz kötődik, vagy az adott település városiasodásának folyamatát feltételezi, illetve arról tanúskodik.

5.2. A hangosfilm megjelenése és elterjedése

5.2.1. A hangosfilm megjelenésétől 1935-ig

A hangosfilm 1929. évi megjelenése a magyar mozihálózatot – az innovációk terjedésének ROGERS-i, WINDHORST-i elmélete szerint (RECHNITZER J. 2002.) – fejlődésének utolsó diffúziós fázisában, a telítődés szakaszában érte. Az 1927. és 1929. évi statisztikai adatok (3. táblázat) összevetéséből kitűnik, hogy a némafilm korszak utolsó két esztendejében országosan érzékelhető 10-11%-os hálózat-növekedés elsősorban a perifériát képező rurális térségekben realizálódott.

3. táblázat A magyarországi mozihálózat jellemzői 1927-ben és 1929-ben

Település-típus	Az üzemelő mozik száma		A változás mértéke (%)	Látogatók száma		A változás mértéke (%)
	1927.	1929.		1927.	1929.	
1 000 alatt	5	6	+20,0	38 000	43 127	+13,5
1 001 – 2 000	27	32	+18,1	163 000	135 653	-16,8
2 001 – 5 000	119	145	+21,8	1 327 000	935 135	-29,5
5 001 – 10 000	103	113	+9,7	1 743 000	1 607 816	-7,8
10 001 – 20 000	75	72	-4,0	2 331 000	2 496 977	+7,1
20 001 – 50 000	53	62	+17,0	3 618 000	3 943 959	+9,0
50 001 – 100 000	20	20	0,0	1 616 000	1 989 946	+23,1
100 000 felett	10	11	+10,0	2 584 000	1 425 799	-44,8
Budapest	89	94	+5,6	12 496 000	9 953 302	-20,3
Összesen	501	555	+10,8	25 916 000	22 531 714	-13,1

Forrás: DARVAS Gy. (1928, 1929, 1930) alapján saját számítás

Az 5 ezer lélekszám alatti községekben 23,8%-os, az 5-10 ezer lakosú településeken 9,7%-os növekedés mérhető. Ugyanez a folyamat 17%-os mértékben érzékelhető

a 20-50 ezer lakosságú kategóriában, illetve az országos átlag felét (5,6%-ot) produkáló fővárosban. Egyéb esetekben stagnálás, illetve csökkenés következett be.

Mindebből a mozira is joggal vonható le a következtetés: az innováció eljutott a potenciális felhasználókhoz, az újonnan belépő késlekedők részesedése fokozatosan csökkent. A fejlődés áttolódott a perifériákra. Összességében teljesen elfogadottá, ismertté vált, a szolgáltatás igénybe vétele megszokottá, természetessé lett (RECHNITZER J. 2002.). A társadalmi-gazdasági életbe történt szerves beépülés tényét mi sem illusztrálja jobban, mint az állami adatszolgáltatás rendszerének kiterjesztése a filmszínházakra: „A M. kir. Központi Statisztikai Hivatal – honorálva a mozgóképnek mind pedagógiai, mind általános népművelési szempontokból nem vitatható nemzetnevelő mivoltát és egyúttal a mozgóképüzemeknek, mint gazdasági tényezőknek jelentőségét – kultúrstatistikai állandó adatgyűjtési körét 1927-ben a mozgóképüzemekre vonatkozó adatok gyűjtésével bővítette” (DARVAS GY. 1928.).

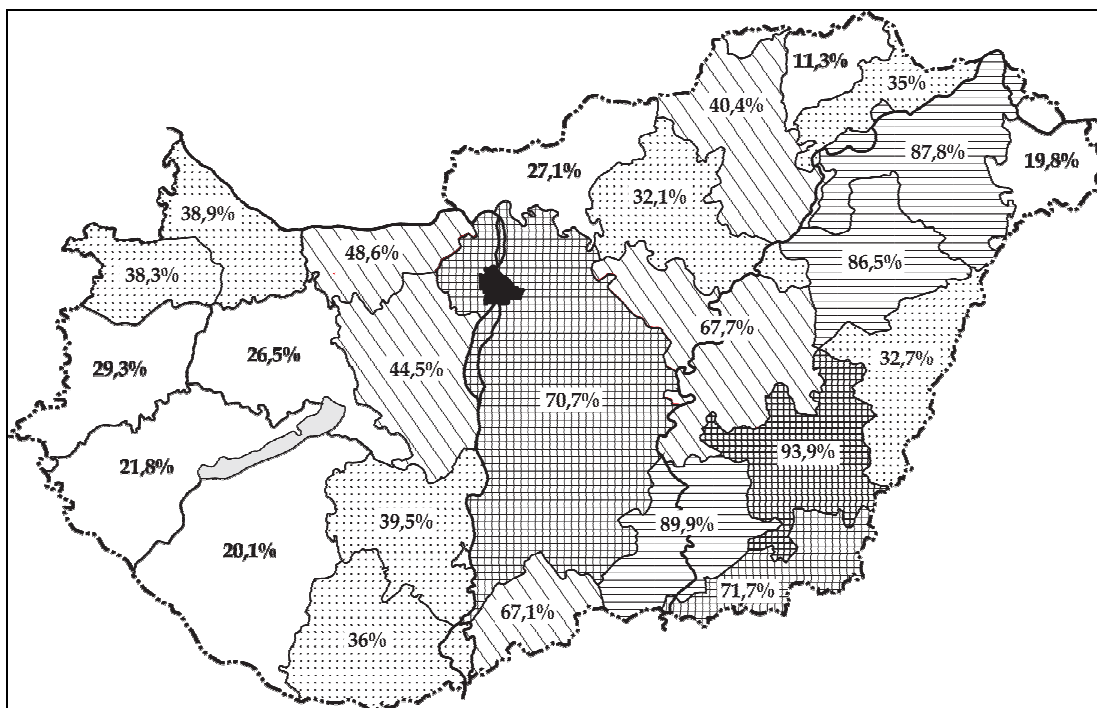
A korábbiakban említett telítődés/túltelítettség tényére utal, hogy a hálózat 10-11%-os növekedése mellett a nézőszám erőteljesen, 13,1%-kal csökkent, nem egyszer a bővüléssel jellemezhető település kategóriákban, de legszembetűnőbben a két 100 ezer lakos feletti régióközpontban (Debrecen és Szeged 44, 8%), illetve a fővárosban (20,3%) (3. táblázat).

Viszonylag könnyű lenne a látogatószám csökkenését kizárólag a világgazdasági válság életszínvonalra gyakorolt hatásának, ebből fakadóan a fogyasztási szokások átstrukturálódásának számlájára írni. Csakhogy a hálózat-fejlesztés pozitív tendenciája mellett a nézőszám csökkenése már 1928-ban is érzékelhető volt. Ez esztendőben ugyanis 524 működő filmszínházban már csak 23 325 750 belépőjegyet váltottak.

Összességében 1929-ben hazánk lakosságának 55,8%-a (a vidéki lakosság 50%-a) lakhelyén járhatott moziba. A hálózat területi jellemzőit vizsgálva tapasztalható, hogy az átlag mögött rendkívüli szélsőségek húzódtak meg. A megyék többsége, szám szerint 17, az országos (és a vidéki) átlag alatti ellátottsági mutatóval rendelkezett (4. ábra).

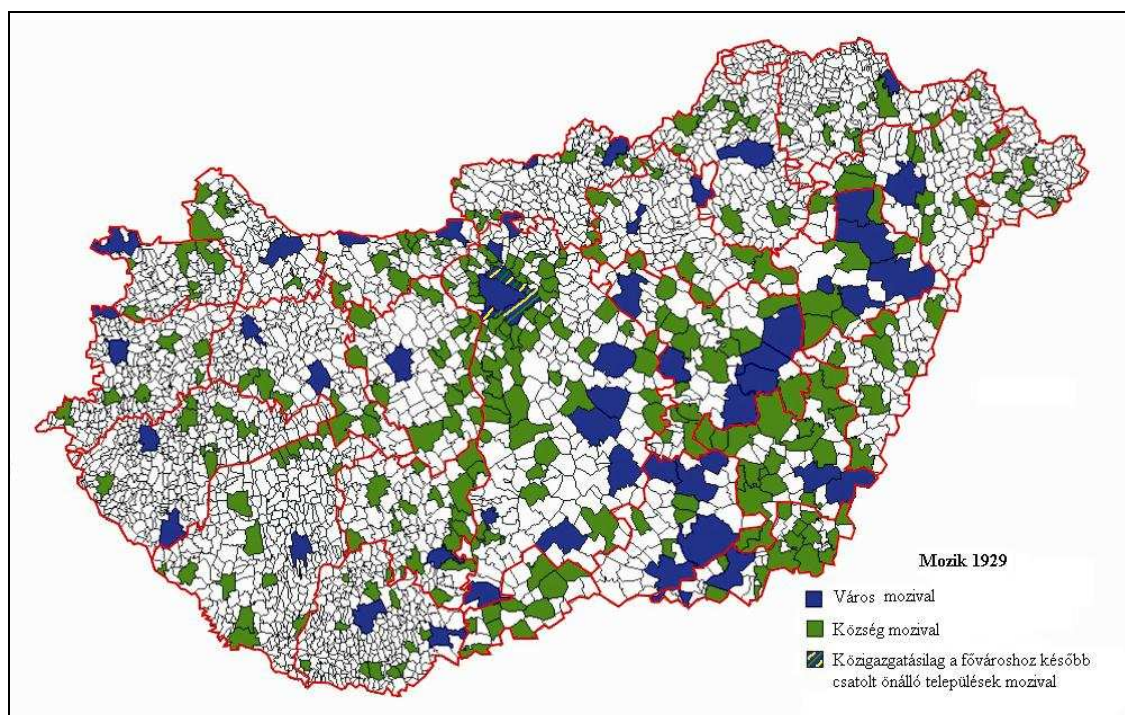
A jelenség nagy biztonsággal a településszerkezetre is visszavezethető. A legalacsonyabb ellátottság általában az aprófalvas megyékben érzékelhető (5. ábra). E településkategóriában ugyanis a gazdasági racionalitás mellett a belügyminiszter tilalma is lehetetlenné tette a szolgáltatás működtetését. A szélső értékeket Békés (93,3%) és Abaúj-Torna megye (11,3%) képviselte. Erőteljes sűrűsödés (12 megye) a 20-40%-os ellátottság között érzékelhető, grafikus ábrázolás esetén itt található a görbe maximuma.

4. ábra A megyék ellátottsága a lakosság százalékában, 1929-ben

Forrás: DARVAS GY. (1930) nyomán saját számítás, illetve szerkesztés

5. ábra A mozihálózat területi szóródása, 1929.

Forrás: LAJTA A. (1930) alapján saját szerkesztés

A lokális szintet vizsgálva a vetítőegységek koncentrációja Budapesten (94 mozi) és vonzaskörzetében volt a legerősebb. Az igazgatásjogilag még önálló, de a közéletben, a köznapi szóhasználatban már Nagy-Budapesthez sorolt 21 településből – Alag és Albertfalva kivételével – 19-ben további 43 létesítmény működött. A legtöbb mozival Debrecen (7), Pécs, Kispest, Pesterzsébet, Újpest (5-5), Szeged, Esztergom, Cegléd és Rákospalota (4-4) rendelkezett.

A 320 mozival rendelkező községek zömében egy, 18-ban két, 2-ben pedig három létesítményt rögzített az adatfelvétel. Amíg a törvényhatósági jogú városokra a kettő vagy több játszóhely volt a jellemző, a megyei városok az átmenet jegyeit mutatták, mintegy érzékeltetve a közöttük lévő formai és funkcionális különbségeket. E településkategória többségében (24 város) egyetlen filmszínház szolgálta az érdeklődő közönséget, 9 városban kettő, de a már említett Cegléden, Esztergomban, Rákospalotán, illetve Kispesten, Pesterzsébeten, Újpesten 4-4, illetve 5-5.

Amíg népességszámon alapuló klasszifikáció adatai (4. táblázat) a magasabb lélekszámú települések – mint felvevő piac – telítődését és a működtethetőség alsó határát (2-5 ezer lakos) egyaránt jelzik, a mozi és a városiasodás/városiasodottság kapcsolatának megítélését segíti a funkcionális településhierarchia szempontrendszer szerinti megközelítés. E célra BELUSZKY PÁL (1973) 1930-ra vonatkozó városhierarchia modellje az időbeli egybeesés okán a legalkalmasabb. E tipológia szerint a városhierarchia legmagasabb szintjein, a regionális központok, a megyeszékhely szintű városok, valamint a középvárosok mindegyikében működött mozi, annak fejlettségi szintjétől (teljes, részleges vagy hiányos) függetlenül. Az egy város – egy mozi modell a részleges középváros kategóriában jelenik meg, a fölötte lévő hierarchiaszinteken a több mozi fordul csak elő. A kisvárosok (járási székhely típusú városok) körében már fejlettségi szinttől függetlenül található mozihányos település, zömük a csoport alsó szegmensébe (részleges járási székhely) tartozik pl. Zirc, Rakamaz, illetve Lengyeltóti, Letenye, Edelény, Igal, Rétság, Dabas. A felsőbb szintű funkciókkal is rendelkező elemi központokban a hiány mind gyakrabban jelentkezik, pl. Pannonhalma, Tét, Encs, Létavértes, Hajdúsámson, Baktalórántháza, Vál.

Összességében a funkcionális szempontból ugyan városnak minősülő, de különböző fejlettségi szintet képviselő településeken – beleértve Nagy-Budapestet is – összpontosult 1929-ben a magyar mozihálózat 57,5%-a. A rurális térségekben egzisztált a játszóhelyek 42,5%-a. E tény arról tanúskodik, hogy a mozi túllépett a jellegzetesen

városi funkciójú intézmény típusán, besorolódott a „lefelé vándorló funkciók” csoportjába, s egyben jelezte az érintett falusias településeken a magasabb, a városihoz tendáló életminőség egy elemének meglétét. Alapellátási funkcióvá minősülésről – mely az 1950-60-as években nem versenypiaci körülmények között, hanem ideologikus indítástól valósult meg – ennek ellenére nem beszélhetünk. Az ok egyszerűen a tömegesség hiánya. A magas százalékos érték mögött lévő elemszám ugyanis a falusias települések 10%-át sem érintette.

Arról, hogy a mozi milyen mértékben épült be a társadalmi-gazdasági élet intézményrendszerébe, az általa nyújtott szolgáltatás melyik funkcionális hierarchiaszintre jellemzőnek minősíthető, további adalékokkal szolgálhatnak a működés és a kihasználtság lokális jellemzői (4. táblázat).

Az adatok tanúsága szerint a magyar településhálózat 92%-ában az 5 000-nél alacsonyabb lélekszámú települések körében, ahol a népesség 45,1%-a élt, a működő mozik 33%-a a nézők 5%-át produkálta. Mindebből nyilvánvalóan következik, hogy a mozi – mint több más szolgáltatás – stabil működése feltételez egy bizonyos állandó népességkoncentrációt, mely folyamatosan produkálja (reprodukálhatja) a fennmaradáshoz szükséges és elégséges fizetőképes érdeklődői kört.

4. táblázat A mozik és a látogatók megoszlása település-kategóriánként, 1929-ben

A település kategóriája lélekszám szerint	A település		A működő mozik aránya az összesből (%)	A látogatók
	számának	népességének		
1 000 alatt	49,9	10,9	1,1	0,2
1 001 – 2 000	25,1	13,9	5,8	0,6
2 001 – 5 000	17,0	20,3	26,1	4,2
5 001 – 10 000	4,7	12,3	20,4	7,1
10 001 – 20 000	1,9	10,0	13,0	11,1
20 001 – 50 000	1,0	11,5	11,1	17,5
50 001 – 100 000	0,3	6,5	3,6	8,8
100 000 felett *	0,05	2,9	2,0	6,3
Budapest	0,03	11,6	16,9	44,2

* Budapest nélkül

Forrás: DARVAS Gy. (1930), KSH nyomán saját számítás

Ez volt ugyanis a társadalmi alapja annak, hogy a mozi az egyszeri, eseti kíváncsiságot felkeltő vásári mutatvány kategóriából az újdonsággal szolgáló, majd az igényes szórakoztatás fázisain keresztül a kultúraközvetítés intézményévé nőhetette ki magát. Ezen fogyasztói kereslet folyamatossága is jelentős szerepet játszott a film műszaki, technikai, tartalmi, műfaji és formanyelvi elemeinek rendkívül gyors fejlődéséhez.

A hangosfilm megjelenését Magyarországon a kinematográfus szakma erőteljes tartózkodással fogadta. A Magyar Mozgóképengedélyesek Országos Egyesülete 1929 májusában egyenesen megtiltotta, hogy tagjai az 1929/30-as játékidényben áttérjenek az új technikára. A tiltó határozat ellenére 1929. szeptember 19-én a Fórum-filmszínházban megtörtént az első bemutatkozás. A sort még ebben az esztendőben több vidéki város követte, pl. Győr, Sopron, Baja, Kaposvár, Szekszárd, Békéscsaba, Budapest, Gyöngyös, Keszthely, Rákosszentmihály, Hatvan (DARVAS GY. 1930.).

A terjedés sebességét mutatja, hogy egy évvel később, 1930-ban már a magyar mozik több mint 10%-a tért át a hangosfilmek vetítésére. Az immáron általánossá vált szórakozási, ismeretszerzési eszközt, a néma mozgóképet érintő innováció európai elterjedése Angliában és Hollandiában volt a legdinamikusabb. Egyetlen esztendő leforgása alatt mozihálózatuk egyharmada állt át a hangosfilmre. Németországban ugyanezen idő alatt a filmszínházak 27,5% Ausztriában 22,6%-a újult meg. Hazánk 10,5%-os értékkel Finnország (13,2%), Franciaország (13,1%), Svájc (13,1%), Lengyelország (11%) és Norvégia (10,3%) társaságában a derékhadhoz tartozott. E tekintetben nagyságrenddel megelőzve Itáliát (3,2%), Spanyolországot (6,1%) és Svédországot (7,3%) (JASON, A. 1935.).

5.2.2. A magyar mozihálózat az 1930-as évek derekán

Az 1929. és 1935. évi adatszolgáltatás közötti fél évtized alatt jelentős mértékben átrajzolódott a működő magyar mozik struktúrája. Az új technikára való átállás költségei, a mind magasabb műszaki követelmények, a gazdasági válság fogyasztási szerkezetet befolyásoló volta egyaránt szerepet játszhattak a piaci szelekció felerősödésében, mely a hálózat erőteljes csökkenéséhez vezetett. A tendencia egyébként nem kizárólag magyar jelenség volt. Európában hasonló folyamat játszódott le a filmszakmai szempontból vezető államok közül Németországban, Franciaországban, Spanyolországban, Svédországban. Ellenkező trend érvényesült Angliában, Olaszországban, Ausztriában, Lengyelországban (JASON, A. 1936). JASON, A. (1936) sajátos módon Magyarország esetében is a hálózat bővüléséről tájékoztat. Az általa közölt adat (632 mozi) valós volt egyetlen hazai publikáció sem támasztja alá. A szerző egyébként forrást nem jelölt meg.

A magyar mozipark zsugorodását kiváltó tényezők között minden bizonnyal nem kis jelentőséggel bírt a hálózatfejlesztés korábbiakban már bemutatott gyakorlata is, az eredetileg nem e célt szolgáló létesítmények átépítése, átalakítása során megtett

műszaki, technikai, esztétikai engedmények sora. A korabeli szakmai sajtó emellett a szakmai, technikai hozzáértés színvonalát is kárhoztatta (CSUZDEA V. 1936).

Módosította a hazai moziállományról alkotható mennyiségi képet a statisztikai mérés és elemzés szemlélet-, illetve paradigmaváltása. Az 1930. évvel bezárólag az adatfelvétel az október 1-én jogérvényes hatósági engedéllyel rendelkező játszóhelyekre terjedt ki, s az üzemelő mozik közé sorolta az időszakos (nyári vagy téli üzemű), valamint a kertmozikat is. 1935-ben az adatszolgáltatás július 1-jei állapotot rögzített, s nem sorolta a működők közé a szünetelő és a zártkörű üzemeket. Az adatszolgáltatás legfontosabbnak tartott tapasztalatait bemutató közlemény (JÁNKI GY. 1936) a szünetelés okait (átalakítás, időszakos üzemelés, egyéb ok) nem vizsgálja, nem ad közre megyesoros információkat sem. Mindezek következtében a különböző állapotok összehasonlíthatósága érdekében, a mozik térszerkezetének megrajzolásában a rekonstrukciónak kiemelt jelentősége van. A statisztikai adatszolgáltatás nehézségei, szakmai, terminológiai, szervezési problémái egyébként még a későbbiekben is fennálltak (MÓRICZ M. 1941.).

Az 1935. évi adatfelvétel hazánkban 410 működő, rendes üzemű mozit regisztrált. Azok 85,9%-a már hangosfilmet vetített (5. táblázat).

5. táblázat A mozik jellemző adatai igazgatási településkategóriák szerint, 1935.

A település		Van működő mozi	A mozik száma	Közülük némafilmes
típusa	száma			
Főváros (Budapest)	1	1	75	-
Törvényhatósági j. város	10	10	23	-
Megyei város	44	44	70	-
Egyéb község	3 362	228	242	25
Összesen	3 417	283	410	25

Forrás: JÁNKI GY. (1936), LAJTA A. (1936)

Az adatok tanúsága szerint a mozik száma öt esztendő alatt több mint egynegyedével, az 1929. évi bázis 73,9%-ra csökkent. Hasonló apadás érzékelhető az ellátott települések számában. A folyamat kizárólag a rurális térségeket, az igazgatásjogi értelemben vett község településkategóriát érintette. Az innovációval nem érintett 25 mozit is e körben rögzítette a statisztika. A hálózat zsugorodása természetesen érintette a településhierarchia valamennyi magasabb szintjét is, de esetükben az ellátottak köre változatlan maradt, legfeljebb egyes helyeken a kínálat szűkült a piaci szereplők számának változása következtében.

Némileg árnyaltabb képet nyújt a mozgókép élvezetének lehetőségében pozíciót veszítő településekről a lakosság szám szerinti vizsgálat (6. táblázat).

6. táblázat A magyar mozihálózat megoszlása településcsoportonként, 1935.

A település		Mozival rendelkezik	Index az 1929. év %-ban	A mozik száma	Index az 1929. év %-ban
lélekszám szerint	száma				
1 000 alatt	1 705	1	16,7	1	16,7
1 001 – 2 000	8585	10	n. a.*	10	31,3
2 001 – 5 000	582	72	n. a.	73	50,3
5 001 – 10 000	161	94	n. a.	96	85,0
10 001 – 20 000	66	61	100,0	71	98,6
20 001 – 50 000	33	33	100,0	50	80,6
50 001 – 100 000	9	9	100,0	28	140,0
100 001 – 1 millió	2	2	100,0	6	54,5
1 millió felett	1	1	100,0	75	79,8
Összesen	3 417	283	75,3	410	73,9

* n. a. = Nincs, vagy nem számítható ki 1929. évi adat

Forrás: JÁNKI GY. (1936), KSH nyomán saját számítás

A hiányos adatok ellenére jól érzékelhető, hogy az 1930-as évek első felében lejátszódó folyamat vesztesei elsősorban a tízezer lakosnál kisebb települések, amelyek körében a városias életminőség infrastrukturális és intézményi elemei, a magasabb szintű egészségügyi, kulturális, oktatási, kereskedelmi, pénzügyi stb. szolgáltatási funkciók már szórványosan (részben vagy hiányosan), esetleg egyáltalán nincsenek jelen.

A mintegy 90 ellátatlanná vált település – eltérő mértékben – az 1 és 10 ezer lakosú települések kategóriájából került ki. Az ezer lakoson aluliak csoportjában a működés beszüntetése 5, jobbra fürdő-, illetve nyaralóhelyül szolgáló községet érintett, ahol a belügyminiszteri rendelet főszabálya ellenére mind kulturális, mind gazdasági szempontokból – régi jogon – 1929-ben még üzemelt a mozi (DARVAS GY. 1930). A legnagyobb állományvesztés az 5 ezernél kevesebb lakosú csoportban észlelhető, ahol a mozgókép megjelenésében testet öltő eredeti innovációs hullám utolsó szakaszában létesültek a játszóhelyek. A telítődés/túltelítődés tényét, valamint azt, hogy az újdonság még a potenciális felvevő területen is túlterjeszkedett, erősíti e játszóhelyek tiszavirág élete.

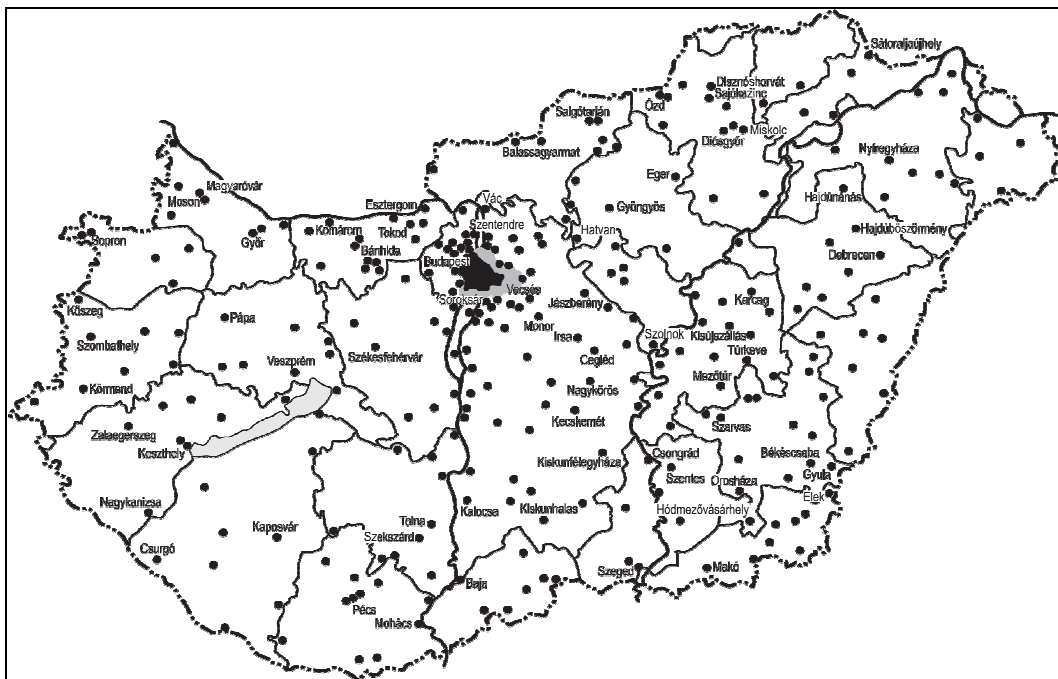
A 40%-os gyarapodás következtében az általános tendenciával ellentétes folyamat játszódott le az 50-100 ezer lakosú városokban.

Az 1935. évi statisztikai adatszolgáltatás tapasztalatait feldolgozó közlemény (JÁNKI GY. 1936) – a kutatás jelenlegi állása szerint egyetlen fellelhető dokumentum – alapján, annak a korábbiakban már említett hiányosságai következtében, sem helyi, sem területi analízis nem végezhető. Megfelelő kritikai kezeléssel viszont ez az elemzés a LAJTA ANDOR (1936) által szerkesztett, részben írt és kiadott évkönyv adatbázisán vég-

rehajtható. Az adatbázis 426 település és településrész mozgóképüzemeiről tartalmaz igazgatási, szakmai, technikai, működési információkat. Az erre alapozott munka elfogadható voltát az igazolja, hogy az adatbázis JÁNKI GYULA (1936) által használt terminológiai elvek és rendszerezés szerinti leválogatása, valamint az igazgatási, geográfiai pontatlanságok HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF (2000) munkája alapján történő kiszűrése után összességében a Magyar Statisztikai Szemlében megjelent, többször meghivatkozott közlemény adataival szinte azonos értékeket kapunk. Az eltérés: 1 működő mozi, 1 település, mely gyakorlatilag elhanyagolható.

Az így rekonstruált állapot, 411 (ebből 331 vidéki) mozi területi eloszlását a 6. ábra mutatja be.

6. ábra A mozival rendelkező települések térszerkezete, 1935.

Forrás: LAJTA A. (1936) alapján saját szerkesztés

A legtöbb ellátott település változatlanul a minden tekintetben (terület nagysága, népesség és települések száma) rangsort vezető pozícióban lévő Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében volt. Ezen belül is szembeszökő a főváros környezetében kialakult rendkívül erős koncentráció, mely a Budapest körüli agglomerációs folyamatra, különösen a 20. század első harmadában jelentősen javuló közlekedési térkapcsolatokra vezethető vissza. A kópiellátásban, általa a fogyasztási éhség ébren tartásában ugyanis a minőségi térkapcsolatoknak kitüntetett jelentősége volt és van napjainkban is. Nem hagyható fi-

gyelmen kívül, hogy e térség része volt Magyarország 30 ezer lakos feletti legnépesebb településeinek közel egynegyede (Kispest, Pestszenterzsébet, Újpest, Pestszentlőrinc), mellettük további, tízezer fölötti városok és községek (Budafok, Csepel, Gödöllő, Monor, Pestújhely, Rákosszentmihály, Sashalom, Soroksár, Vác, Vecsés), melyek népességkoncentrációjuk okán képesek voltak folyamatosan produkálni a felvevőpiacot.

Jól érzékelhető a Tiszántúlon, főként annak déli részén a Dunántúlt meghaladó koncentráció, ami mögött nagy valószínűséggel szintén településszerkezeti sajátosságok húzódnak meg. Az aprófalvas, városhiányos és a hierarchia magasabb szintjeihez tartozó városokat nélkülöző megyék (Abaúj-Torna, Somogy, Sopron, Vas, Zala, Zemplén) kevésbé ellátottak, mint a városodottság magasabb fokán álló, illetve a nagy- és óriásfalvas társaik (Csanád, Arad mellett Jász-Nagykun-Szolnok, illetve Békés).

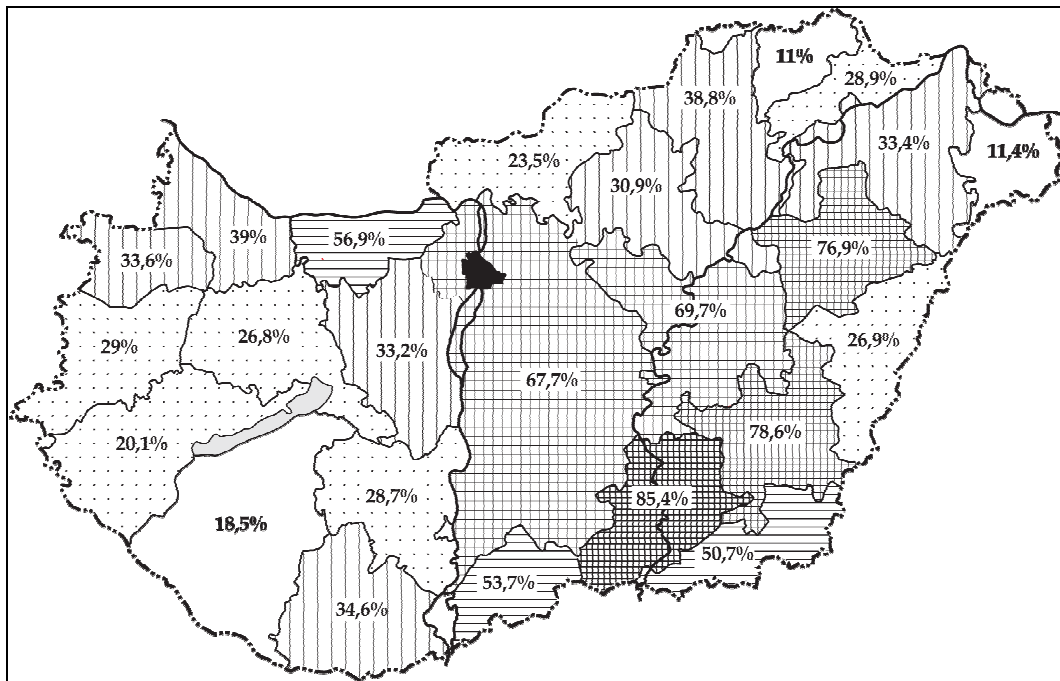
A bekövetkezett változásokat a központi szerepkörök szerinti hierarchia szemzőgéből vizsgálva még jobban kidomborodik, hogy a mozik számának csökkenése leginkább a rurális térségekben okozott ellátatlanságot. A településhierarchia csúcsán lévő regionális központokban, a megyeszékhely szintű városok, a középvárosok egyetlen fejlettségi csoportjában (teljes, részleges, hiányos) sem keletkezett ellátási hiány. A játszóhelyek e kategóriákban mérhető 20%-os csökkenése zömmel a zártkörű üzemek, az oktatási intézmények korábban moziként nyilvántartott vetítéseinek tényleges megszűnéséből vagy – a paradigmaváltásból fakadó – statisztikai értelmű figyelmen kívül hagyásából is adódhatnak. E feltételezés Debrecen, Pécs, Eger, Esztergom, Vác esetében egyértelműen beigazolódik. A járási székhelyek (teljes értékű kisvárosok) körében a Zircen beindult műsorszolgáltatás következtében megszűnt az ellátatlanság. A hiányos funkciójú járási székhelyek (kisvárosok) csoportjában a mozi nélküli települések sora Jászapátival, az elemi központokban Biharkeresztessel, Csengerrel, Hajdúdoroggal, Lentivel és Szobbal bővült. Valamennyi további, mintegy 80 települést érintő megszűnés a falvakban történt.

Összességében a mozi és a mozival ellátott települések számának csökkenésével a hangosfilm korszak első fél évtizedében a lakhelyén járhatott moziba Magyarország lakosságának 52,4 %-a (a csökkenés 1929-hez viszonyítva 3,4%), vidéki (főváros nélküli) lakosságának 46,1%-a (a csökkenés 3,9%).

Az átlag mögötti szóródás terjedelme 8,5 százalékponttal csökkent. A szélső értékek: 11% (Abaúj-Torna) és 85,4% (Csongrád megye) (7. ábra). A hangosfilm megjelenésének évéhez, 1929-hez viszonyítva tizennyolcra nőtt az országos átlag alatti ellátottsággal rendelkező megyék száma. Nem történt érdemi elmozdulás négy esetben.

Abaúj-Torna, Győr-Moson és Pozsony, Vas, valamint Veszprém megye őrizte gyenge, illetve viszonylag gyenge pozícióját. 1-5 százalékpontos a csökkenés tíz megyében (Baranya, Borsod, Gömör és Kishont, Csongrád, Heves, Nógrád, Pest-Pilis-Solt-Kishont, Somogy, Sopron, Tolna és Zala), mínusz 5-10% Szatmár, Ugocea és Bereg, Zemplén, Hajdú megyékben, meghaladja ezt az értéket Bács-Bodrog, Békés és Fejér megye. Nagyságrendet képvisel Csanád, Arad és Torontál (-21%) mellett Szabolcs megye pozíciójának romlása (-54,4%). Ellentétes trend érvényesült Jász-Nagykun-Szolnok (+2%), Bihar (+7,1%) és Komárom (+8,3%) megyében. A különbségeket a 7. ábra szemlélteti. A grafikus kiemelés a telítettség fokát hivatott érzékeltetni.

7. ábra A megyék ellátottsága a lakosság százalékában, 1935-ben

Forrás: JÁNKI GY. (1936) alapján saját számítás, illetve szerkesztés

Milyen tapasztalatok szűrhetők le a néma- és hangosfilm korszak közötti átmenet időszakára?

- A hangosfilm megjelenése a magyar mozihálózatot az innováció terjedésének utolsó fázisában, a telítődés (túltelítődés) korszakában érte. Olyan időpontban, amikor a hálózat fejlődése, fejlesztése a centrumokról az agglomerációs térségeken keresztül már a perifériákra tolódott át. Erre utal, ha a szolgáltatás piaci helyzetét a termékciklus oldaláról közelítjük meg. A piaci érettség és a hanyatlás szakaszhatárán létet bizonyítja a növekvő hálózat és a csökkenő felhasználás (több mozi, kevesebb látogató), az árrugal-

masság stb. (RECHNITZER J. 2002). Mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy 1927-ben Magyarországon az átlagos helyár 1,- pengő volt, 0,34 és 1,66 pengő közötti szóródással. A legolcsóbb jegyek átlagára 0,34 pengő volt, 0,16 (Budapesten) és 0,80 (500-nál kevesebb lakosú község) közötti szóródással. A legdrágábbak átlagára 1.66 pengő, 1,- (501 és 1000 lakosú község) és 3,50 (Budapest) pengő közötti szóródással (DARVAS Gy. 1928).

- *Az új innováció centruma* – az első megjelenések figyelembe vételével – *Budapest volt, mellékcentrumai pedig az agglomerációjához tartozó települések (Budafok, Rákosszentmihály), illetve a településhierarchia magasabb szintjéhez tartozó városok (Győr, Sopron, Baja, Békéscsaba), ahol a tulajdonosok – minden bizonnyal – nagyobb innovációs affinitással és megfelelő tőkével rendelkeztek.*

- A hangosfilmben testet öltő innovációs hullám átrajzolta a magyar mozihálózat térszerkezetét. Az előző hullám későn jövőinek egy részét elsodorta. Jelentősen (26,1%-kal) csökkent a játszóhelyek száma. *A mozi városi (városias) intézmény (szolgáltatás) mivolta megerősödött.* Az újonnan bekövetkezett ellátatlanság elsősorban a rurális térségeket érintette.

- *Az innováció megjelenése Magyarországon az európai magterületekkel Anglia, Hollandia, Németország, Ausztria egyidejű volt, terjedésének dinamikája a derékhadéval (Finnország, Franciaország, Svájc stb.) azonos értéket mutatott.*

- A hangosfilm megjelenése és elterjedése hazánkat – miként az egész világot – egy rendkívül erős gazdasági krízis idején érte. Hogy az 1930-as évek derekán működő mozihálózat kialakulásában milyen mértékben volt szerepe az új innováció piaci szelekciójának, milyen mértékben a gazdasági válság fogyasztási szerkezetre gyakorolt hatásának, patikamérlegben nem mérhető. A kettő együtthatását tagadni viszont aligha lehet.

Az 1930-as évek harmadik negyede a filmterjesztés szempontjából a nyugodt fejlődés időszakának tekinthető. Az 1935. évi állami adatszolgáltatást követő három esztendő alatt több mint egynegyedével nőtt a mozik száma. Mivel a városok és a népesebb községek piaca már szinte teljesen lefedett volt, az expanzió zöme érthetően az 5-10 ezer, illetve a 3-5 ezer lakosú települések körében realizálódott. Az előbbieken 26, ez utóbbiakban 32 községet érintett. Összesen 85 új településen indult be a filmvetítés.

Az expanzió a legnagyobb mértékben Pest megyét érintette. A 17 község többségét a piac minden bizonnyal a főváros közelsége (pl. Alag, Alberti, Albertfalva,

Pomáz, Szigetszentmiklós) vagy jó fővárosi térkapcsolata miatt (pl. a Budapest-Szabadka vasútvonal mentén fekvő Szabadszállás és Fülöpszállás) preferálta. Más esetekben valamely már mozival működő város közelsége lehetett megfelelő indok, ami a kópiamozgatás szempontjából jelenthetett nem elhanyagolható előnyt (pl. Alpár, Dunabogdány, Pilismarót, Újszász, Verseg).

Békés megyében a folyamat hét települést érintett, elsősorban Orosháza, Szarvas és Szeghalom térségében (Csorvás, Gádoros, Kondoros, Körösladány, Köröstarcsa, Nagyszénás, Öcsöd).

Győr-Moson-Pozsony, valamint Vas megyében nem történt változás. Abaúj-Tornában, Csongrádban és Zemplénben 1-1 települést érintett (Encs, Szegvár, Tarcál), Bács-Bodrog, Bihar, Hajdú, Komárom-Esztergom, Somogy, Tolna megyében 2-2 falut (Mélykút, Bácsbokod; Biharkeresztes, Nagyléta; Hajdúdorog, Hajdúhadház,; Csolnok, Nyergesújfalu; Balatonboglár, Gyékényes; Fadd, Tamási). Esetükben is kimutathatók a korábbiakban említett logisztikai szempontok.

A folyamat eredményeként *1938-ra a 35mm-es hangosfilm bázisán többé-kevésbé kialakult a magyar mozihálózat stabilnak mondható gerince*. Némafilmet a nagyközönség számára nyitott vetítőhelyeken nem játszottak, legfeljebb zártkörű oktatási vagy katonai intézeti előadásokon ismeretterjesztő céllal mutattak be.

A szakmán belüli konkurens, a keskenyfilm megjelenésének idején a mai országterületen a törvényhatósági jogú és a megyei városokban stabil mozik működtek. Ez utóbbiak közül egyedül Hajdúszoboszlón szünetelt a vetítés. Újraindítására tulajdonosváltást követően 1940-ban került sor. Kiépültnek minősíthető a hálózat a 10 ezret meghaladó népességű községek esetében is. A teljességet Büdszentmihály és Kecel törtéme meg csupán. Büdszentmihályon az 1928-ban alapított mozi 1935 után már szünetelt, 1938-ban üzemelésének nincs nyoma, ám 1939-ben tulajdonosváltást követően nyílt meg az új filmszínház. A keceli szünetelő játszóhelyen 1942-ben szintén a működési engedélyes személyében történt váltás után vetítettek ismét. A 10 ezer lakosnál kisebb falvak valamennyi népesség-kategóriájában (még ezer lélekszám alatt is) megjelent vagy jelentős teret hódított a mozgókép.

5.3. A keskenyfilm üzemű mozik megjelenése és hatása a mozhálózat alakulására

5.3.1. A magyarországi keskeny mozi-hálózat kialakulásának társadalmi-gazdasági gyökerei

Az 1930-as években a mozhálózat alakulását a hangosfilm megjelenése mellett jelentős társadalmi, gazdasági tényezők is befolyásolták. A világgazdasági válság, a társadalmi destabilizáció, a velük együtt járó radikalizálódás, a fasiszta, nemzetiszocialista és kommunista eszmék előretörése és uralomra jutása, az egész filmszakma átpolitizálódása következtében *a filmalkotások ideologikus töltése, propagandisztikus felhasználása egész Európában felerősödött.*

Hitler uralomra jutásával – a filmgyártás erős támogatásának ellenértékeként – kezdetét veszi a német filmgyártás „egységesítése”. A hatalom nemzetiszocialista politikai és erkölcsi normák szerinti alkotásokat vár el, s csak állampolgárságukat és árja származásukat igazolni tudók foglalkoztatását tűri meg.

1934-től a nemzetiszocialista érzületet sértő alkotások betiltását teszi lehetővé a német birodalmi filmtörvény. Ugyanezen esztendőben Andrej Zsdanov a munkások, a pártvezetők, a komzomolisták és az úttörők ábrázolását „rendeli meg” az írószövetség kongresszusán. Ezt követően indul be az ún. „hősfilmek” – Csapajev, És felkel a nap, Kronstadti tengerészek – gyártása a Szovjetunióban.

Leni Riefenstahl a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt kongresszusán elkészíti az Akarat diadalát, melynek 1935. évi bemutatásával a film hivatalosan és deklaráltan is a náci állam „munkaeszközévé”, az állameszme kifejezőjévé válik.

Franciaországban az 1934-ben alapított Népfront 1936-ban megnyeri a választásokat. Jean Renoir propagandafilmeiket rendez: a Miénk az élet-et, a Lange úr bűné-t, az Éjjeli menedékhely-t, az autentikusnak nem nevezhető Gorkij-adaptációt.

1937-ben Spanyolország című filmjével a holland Joris Ivens a Spanyol Köztársaság falangisták elleni polgárháborújában a köztársaságpártiak mellett áll ki. Franco tábornok a falangista hadsereg által ellenőrzött területeken betiltja azokat a filmeket, amelyekben a köztársaságiak számára szervezett gyűjtésben részt vevők szerepelnek. Így került a filmművészet legnagyobb alakjai közül a tilalom alá Charlie Chaplin, Clark Gable, Marlene Dietrich, Joan Crawford, Gery Cooper, Douglas Fairbanks (MARKÓ 1995).

Ugyanezen év nyarán Magyarországon a Turul Szövetség memorandumban kéri a kultusz és az iparügyi minisztertől a zsidók kiszorítását a filmiparból, s hogy helyükre sürgősen állítsanak keresztény magyar írókat, filmrendezőket, zeneszerzőket, operatő-

röket és színészeket. Az 1938. évi XV. törvénycikk kihirdetésével megkezdődik hazánkban a zsidók diszkriminálása az értelmiségi pályákon, így a filmiparban is.

A filmben rejlő propagandisztikus erő kihasználásának szándéka okszerűen járt együtt a tömegekhez juttatás eszközrendszerének bővítésével. Annak érdekében, hogy a napi eseményeket aktuálpolitikai szemszögből interpretáló híradók és a kor szellemének megfelelő filmalkotások minél szélesebb körben fejthessék ki hatásukat, a hálózat bővítésének célterületeit ki kellett terjeszteni a versenypiac által nem preferált, a kormányzat által a mozi-működtetés lehetőségétől belügyminiszteri rendelettel elzárt rurális térségekre. E régiók bekapcsolására a mozgóképellátásba a lehető legkisebb tőkebefektetéssel, az egyéb funkciókra épített létesítmények használatba vételével, a 16 mm-es technika alkalmazásával került sor.

5.3.2. A keskenyozsi innovációs életútjának szakaszai, jellemzői, területi aspektusai

A 16 mm-es filmszalagot a Kodak gyár eredetileg az amatőrök számára fejlesztette ki még 1923-ban, azonban rövidesen elsősorban az oktatófilm-gyártásban hasznosították. Az itt szerzett tapasztalatok alapján került be a játékfilm forgalmazásba is. Néhány évvel a külföldön már bevezetett gyakorlatot követően a magyar királyi belügyminisztérium – feloldván az addigi tilalmat – a 111.001/1938. B. M. rendeletével lehetővé tette a keskenyfilm üzemű vetítőhelyek létesítését is. A rendelet kihirdetésekor Franciaországban már 8 000, Németországban 10 000 feletti keskenyozsi működött, s a skandináv államokban is óriási elterjedtségnek örvendett (GÜTTLER 1938).

A korabeli szaksajtó a tény történelmi jelentőségű eseményként aposztrofálta: „A keskenyfilm kulturális és gazdasági jelentőségét teljes mértékben fölismerték a külföldön, úgyhogy fontossága és alkalmazása egyre nőtt. A magyar kormány is magáévá tette a keskenyfilm óriási népművelési és népfelvilágosítási jelentőségét... .” „Remélhető, hogy ez a fontos kinematográfiai ágazat lényegesen hozzájárul a magyar vidék kulturális életének megélénküléséhez és színvonalának emeléséhez.” „Mindenesetre örvendetes kulturális tény, hogy azokban a községekben, amelyek lakossága nem tarthat el hivatalos filmszínházat, legalább keskenyfilm-mozgóképszínház működik és így a legkisebb falvak lakossága is láthatja a keskeny magyar filmeket és híradókat.” (LAJTA 1938).

A keskenyozsi-hálózat alakulását a hagyományosnak tekinthető normál hálózzal egységben követjük nyomon. Az új technika jelentősége, életútját meghatározó tár-

sadalmi, gazdasági aktorok KOVÁCS Gy. (2004) által hangsúlyozott szelektáló jelenléte ugyanis így érzékelhető megfelelően.

5.3.2.1. A megjelenés

A belügyminisztérium 1938. november 20-ig 26 községbe adott ki keskenyozói engedélyt. A kedvezményezett települések a 25 vármegyéből 13-at érintettek. A legtöbb Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyére (5 község) jutott. Az első engedélyezési aktus mintegy 84 ezer falusi lakos számára jelentette a filmek elérhetőségét lakhelyükön.

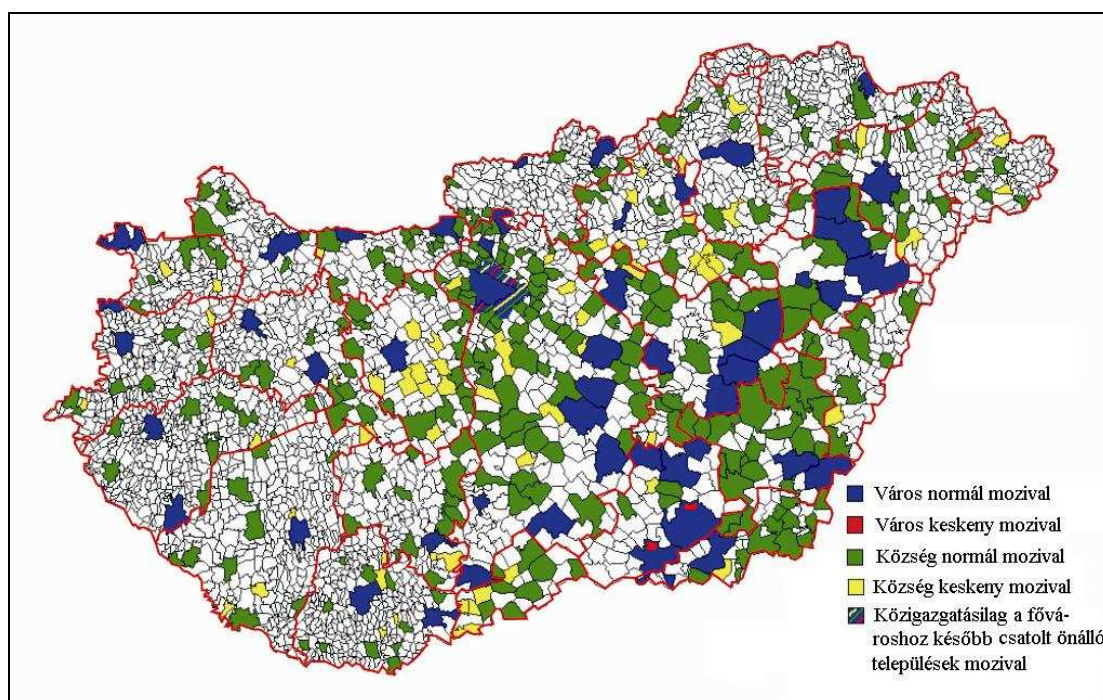
Az 1939-es év végére a működő keskenyozók száma 73-ra emelkedett (közülük öt – Bős, Felsőszeli, Magyarszögyén, Muzsla és Szepsi – a mai országterületen kívülre esett), s közel 234 ezer lakost érintett.

A vetítési engedélyeket a legváltozatosabb helyszínekre adták ki: községi kultúrházba (Kenderes, Kóka, Kömlő, Polgárdi, Porcsalma), vendéglőbe (Szászvár, Biharugra, Ugod), iparoskörbe (Jászdózsa, Tass), gazdakörbe (Kápolnásnyék), szállodába (Balatonfüzfő), tanyaközpont e célra hasznosítható helyiségébe (Kutas, tanya Hódmezővásárhely közigazgatási határában), több esetben csak postacímmel azonosított egyéb létesítménybe (LAJTA 1939, 1940). A jelenség erősen emlékeztet a mozgókép megjelenésének, elterjedésének a XX. század első évtizedéig tartó kezdeti időszakára, amikor a vetítőhelyek alkalmi vállalkozások voltak, s többségük vendéglátó üzemben, kávéházban működött annak forgalmát növelendő, más részük a legkülönbözőbb típusú szórakoztató negyedek (Budapesten a Népliget, az Ósbudavára, a Konstantinápoly) sátraiban vert tanyát (BORSOS 2005). Ez utóbbiakat a keskenyfilm esetében az időközben kialakult/kialakuló, legkülönbözőbb funkciójú közösségi színterek (körök, egyletek, kultúrházak) váltották fel.

Bár LAJTA A. (1940) nyilvántartása szerint a kultúraközvetítés ezen új szentélyeinek közel fele már használta a mozi (mozgó, mozgófényképüzem, mozgóképszínház, hangos-mozi, kultúrfilmszínház) elnevezést, normál (35 mm-es) üzemvitelű, erre a célra létesített vagy átépített városi társaik műszaki-technikai, esztétikai, kényelmi színvonalától meglehetősen távol voltak.

A fejlesztések zöme Heves (10 település), Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Fejér megyében (9-9 település) realizálódott, s mindhárom megyében 30 ezret meghaladó lakosságszámot érintett. A folyamat 1939 végéig Békés és Zemplén megyét egyáltalán nem, Abaúj-Torna, Bihar, Csanád-Arad-Torontál, Hajdú, Nógrád, Tolna és Zala megyét 1-1 település erejéig érintette (8. ábra).

8. ábra A magyar mozihálózat területi eloszlása, 1939.

Forrás: LAJTA A. (1940) alapján saját szerkesztés

A keskenymozi hálózat kialakulásában az innováció-elméleti kezdő szakasznak tekinthető első másfél esztendőben ok-okozati összefüggés az egyes megyék addigi lakosságárányos ellátottsága és az új technika megjelenése között nem vélelmezhető. Az első megjelenés által érintett és érintetlenül maradt csoportokban egyaránt fellelhető magas, illetve alacsony ellátottságú megye. Az előbbi csoportban Pest (67,7%), illetve Heves (30,9%), ez utóbbiban Békés (78,6%) és Zemplén (28,9%) megye.

Meglehetősen vegyes képet mutat az új technika első alkalmazási helyszínei és a magasabb hierarchiaszintű – feltehetően erősebb innovációs potenciállal rendelkező – települések (BELUSZKY 1973) közötti távolság, illetve térkapcsolat minősége. Határozott sűrűsödés csak Baja körül érzékelhető. Székesfehérvár és Eger közelében volt 2-2 település. Szeged és Hódmezővásárhely esetében pedig külterületükhöz tartozó településrészre adtak ki engedélyt. *Az első megjelenés helyszíneinek zöme a településhierarchia magasabb centrumaival – vagy a távolság vagy az útviszonyok miatt – erősnek nem mondható térkapcsolattal rendelkezett. Politikai logika – természetesen – ebben is lehetett.*

5.3.2.2. Az első alkalmazók, a korai többség

Az elterjedés folyamatát az ország közvetett háborús érintettsége, majd de jure hadba lépése sem lassította le. 1943. október 1-ig – az utolsó esztendőben, mikor még az ország területén harci események nem zajlottak – a kiadott keskenyfilmszínház-engedélyek száma 484-re emelkedett (LAJTA 1944). Az engedélyek közül 378 esett a mai vidéki országterületre, s 367 települést kapcsolt be a mozgóképpel ellátottak körébe, ugyanis további 11-ben már működött normál mozi (Érd, Füzfő, Gyöng, Hódmezővásárhely, Kápolna, Nagytétény, Perkáta, Szeged, Sződ, Tápiószéle, Vecsés). Az érintett helységek településtípus szerinti (7. táblázat), illetve térbeli eloszlása (8. táblázat) meglehetősen nagy különbségeket mutat.

7. táblázat A vidéki keskenyfilmek eloszlása településtípusok szerint, 1943.

A település		Keskenyfilm- engedélyt kapott	Az engedélye- sek aránya (%)	Az engedélyek megoszlása (%)
típusa	száma			
500 lakosig	614	-	0,0	0,0
501 – 1 000-ig	926	12	1,3	3,2
1 001 – 1 500-ig	543	32	5,9	8,5
1 501 – 2 000-ig	314	68	21,7	18,0
2 001 – 3 000-ig	342	126	36,8	33,3
3 001 – 5 000-ig	276	112	40,6	29,6
5 001 -10 000-ig	151	22	14,6	5,8
10 001 – 20 000-ig	78	4	5,1	1,1
20 001 – 50 000-ig	36	-	0,0	0,0
50 001 – 100 000-ig	10	1	10,0	0,3
100 000 felett	3	1	33,4	0,3
Összesen	3293	378		≈100,0

Forrás: LAJTA A. (1944), KSH adatok nyomán saját számítás

A hálózat-bővülés közel kétharmada (63%) a 2-5 ezer lakosú, 18,9%-a az 1-2 ezer lakost számláló településeken valósult meg. Az ezer lakos alatti, illetve a tízezer lakos feletti településeket a fejlesztés alig érintette. Az érdeklődés hiányát az előbbieket esetében minden bizonnyal a nyereséges vagy nullszaldós működtetés kilátástalan volta, ez utóbbiak esetében pedig a már működő normál (35mm-es) hálózat léte okozta.

A területi szóródást vizsgálva (8. táblázat) jól érzékelhető a településhálózati jellemzők erős befolyásoló hatása. A túlnyomóan aprófalvas szerkezetű megyékben (Abaúj, Baranya, Szatmár-Bereg, Vas, Zala) a települések alig néhány százalékát (0,8-4,4% közötti szóródással) érintette a folyamat, ellentétben a jelentős számú nagyközséggel bíró megyékkel (Pest-Pilis-Solt-Nagykún, Fejér, Heves). A területi és településtípusok közötti egyenlőtlenségek mellett 1943. végére a trianoni országterület lakosságának 71,6%-a a lakhelyén vehette igénybe a mozi nyújtotta szolgáltatásokat.

8. táblázat A mozival ellátott települések megyék közötti eloszlása, 1943.

Megye	Települések száma	Normál mozival ellátott		Keskeny mozival ellátott		Normál és keskeny együtt	
		Település	Arány (%)	Település	Arány (%)	Település	Arány (%)
Abaúj	125	3	2,4	1	0,8	4	3,2
Bács-Bodrog	30	10	33,3	11	36,7	21	70,0
Baranya	300	15	5,0	11	3,7	26	8,7
Békés	33	24	72,7	4	12,1	28	84,8
Bihar	61	8	13,1	9	14,8	17	27,9
Borsod-Gömör	180	13	7,2	18	10,0	31	17,2
Csanád	43	18	41,9	7	16,3	25	58,1
Csongrád	24	10	41,7	4	16,7	*12	50,0
Fejér	97	16	16,5	41	42,3	*55	56,7
Győr-Moson	96	7	7,3	9	9,4	16	16,7
Hajdú	23	12	52,2	7	30,4	19	82,6
Heves	123	14	11,4	39	31,7	*52	42,3
Jász-Nagykun-Szolnok	60	25	41,7	18	30,0	43	71,7
Komárom-Esztergom	66	18	27,3	18	27,3	36	54,5
Nógrád-Hont	149	13	8,7	15	10,1	28	18,8
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	245	107	43,7	47	19,2	*150	61,2
Somogy	307	13	4,2	29	9,4	42	13,7
Sopron	112	5	4,5	10	8,9	15	13,4
Szabolcs	132	17	12,9	9	6,8	26	19,7
Szatmár-Bereg	115	5	4,3	4	3,5	9	7,8
Tolna	107	17	15,9	18	16,8	*34	31,8
Vas	249	8	3,2	11	4,4	19	7,6
Veszprém	191	15	7,9	25	13,1	*39	20,4
Zala	351	14	4,0	6	1,7	20	5,7
Zemplén	73	6	8,2	7	9,6	13	17,8
Vidék összesen	3 292	413	12,5	378	11,5	*780	23,7
Budapest	1	1	100,0	1	100,0	*1	100,0
Ország összesen	3 293	414	12,6	379	11,5	781	23,7

*Budapest, Hódmezővásárhely, Szeged, Érd, Perkáta, Kápolna, Nagytétény, Sződ, Tápiószéle, Vecsés, Gyönk, Balatonfűzfő településeken normál és keskeny mozi is működött 1943-ban.

Forrás: LAJTA A. (1944), KSH adatok nyomán saját számítás

A keskeny mozi expanziójának e szakaszában elsősorban a nagyobb népesség-koncentrációjú rurális terek elérésének szándéka érzékelhető. Az innovációk terjedésének piacgazdaságra jellemző motívumai mellett azonban markánsan megjelenik az új elem is, nevezetesen az egész folyamatot generáló ideológiai háttér. Ezt jelzi a korábbi szabályozásokkal szemben tapasztalható kormányzati engedékenység, nem kevésbé az a tény, hogy az engedélyek közül 201-et (53,1%) olyan településre adtak ki, ahol a korábbi belügyminisztériumi rendeletek (148.000/1928., valamint 164.500/1933.) egyenesen tiltották mozgóképzemek létesítését. Erre utal az 1930-as évek végétől a filmszínházak által kötelezően műsorra tűzendő filmek és híradók központi meghatározása ugyanúgy, mint az újonnan alakuló hálózat sajátos műsorpolitikája: „Egy-egy műsor a magyar híradóból, egy mezőgazdasági kultúrfilmből és egy játékfilmből állt” (GÜTLER 1938). Ez

a műsorszerkezet (híradó, közérdekű kisfilm, nagyjátékfilm) az ideológiai háttér változása ellenére az 1980-as évek derekáig a teljes mozihálózatot uralta.

5.3.2.3. A piac-, illetve vegyes gazdasági fejlődési folyamat megtörése

Az 1944-1948 közötti időszak, az ország háborús hadszíntérré válása, a háború után a teljes magyar társadalmi-gazdasági életre jellemző újrakezdési, helyreállítási, átalakulási bizonytalanságok miatt a mozihálózat alakulásában – mint a magyar társadalmi-gazdasági szféra egyéb területein is – *törés következett be*. A háború befejezését követően 1947 végéig a mozitulajdonosok engedélyeit fokozatosan visszavonták. A teljes mozgóképszakmai vertikum működőképes egységeinek (stúdiók, gyártelepek, mozik) zömét a legnagyobb politikai erőt képviselő politikai pártok felosztották egymás között. A moziügyek intézésére pedig külön szervezeteket létesítettek.

A meglehetősen kaotikus viszonyok között működő szakma számára az 1948-as esztendő hozott gyökeres változásokat. A központi állami irányítási rendszer működését biztosító hivatalok felállításával, a megmaradt magánvállalkozások korlátozásával, illetve felszámolásával indult el az államosítás folyamata, melynek végeredményeként a magyar filmszakma négy évtizeden át politikai döntésekkel megalapozott állami kézi vezérléssel működött. A mozgóképszakmában piaci mechanizmusok helyett, azok alternatívjaként ideológiai indíttatású reguláló elemek jelennek meg.

Minden bizonytalanság ellenére, a helyreállítás eredményeként 1948. végére a mozi-hálózat, beleértve a keskeny mozi parkot is, szinte elérte az 1943. évi állapotokat (9. táblázat, 9. ábra). Területi, település-strukturális jellegzetességekben számottevő különbség nem érzékelhető.

9. táblázat A magyar mozihálózat megoszlása, 1948.

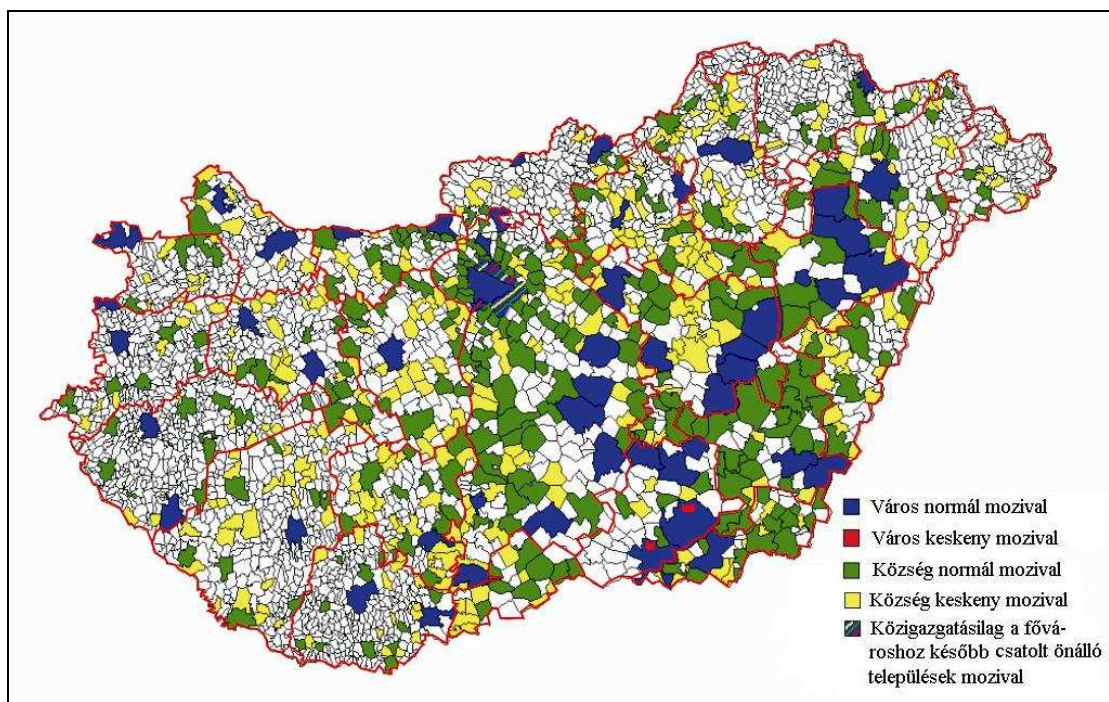
Megye	Települések száma	Normál mozival ellátott		Keskeny mozival ellátott		Együtt	
		Település	Arány (%)	Település	Arány (%)	Település	Arány (%)
Abaúj	125	2	1,6	1	0,8	3	2,4
Bács-Bodrog	31	9	29,0	11	35,5	20	64,5
Baranya	299	15	5,0	14	4,7	29	9,7
Békés	34	25	73,5	4	11,8	29	85,3
Bihar	61	7	11,5	14	22,9	21	34,4
Borsod-Gömör	182	10	5,5	31	17,0	*39	21,4
Csanád	43	14	32,6	10	23,2	24	55,8
Csongrád	26	9	34,6	5	19,2	*13	50,0
Fejér	96	11	11,5	19	19,8	30	31,3
Győr-Moson	98	5	5,1	9	9,2	14	14,3
Hajdú	23	11	47,8	5	21,7	16	69,5

Megye	Települések száma	Normál mozival ellátott		Keskeny mozival ellátott		Együtt	
		Település	Arány (%)	Település	Arány (%)	Település	Arány (%)
Heves	125	13	10,4	30	24,0	43	34,4
Jász-Nagykun-Szolnok	60	24	40,0	23	38,3	*45	75,0
Komárom-Esztergom	65	15	23,0	7	10,8	22	33,8
Nógrád-Hont	150	9	6,0	10	6,7	19	12,7
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	251	98	39,0	41	16,3	*137	54,6
Somogy	301	9	3,0	27	9,0	36	12,0
Sopron	112	6	5,4	7	6,2	13	11,6
Szabolcs	135	14	10,4	13	9,6	27	20,0
Szatmár-Bereg	115	3	2,6	5	4,3	8	6,9
Tolna	111	13	11,7	25	22,5	38	34,2
Vas	244	8	3,3	8	3,3	16	6,6
Veszprém	190	15	7,9	20	10,5	35	18,4
Zala	355	11	3,1	7	1,9	18	5,0
Zemplén	73	6	8,2	6	8,2	12	16,4
Vidék összesen	3 305	362	10,9	352	10,7	*707	21,4
Budapest	1	1	100,0	1	100,0	1	100,0
Ország összesen	3 306	363	10,9	353	10,7	708	21,4

*Borsodnádasd, Disznóshorvát, Szeged, Tiszaföldvár, Törökszentmiklós, Kecskemét, Kiskunmajsa településeken normál és keskeny mozi is működött 1948-ban.

Forrás: LAJTA A. (1949), saját számítás

9. ábra A magyar mozihálózat területi eloszlása, 1948.

Forrás: LAJTA A. (1949) alapján saját szerkesztés

5.3.2.4. Az extenzív szocialista fejlesztés szakasza a tútelítettségig

Az első ötéves tervről szóló 1949. évi XXV. törvény már nem hagy semmi kétséget, milyen szerepet szán az új hatalom a filmnek: „A filmügyet a dolgozó nép nevelésének és szórakoztatásának szolgálatába kell állítani. Az ország minden községét el kell látni keskenyfilmvetítő-géppel vagy vándormozival, hogy a falu dolgozói is rendelkezzenek a kulturális nevelés e fontos eszközével.”

Az államosítást követően a mozik kezelési jogát rövidesen a megyei tanácsokra ruházták át. Megalakultak a megyei moziüzemi vállalatok. Az ellátási kötelezettséggel létesített szervezetek között a politika által megszabott feladatok végrehajtására szabályos verseny alakult ki, elsősorban a falvak filmellátásának biztosítása érdekében.

A piaci versenyt az ún. tervgazdálkodás, az állami elvonás és újraelosztás olyan rendszere váltotta fel, melyben piacgazdasági jellemzőknek szerep már nem jutott. A fejlesztések mögött nem organikus piaci folyamatok, hanem osztályharcos ideológiai indíttatású társadalom-, gazdaság- és kultúrpolitikai döntések húzódtak meg.

A teljes körű ellátottságra törekvő, 1960-ig tartó ütemes fejlesztés eredményeként a mozik száma Magyarországon 1948-hoz viszonyítva 6,5-szeresére nőtt, közöttük a keskenyfilm üzeműeké közel 11-szeresre (10. táblázat).

A hálózat bővítésének eredményeként 1960-ban a nagy- és óriásfalvas alföldi megyék (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Szolnok) mellett Komárom és Tolna megyében valamennyi településen volt mozi. Az aprófalvas megyékben a községek 80-90%-ában volt teljesíthető a falvak mozival ellátásának programja.

A központi elvárások teljesítésének szándéka elvi, minőségi, műszaki-technikai engedmények mellett egyéb anomáliákkal is járt:

- „A mennyiségi fejlesztésre való törekvés ... óhatatlanul maga után vonta, hogy gyakran kevésbé alkalmas épületekben (kocsmák, istállóépületek stb.) létesítettek mozit” (GERGELY R. 1981).
- A magas tervcélok megvalósítása szükségszerűen a költségkímélő, leegyszerűsített megoldásokat kényszerítette ki. Ennek egyik, beruházást kímélő változataként az új vetítőhelyeket a helyi tanácsok, szövetkezetek stb. tulajdonát képező bérelt ingatlanokban alakították ki.
- A falvak lakosságának gyorsabb ütemű ellátása új üzemeltetési formákhoz – vándormozi, körzeti mozi – vezetett. Ezek aránya meglehetősen magas volt (11. táblázat). A vándormozik meghatározatlan számú községben, rendszertelen időközönként, alkalmilag vetítettek. A körzeti mozik viszont meghatározott számú, egymáshoz közel

fekvő helységeiben (2-6 vetítési helyen), hetenként rendszeresen visszatérően tartottak előadást. Mindkét üzemmód közös jellegzetessége volt a jobbra igénytelen vetítőtechnika utaztatása.

10. táblázat A magyar mozi-szerkezet 1960-ban

Megye	Települések száma		Normál mozik száma		Keskeny mozik száma		Ellátott települések		
	Város	Község	Városok	Községek	Városok	Községek*	száma		aránya (%)*
							Városok	Községek*	
Bács- Kiskun	5	108	8	40	31	112	5	108	100,0
Baranya	3	323	16	11	39	325	3	286	88,5
Békés	3	76	7	38	13	100	3	76	100,0
Borsod-Abaúj-Z.	4	363	20	28	27	349	4	317	87,3
Csongrád	5	63	12	16	59	64	5	63	100,0
Fejér	2	105	6	21	7	147	2	104	99,0
Győr- Sopron	3	174	13	13	14	193	3	168	96,6
Hajdú	4	79	12	21	38	107	4	79	100,0
Heves	3	117	8	18	11	121	3	115	98,3
Komárom	5	72	14	19	15	89	5	72	100,0
Nógrád	2	136	7	19	7	127	2	121	89,0
Pest	4	183	7	54	26	180	4	181	98,9
Somogy	1	252	2	23	9	244	1	208	82,5
Szabolcs-Szatmár	1	234	5	18	15	236	1	205	87,6
Szolnok	7	72	15	25	23	78	7	72	100,0
Tolna	1	107	2	22	5	127	1	107	100,0
Vas	2	229	3	7	11	224	2	211	92,1
Veszprém	5	260	12	23	22	249	5	235	90,4
Zala	2	257	4	11	13	218	2	208	80,9
Vidék összesen	62	3 210	173	427	385	3 290	62	2 936	91,5
Budapest	1	-	133	-	150	-	1	-	-
Ország összesen	63	3 210	306	427	535	3 290	63	2 936	91,5

* A 34 vándormozival együtt

Forrás: KSH, saját számítás

11. táblázat A mozihálózat összetételének alakulása 1948-1960 között

A mozi típusa	1948	1950	1953	1955	1957	1960
Keskenyfilmes fix	355	656	1 120	1 760	2 081	n. a.
Keskenyfilmes körzeti	-	412	1 090	1 252	1 397	n. a..
Keskenyfilmes vándor	-	-	20	69	52	34
Keskenyfilmes összesen	355	1 068	2 230	3 081	3 530	3 825
Normálfilmes	567	481	522	572	622	733
Együtt	922	1 549	2 752	3 653	4 152	4 558
Körzeti vetítőegységek száma	-	97	256	289	334	n. a.

Forrás: KÁLMÁN R. – PEREGI GY. (1959), illetve GOMBÁR J. (1987), saját szerkesztés

- Az eredetileg csak a vidék, a rurális térségek kiszolgálására bevezetett keskenyfilm az extenzív fejlesztés ezen időszakában a városokban is teret hódított, s 1960-ra 83,9%-os

részesedéssel a magyar mozihálózatban domináns technikává vált. A városi mozik 58,3%-a, a községek 86%-a keskenyfilm üzemű volt.

- Az új társadalmi rend magasabbrendűségének, a kultúra jobb pozíciójának minden áron való bizonyítása a valóság és a statisztikai adatok diszkrepanciájához vezetett. A legkülönbözőbb intézményeket, szervezeteket évi néhány vetítés okán a statisztikában moziként, társadalmi moziként jelenítették meg. Csak ezzel magyarázható, hogy az ágazati statisztikai összesítő Debrecenben 37 (7 normál, 30 keskeny), Miskolcon 28 (14-14 normál, illetve keskeny), Pécsen 36 (12 normál, 24 keskeny), Szegeden 28 (3 normál, 25 keskeny) mozit rögzít 1960-ban.

A keskenyozzi-hálózat magyarországi alakulása az 1949-1960. közötti szakaszban az innovációk térbeli terjedésének klasszikus modelljei (szomszédsági, hierarchikus, kevert) szerint nem értelmezhető. A hálózatfejlesztési döntések ugyanis verdiktszerűen gazdasági, igazgatási hatalmi centrumokban születtek meg, az innovációs magterületek nem definiálhatók, maga a folyamat fordított irányú, hiszen a perifériának minősülő tér több pontjáról, a falvakból indulva hatol be szükségmegoldásként a társadalmi-gazdasági élet centrum területeibe, a városokba, megyei jogú városokba.

5.3.2.5. Az intenzív fejlesztés évei, a hanyatlás kezdete

Az egész mozihálózat mérete – beleértve a keskeny hálózatot is – 1960-ban elérte a csúcspontját. Az 1970-es évek közepéig tartó másfél évtized sajátos, ellentmondásoktól sem mentes időszak.

Amíg az államosítás utáni évtized a mennyiségi fejlesztés periódusa, addig az azt követő évek a minőségi fejlesztés időszaka. A műszaki, technikai fejlesztés egyik célterülete a 16 mm-es mozik átállítása a magasabb minőséget képviselő normál, 35 mm-es üzemmódra, mely automatikusan a keskenyozik számának csökkenéséhez vezetett.

A mozihálózat üzemeltetése 1963 után veszteségessé vált hazánkban. Kevés kivétellel valamennyi 16 mm-es játszóhely gazdasági egyenlege negatív volt. A hiányt az állami költségvetés vállalta magára és fogyasztói árkiegészítés címén folyósította a moziüzemi vállalatoknak (GERGELY R. 1981). E tény a túlfejlesztett hálózat racionalizálását kényszerítette ki, s a gazdaságtalan, felesleges párhuzamosságok megszüntetését eredményezte. A játszóhelyek bezárása legnagyobb mértékben a fővárost érintette, a legkevésbé a községeket. Ezzel ellentétes tendenciára is akad példa: Debrecenben az

ágazati statisztikai összesítő az 1960. évi 37-tel szemben 46 mozit (11 normál, 35 keskeny üzemű) regisztrál.

Jelentősen mérséklődött a keskenyozik hálózaton belüli dominanciája, 69,7%-ra csökkent a keskenyfilmek játszóhelyek aránya.

1960-ban a Magyar Televízió áttért a heti ötnapos műsorszolgáltatásra. Megkezdődött a konkurenciaharc a nézőért. A televízió vonzereje erősnek bizonyul, 1967-ben már egymillió előfizetője van.

Az elsősorban a hálózat egészét meghatározó keskenyozik folyamatos bezárása miatt csökkenő magyar mozihálózat – nyilvánvalóan a támogatási rendszer hatására – 1965-ben érte el a mozival ellátott falvak arányában a csúcspontot jelentő 95,7%-ot, s 1974-ig a jelentős mértékű zsugorodás ellenére a negyedszázaddal korábban meghirdetett politikai cél nem sérült számottevően, alig romlott az ellátott községek aránya (12. táblázat).

12. táblázat A magyar mozihálózat települések közötti eloszlása 1960-1974-ig

Év	Mozik száma				Ebből		Mozival ellátott községek aránya
	Budapest	Város	Község	Összesen	Normál	Keskeny	
1960	283	559	3 716	4 558	733	3 825	91,5%
1965	216	472	3 747	4 435	981	3 454	95,7%
1974	154	456	2 985	3 595	1 088	2 507	90,2%

Forrás: KSH, saját szerkesztés

5.3.2.6. A látszólagos (relatív) stabilizálódás évei

Az 1970-es évek derekát követő évtized – csak a statisztikai összesítő adatokat véve figyelembe – az enyhe növekedés, a kiegyensúlyozott működés évtizede lehetne. A filmszínházak számában átmenetileg bekövetkezett enyhe növekedés mögött azonban az urbanizálódott és a rurális terek ellátottsága közötti olló nyílása rejtőzik. Markáns különbségek jelennek meg az eltérő településszerkezetű megyék között, egyértelműen az aprófalvas térségek hátrányára (13. táblázat). Az 500 lélekfő alatti települések 58%-a, az 501 és 1 000 közötti lakosságú falvak 17,4%-a vált ellátatlanná.

A keskenyozosi részesedése a teljes hálózaton belül érdemlegesen nem változott, bár az 1980-as évek első felében tapasztalható növekedést e szféra produkálta. A falvak ellátásában a preferációs rendszer növekedési hatásaként a vándormozik szerepe megnőtt. Ez viszont – tekintettel a működés jellegére – visszalépésnek tekinthető.

13. táblázat A magyar mozi szerkezet 1985-ben

Megye	Települések száma		Normál mozik száma		Keskeny mozik száma		Ellátott települések		
	Város	Község	Városok	Községek*	Városok	Községek*	száma		aránya (%) [*]
							Városok	Községek*	
Bács- K	6	105	23	47	5	66	6	105	100,0
Baranya	5	291	22	13	11	195	5	175	60,1
Békés	6	68	17	37	10	45	6	64	94,1
Borsod-A-Z	9	338	35	27	59	213	9	199	58,9
Csongrád	5	54	19	30	11	22	5	44	81,5
Fejér	3	103	12	37	4	65	3	94	91,3
Győr- Sopron	5	159	23	26	16	119	5	117	73,6
Hajdú	5	74	22	29	11	75	5	70	94,6
Heves	4	113	18	31	14	102	4	107	94,7
Komárom	6	66	22	21	4	54	6	65	98,5
Nógrád	3	117	9	25	19	108	3	104	88,9
Pest	8	173	22	82	16	169	8	163	94,2
Somogy	5	233	14	25	4	125	5	129	55,4
Szabolcs-Szatmár	6	219	9	27	23	173	6	179	81,7
Szolnok	8	67	19	30	14	64	8	67	100,0
Tolna	5	104	14	29	28	90	5	101	97,1
Vas	6	209	17	17	18	163	6	162	77,5
Veszprém	8	212	28	53	23	162	8	164	77,4
Zala	5	250	27	40	38	152	5	152	60,8
Vidék összesen	108	2 955	372	626	328	2 162	108	2 261	76,5
Budapest	1	-	122	-	135	-	1	-	-
Ország összesen	109	2 955	494	626	463	2 162	109	2 261	76,5

*A 12 normál és a 128 keskenyüzemű vándormozival együtt

Forrás: KSH adatok alapján saját számítás

5.3.2.7. A piaci mechanizmusok megjelenése, a keskeny mozik hanyatlása

A VII. ötéves tervet legitimáló 1985. évi VII. törvény vezérszavai – „a nemzetközi gazdasági kapcsolatok növelése”, „a teljesítményérdekeltség, a verseny fokozása a gazdaságban”, „a vállalkozói jellegű tevékenységek ösztönzése”, „a gazdaságtalan tevékenységek visszaszorítása, fokozatos megszüntetése” – az addigi tervutasításos gazdaság működésképtelenségét, a piaci mechanizmusokhoz igazodás szükségességét jelezték.

A filmszakmában az állami támogatások rendszerének átalakítása, a moziüzemeltetés támogatásának drasztikus csökkentése, a kulturális szolgáltató tevékenység liberalizálása, az e célra létesített szervezetek monopolhelyzetének megbontása adminisztratív intézkedésekkel, s nem utolsósorban a videotechnika robbanásszerű elterjedése a háztartásokban, alapjaiban rengette meg az egész mozihálózatot. Amíg 1960 és 1985 között a mozihálózat alig 18%-os csökkenést szenvedett el, addig 1985 és 1990

között a felére mérséklődött. Ez a visszahúzóadás egyértelműen az alacsony hatékonysággal vagy veszteségesen működő, jobbra 16 mm-es községi vetítőhelyek, a vándorés a körzeti mozik bezárásából fakadt. A folyamatot az sem fékezte le, hogy a helyi tanácsok egy része e periódusban tett néhány gesztust a területükön működő mozi megmentése érdekében. Lemondtak a tulajdonukban lévő vetítőhely bérleti díjáról, a legkülönbözőbb módon ellentételezték, vagy átvállalták a működési veszteségek egy részét, így növelvén a megyei moziüzemi vállalatok gazdálkodási mozgásterét (BORSOS 1995).

A keskenyozik száma ez idő alatt 65%-kal apadt, a mozival ellátott községek aránya 44,3%-ra zuhant le. Az 500 lakosnál kisebb falvak 88,8%-ban, az 501-1000 lélekszámú falvak 60,6%-ban, az 1001-2000 lakosúak 36%-ban már nem pergett film a mozivászonon.

A rurális terek érzékeny vesztesége mellett magyar mozik történetében eddig nem tapasztalt tényvel szembesülhetünk: 1990-ben megjelentek az első mozival nem rendelkező városok (Gárdony, Tokaj). A keskenyozik elveszti a mozihálózaton belüli dominanciáját, részesedése a hálózat egészéből 49,1%-ra esik vissza (14. táblázat).

14. táblázat A magyar moziszerkezet 1990-ben

Megye	Települések száma		Normál mozik száma		Keskeny mozik száma		Ellátott települések		
	Város	Község	Városok	Községek	Városok	Községek*	száma		aránya (%) [*]
							Városok	Községek*	
Bács- K	11	105	30	40	1	39	11	74	70,5
Baranya	5	292	14	13	2	20	5	30	10,3
Békés	12	62	24	29	4	29	12	50	80,6
Borsod-A-Z	14	333	25	12	2	53	13	56	16,8
Csongrád	7	52	23	21	1	19	7	35	67,3
Fejér	6	99	14	32	1	42	5	78	78,8
Győr-M-S	5	162	15	27	2	36	5	64	39,5
Hajdú-B	11	68	30	20	1	46	11	54	79,4
Heves	6	112	16	28	2	69	6	91	81,2
Jász- N-Sz	12	62	22	28	3	24	12	52	83,9
Komárom-E	8	63	19	13	1	26	8	42	66,7
Nógrád	6	115	13	19	4	20	6	39	33,9
Pest	14	168	34	59	11	85	14	119	70,8
Somogy	9	228	22	18	3	71	9	118	51,8
Szabolcs-Sz-B	10	217	12	22	4	44	10	121	55,8
Tolna	7	101	13	22	8	31	7	49	48,5
Vas	7	206	12	12	3	53	7	59	28,6
Veszprém	9	211	23	38	5	29	9	49	23,2
Zala	6	249	24	30	13	110	6	108	43,4
Vidék összesen	165	2 905	383	483	71	846	163	1 288	44,3
Budapest	1	-	79	-	-	-	1	-	-
Ország összesen	166	2 905	464	483	71	846	164	1 288	44,3

Forrás: KSH, MKM, saját számítás

5.3.2.8. Átállás a piacgazdasági pályára, a keskenyozik agóniája

A rendszerváltással deklaráltan megkezdődött a magyar gazdaság átállítása a piaci körülményekre. Az ágazati irányítás a filmszakmai állami támogatási rendszer gyökeres átalakítására, társadalmasítására, az állami támogatás nominálértékének megőrzésére koncentrált, s ez utóbbi nem is volt kis feladat. Szakmai koncepciója az egész filmvertikum átalakítására/átalakulására nem volt. Az állami vagyontömeg átstrukturálódása, önkormányzati tulajdonba adása, illetve privatizációja a filmszakmai vertikumon belül a mozi-üzemeltetést érintette leginkább. A területi elven szerveződött moziüzemi vállalatok – addig fel nem élt, maradék – vagyonát a lokalitásra alapozott közüzemi vállalati, s nem a funkcionális logika szerint osztották fel az önkormányzatok között. Így a megmaradt hálózat elemeire hullott, atomizálódott, érdekartikulációja a nyers profitorientált filmforgalmazással szemben erősen lecsökkent.

A megváltozott ideológiai alapok miatt a hatalom kivonult a mozik mögül. A mozik átmenet nélkül nyers piaci körülményekkel találták magukat szemben, s addig elképzelhetetlen zuhanórepülésbe kezdtek. A keskenyüzemű hálózat az 1990-es évek derekára gyakorlatilag megszűnt, a falvak ellátottsága 8,5 %-ra csökkent (15. táblázat).

15. táblázat A működő magyar mozik helyi, területi szóródása 1995. XII. 31-én

Megye	Települések száma		Normál mozi-termek száma		Keskeny mozi-termek száma		Ellátott települések			
	Város	Község	Városok	Községek	Városok	Községek	száma		aránya (%)	
							Városok	Községek	Városok	Községek
Bács-Kiskun	15	103	19	13	-	-	13	13	86,7	12,6
Baranya	7	295	13	8	-	-	6	8	85,7	2,7
Békés	13	62	15	17	-	-	12	17	92,3	27,4
Borsod-A-Z	15	340	19	6	-	-	11	6	73,3	1,8
Csongrád	8	51	14	15	-	-	7	15	87,5	29,4
Fejér	7	99	10	7	-	-	6	7	85,7	7,1
Győr-M-S	6	167	12	15	-	-	6	15	100,0	9,0
Hajdú	15	67	16	4	-	-	12	4	80,0	6,0
Heves	7	111	10	15	-	-	6	15	85,7	13,5
Jász-N-Sz	15	63	18	8	-	-	14	8	93,3	12,7
Komárom-E	8	65	7	11	-	2	7	13	87,5	20,0
Nógrád	6	121	7	12	-	-	5	12	83,3	9,9
Pest	16	168	13	9	-	-	9	9	56,2	5,4
Somogy	12	231	10	6	-	-	8	6	66,7	2,6
Szabolcs-Sz-B	16	212	15	8	-	-	11	8	68,7	3,8
Tolna	9	99	7	9	-	-	6	9	66,7	9,1
Vas	8	208	11	11	-	-	7	11	87,5	5,3
Veszprém	9	214	14	17	-	-	9	16	100,0	7,5
Zala	7	250	14	19	-	-	7	19	100,0	7,6
Vidék összesen	199	2 926	244	210	-	2	166	248	83,4	8,5
Budapest	1	-	57	-	-	-	1	-	100,0	-
Ország összesen	200	2 926	301	210	-	2	167	248	83,5	8,5

Forrás: KSH, MKM, saját számítás

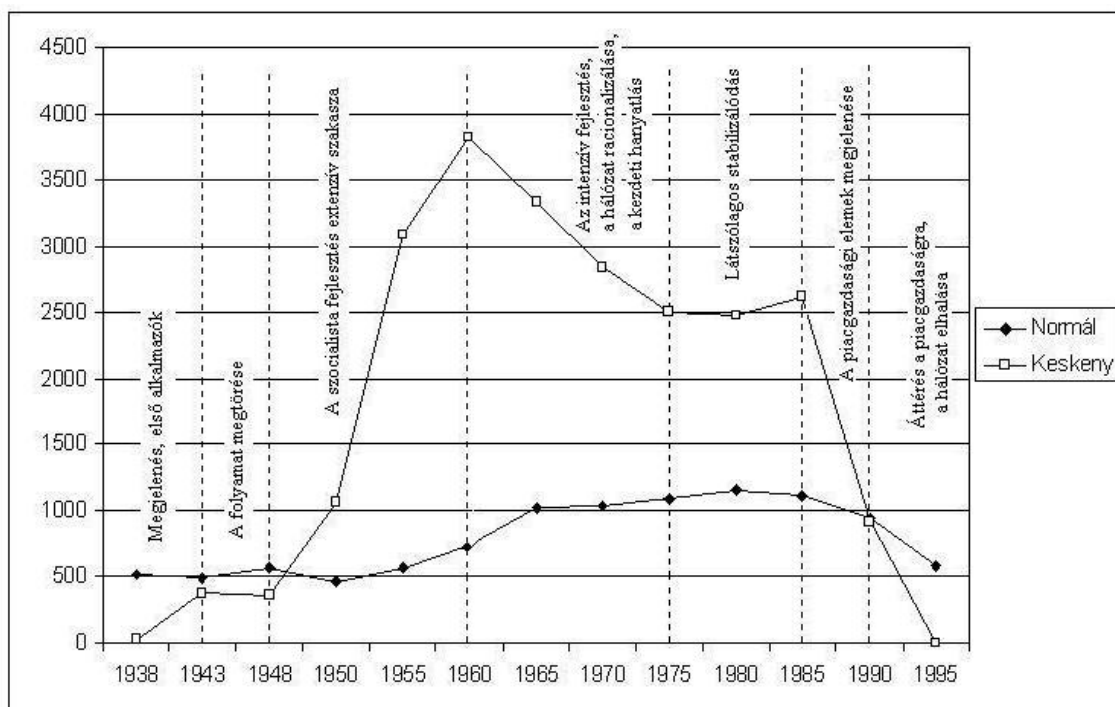
Összegezve: *A magyarországi keskenyozzi-hálózat létrejöttének, kialakulásának idején az innovációk életútját befolyásoló társadalmi aktorok között a politikának túlsúlyos szerepe volt.* Minden jel arra mutat, hogy a keskenyozzik rendszerbe állításának invenciója is politikai indíttatású. A háborúra készülő, majd hadba lépő állam politikai, állami vezetésének elemi érdeke volt az aktuálpolitikai kommunikáció kiterjesztése az országnak a mozgóképpiac által nem preferált térségeire is. A normál, 35 mm-es technika által ellátott területek kiszélesítésének lehetősége a közvetítő rendszer, a mozi létesítésének, kópiaállításának, működtetésének költségkímélőbb, egyszerűbb megoldásának megtalálásában rejlett. E követelményeknek pedig az amatőr felhasználók, illetve az oktatófilmek számára kifejlesztett 16 mm-es üzemmód tökéletesen megfelelt. A politikai indíttatású invencióval szembeni társadalmi igényt, az innováció befogadását jelezte a technika gyors terjedése a hadigazdaságot jellemző kevert – piaci és centralizált jegeket egyaránt mutató – gazdasági rendszer körülményei között is.

A háború okozta kataklizmát követő innovációs életszakaszban a hálózat alakulása – merőben más ideológiai tartalommal ugyan – változatlanul a politikai akarat függvénye maradt, ám az új, tervutasításos gazdasági rendszerben a piacnak szerep már nem jutott. A piaci szempontú megközelítés szerint túlfejlesztett hálózat fenntartását – ha kellett – gazdasági szabályozással, állami támogatással is (fogyasztói árkiegészítés) nyomatékosították.

Az ideológia, a társadalom, a gazdaság válságának következtében enyhülő politikai nyomás, a piaci mechanizmusok beszivárgása a már kevertnek tekinthető magyar gazdaságba a hálózat rohamos zsugorodásához vezetett. A piacgazdasági viszonyok helyreállása a keskenyozzik teljes megszűnését eredményezte (10. ábra).

A piaci és a centralizált gazdasági rendszer közti eltérést mutatja az innováció térbeli terjedésének mechanizmusa. A keskenyozzi esetében a térbeli terjedés a klaszikus modellek szerint nem írható le. A folyamat fordított irányú volt, a diffúzió ugyanis a perifériákról a centrumterületek felé mozgott. A perifériák ellátásának lehetséges technikája a centrumokban fáziskéséssel jelent meg. Nem zárható ki a terjedésben a véletlen szerepe sem (RECHNITZER 2002).

10. ábra A magyar keskenyozzi-hálózat életgörbéje

Forrás: KSH, MKM adatok alapján saját számítás és szerkesztés

5.4. A normál mozok helyzete 1938-tól 1995-ig

A keskenyfilm (16 mm-es) üzemmód 1938. évi megjelenésével a két különböző, egymással nem kompatibilis rendszer között végbement a piaci és az alkalmazási területek felosztása. E tekintetben a mozok az innovációk és a már használatban lévő technológiák kölcsönhatásának KOVÁCS Gy. (2004) által felállított modellje szerint viselkedtek, azaz a régi és az új technikát egymástól elkülönítve alkalmazták. A korábban egységes piac két részre oszlott. Mindegyik vetítési mód a lehetséges alkalmazási területek azon részén terjedt el, ahol teljesítménye a leghatékonyabb volt. A vetítőhelyek területi eloszlásának tanúsága szerint a piac eredeti felosztása a centrum-periféria állapot mentén következett be. A normálfilm (35 mm-es) fix, nem mozgatható technika az urbánus és az urbanizálódás magasabb szintjét képviselő terek ellátásának eszköze lett, míg a könnyen mozgatható keskenyfilm (16 mm-es) rendszer a rurális tereket szolgálta ki. Mivel a piac által le nem fedett országrészek jobbára a rurális terek voltak, a normál (35 mm-es) közvetítő technikára épült hálózat dinamikus mennyiségi növekedése közel két évtizedre – politikai rendszer-váltáson is átívelve – háttérbe szorult.

A már társadalmi, politikai feszültségekkel terhes időszakban – mint azt a korábbiakban kifejtettem – a fejlesztések súlypontja áttolódott a 16mm-es technikára. Az 1938-1943 közötti hálózatbővülésnek csupán 17,6%-a épült a normál üzemmódra, ami- ben két tényezőnek minden bizonnyal kitüntetett szerepe volt. Az egyik a népesebb települések telítettsége a mozgóképellátásban, a másik a tőkehiány, illetve a befektetések várható alacsony megtérülési mutatói. A hálózat egészének növekedéséhez képest viszonylag kevés újonnan megnyíló 35mm-es mozik zömét (25 vetítőhely) változatlanul a 3-5 ezer lakost számláló falvakban találjuk. Valamivel kevesebbet az 5-10 ezer és a 2-3 ezer lelkes településeken (20, illetve 15 vetítőhely). Mindössze 1-2 filmszínházzal bővült az ettől magasabb és alacsonyabb népességű települések moziparkja.

Területi jellegzetességeket vizsgálva jelentősebb mértékű, 19 települést érintő bővülést Pest megyében mutatnak a nyilvántartások. Szabolcs megyében 7, Csanád megyében 6, Tolnában 5 községgel nőtt a filmszínházzal rendelkező községek köre. Nem érintette a 35mm-es hálózat fejlesztése Abaúj-Torna, Győr-Moson-Pozsony, Sopron és Vas megyéket. Egyetlen új mozis településsel gazdagodott Bács-Bodrog, Baranya, Nógrád és Zemplén megye, a többi megyében 2-4 között változott a paletta.

Az új filmszínházak megjelenésének közös vonása – néhány esettől eltekintve – az információáramlás, a szállítás szempontjából jó térkapcsolat a fővárossal, egy-egy várossal (Baja, Békéscsaba, Debrecen, Makó, Pécs, Székesfehérvár, Szeged) vagy egy mozival már rendelkező, funkcionálisan magasabb hierarchiaszinthez tartozó községgel (Battonya, Békés, Kunszentmárton, Mezőkövesd, Tiszaföldvár). Nem sorolható ide Cigánd, Egyek és Recsk. Esetükben feltételezhető, hogy valami más, szociológiai értelemben vett puha feltétel állhatott a változás háttérében. Ilyen ok lehetett pl. hadirokkant kedvezményezett a működési engedély kiadásakor (Egyek). A mozi ugyanis a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárva rehabilitációjának, illetve alkalmazásának egyik belügyminiszteri rendelettel kijelölt szektora volt.

Hazánk német megszállásával, hadszíntérré válásával a háború első éveiben a filmszakmában még érezhető konjunktúra – 1942-ben 46, 1943-ban 51 magyar filmet gyártottak (VARGA B. 1998) – megszakadt. A harci események vetítőhelyek pusztulását, üzemelési ellehetetlenülését eredményezték a legváltozatosabb okokból. A háború befejezését követő esztendőkből említésre méltó hálózatfejlesztési céloknak az ország általános helyzetéből fakadóan gazdasági realitása nem volt. Maga a hazai filmgyártás is soha nem tapasztalt mélypontra süllyedt, 1945-ben három, 1946-ban mindössze egyetlen, 1947-ben négy magyar filmet forgattak (VARGA B. 1998).

Bár a helyreállítási munkák eredményeként 1948-ra a normál mozihálózat elemszámban meghaladva az 1938. esztendeit, megközelítette az 1943. évit, a területszerkezési változásokat figyelembe véve 54 településsel kevesebb helyen járhattak moziba. A veszteség a piaci működés szempontjából legérzékenyebb településcsoportokat, zömmel a 2-3, illetve a 3-5 ezer lakosú községeket érintette, az előbbieket 13, ez utóbbiakat 23 esetben. A visszaesés azonban ugyanúgy nem kímélte pl. a tízezret meghaladó népességű Érdet, mint az ezer fő alatti Révfülöpöt sem. Mennyiségileg a legnagyobb mértékű veszteséget Csanád-Arad (4 község), Fejér (5 község), Somogy (6 község) és Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye (12 község) szenvedte el, arányaiban Szabolcs megye, ahol a 35 mm-es hálózat 3/5-e vált működésképtelenné.

Nem eredményezett robbanásszerű változást a normálfilm hálózat számára a szocialista tervutasításos gazdasági rendszer extenzív fejlesztési szakasza sem. A már említett – ideológiai alapon megfogalmazott – feszített naturális célok teljesítése érdekében az új technika beszivárgott, majd dinamikus terjeszkedett a centrumterületeken, az urbánus térségekben is (16. táblázat).

16. táblázat A keskenyfilm üzemű mozik elterjedése a városokban

Közigazgatási jogállás	1953		1955		1957		1959	
	Mozi összesen	Ebből keskenyfilm	Mozi összesen	Ebből keskenyfilm	Mozi összesen	Ebből keskenyfilm	Mozi összesen	Ebből keskenyfilm
Városok	174	90	355	256	424	317	419	294
Megyei jogú városok	65	40	89	60	109	74	133	98
Főváros	112	7	353	238	331	208	296	163
Összesen	351	137	797	554	864	599	848	555

Forrás: KÁLMÁN R. – PEREGI GY. (1960), illetve saját számítás

A régi technika és az innováció kölcsönhatásában KOVÁCS GY. (2004) modellje szerint új minőség keletkezett. Az új, ám igénytelenebb metódus vált dominánssá, s a régi, az igényesebb a kiegészítő szerep pozíciójába szorult.

Az 1950-es évek hálózatfejlesztésének az említetteken túl további jellegzetessége a társadalmi, zömében a szakszervezeti fenntartású mozik megjelenése és expanziója. A tényről egy jellegzetes kordokumentum a következőket rögzíti: „Az állami mozihálózat és filmforgalmazás nagymérvű fejlődésével egyidejűleg, jelentősen megnőtt az un. társadalmi mozik száma is hazánkban. A szakszervezeti mozik többségét az első ötéves terv időszakában és az azt követő években – 1950-1957 között – hozták lét-

re. Ebben az időszakban már világossá vált, hogy a felemelt ötéves terv mozilétesítési előirányzatát kizárólag csak állami beruházásból megvalósítani nem lehet. Éppen ezért jelentős szerepet kapott a mozihálózat társadalmi úton történő fejlesztése. A Minisztertanács határozatilag kérte fel a társadalmi szerveket – köztük a szakszervezeteket –, hogy saját erőforrásaik felhasználásával járuljanak hozzá a dolgozók egyre inkább fokozódó mozi és film iránti igényeinek kielégítéséhez. A mozik egy részének létrehozása egybeesett az új ipari létesítmények, munkáslakótelepek létesítésével, ahol már alapvető célkitűzésként jelentkezett – többek között – a dolgozók kulturális ellátottságának biztosítása, melyben jelentős szerepet kapott a filmvetítés. Sok esetben az ott élő dolgozók művelődésének, szórakozásának egyedüli lehetőségét teremtették meg ezáltal” (KOVÁCS M. 1961). Az így megvalósult fejlesztéspolitika is okszerűen vezetett a normál üzemű mozihálózat mennyiségi növekedésének stagnálásához. A társadalmi szervek által vállalt fejlesztés ugyanis jobbára a keskeny mozi-hálózatban realizálódott. Erről tanúskodik a mozi-hálózat belső szerkezete a fejlődés csúcspontját képező 1960-as esztendőben (17. táblázat).

17. táblázat A magyar mozihálózat szerkezete 1960-ban

Közigazgatási jogállás	A mozik statisztikai állománya				A december 31-én működő mozik			
	Állami tulajdonú		Társadalmi tulajdonú		Állami tulajdonú		Társadalmi tulajdonú	
	Normál	Keskeny	Normál	Keskeny	Normál	Keskeny	Normál	Keskeny
Főváros	102	3	31	147	88	1	29	128
Megyei jogú városok	30	39	6	54	25	39	6	38
Városok	104	137	33	155	87	132	28	133
Községek	373	2 761	54	529	355	2 742	51	447
Összesen	609	2 940	124	885	555	2 914	114	746

Forrás: KSH, saját szerkesztés

Az 1950-es évek végén – a televízió mint konkurens mozgókép-közvetítő médium megjelenésével egy időben – szakmai berkekben rendre megfogalmazódott a magyar mozihálózat minőségi fejlesztésének elodázhatatlan volta. A fejlesztési elképzelések a keskenyfilm üzemű vetítőhelyek normál filmszínházzá alakítására, az extenzív fejlesztéssel együtt járó műszaki-technikai és esztétikai engedmények felszámolására (a fény és hangtechnika modernizációja, kényelmes ülőhelyek telepítése, a kor követelményeinek megfelelő fűtés és szellőztetés kialakítása stb.) egyaránt vonatkoztak. Az igény azonban fejlesztéspolitikai programmá megkésve, csak a második ötéves tervben emelkedett. Az országos prioritásokat tartalmazó 1961. évi II. törvény megfellebbezhetetlen

direktívaként rögzíti: „Tatabányán, Túrkevéen, Ózdon és Nyíregyházán korszerű film-színházat kell építeni.” Az ágazati szakmai program legfőbb célként a műszaki színvonal széleskörű és jelentős emelését, a 3 000 lakosnál magasabb népességű településeken normál mozik létesítését tűzte ki célul (KÁLMÁN R. 1960). A televízió adásidejének heti öt napra emelése, az előfizetők számának rohamos növekedése nem hagyott semmi kétséget a megújulás szükségességének kérdésében, abban, hogy a recsegő hangszóró, az esőcsíkos, karcos kép, a nyikorgó, kényelmetlen szék, az olajos padló aligha lehet versenytársa az új médiumnak.

A normál mozik számának növelése két évtizeden keresztül folyamatosan nyomon követhető. Különösen látványos eredményről árulkodnak a statisztikák a falusi mozik normál üzemre való átállításában. E településkörben 1980-ra 81,3%-kal nőtt a normál mozik száma (18. táblázat).

18. táblázat A normál mozik számának alakulása 1960-1995 között megyénként

Megye	Normál mozik száma									
	1960		1980		1985		1990		1995**	
	Városok	Községek	Városok	Községek*	Városok	Községek*	Városok	Községek*	Városok	Községek*
Bács-Kiskun	8	40	↑ 22	↑ 49	↑ 23	↓ 47	↑ 30	↓ 40	↓ 20	↓ 15
Baranya	16	11	↑ 23	↑ 16	↓ 22	↓ 13	↓ 14	S 13	↑ 13	↓ 9
Békés	7	38	↑ 14	S 38	↑ 17	↓ 37	↑ 24	↓ 29	↓ 13	↓ 17
Borsod-A-Z	20	28	↑ 35	↑ 32	S 35	↓ 27	↓ 25	↓ 12	↓ 16	↓ 7
Csongrád	12	16	↑ 21	↑ 35	↓ 19	↓ 30	↑ 23	↓ 21	↓ 13	↓ 16
Fejér	6	21	↑ 11	↑ 46	↑ 12	↓ 37	↑ 14	↓ 32	↓ 11	↓ 7
Győr-M-S	13	13	↑ 20	↑ 28	↑ 23	↓ 26	↓ 15	↑ 27	↓ 10	↓ 17
Hajdú-Bihar	12	21	↑ 19	↑ 30	↑ 22	↓ 29	↑ 30	↓ 20	↓ 17	↓ 4
Heves	8	18	↑ 15	↑ 37	↑ 18	↓ 31	↓ 16	↓ 28	↓ 11	↓ 18
Jász-N-Sz	15	25	↑ 21	↑ 35	↓ 19	↓ 30	↑ 22	↓ 28	↓ 16	↓ 9
Komárom	14	19	↑ 24	↑ 27	↓ 22	↓ 21	↓ 19	↓ 13	↓ 10	↓ 12
Nógrád	7	19	↑ 8	↑ 35	↑ 9	↓ 25	↑ 13	↓ 19	↓ 7	↓ 13
Pest	7	54	↑ 16	↑ 67	↑ 22	↑ 82	↑ 34	↓ 59	↓ 16	↓ 15
Somogy	2	23	↑ 14	↑ 39	S 14	↓ 25	↑ 22	↓ 18	↓ 13	↓ 14
Szabolcs-Sz-B	5	18	↑ 9	↑ 33	S 9	↓ 27	↑ 12	↓ 22	↑ 13	↓ 9
Tolna	2	22	↑ 7	↑ 31	↑ 14	↓ 29	↓ 13	↓ 22	↓ 7	↓ 10
Vas	3	7	↑ 11	↑ 30	↑ 17	↓ 17	↓ 12	↓ 12	↑ 11	↓ 11
Veszprém	12	23	↑ 19	↑ 54	↑ 28	↓ 53	↓ 23	↓ 38	↓ 12	↓ 25
Zala	4	11	↑ 22	↑ 39	↑ 27	↑ 40	↓ 24	↓ 30	↓ 10	↓ 21
Vidék	173	427	↑ 331	↑ 701	↑ 372	↓ 626	↑ 383	↓ 483	↓ 239	↓ 249
Budapest	133	-	↓ 118	-	↑ 122	-	↓ 79	-	↓ 38	-
Együtt	306	427	↑ 449	↑ 701	↑ 494	↓ 626	↓ 464	↓ 483	↓ 277	↓ 249

Jelmagyarázat: * 1980-ban a 10, 1985-ben a 14, illetve 1990-ben a 12 vándormozival együtt;

↑ = a változás iránya növekvő; ↓ = a változás iránya csökkenő; S = stagnálás

** Az ágazati adatszolgáltatásban 1991 után a mozik teremszáma szerepel (vö. 15. táblázat). Az oszlopban a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Mozgóképek Osztályának adatbázisából számított érték szerepel.

Forrás: saját számítás és szerkesztés

A folyamat az 1980-as évek derekára, a válságjelek megszorodásával – főként a falusi 35 mm-es mozik bezárása következtében – összességében ellenkező tendenciába csapott át. Miközben Pest és Zala megyében 1985-ben a községekben még változatlanul növekedés tapasztalható, országosan 10,7%-kal kevesebb normál mozi működött a településkategóriában, mint egy fél évtizeddel korábban. A folyamat megtorpanását a városok esetében Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy és Szabolcs-Szatmár megye esetében tapasztalható stagnálás, illetve Baranya, Csongrád, Komárom és Szolnok megyében bekövetkezett csökkenés jelzi érzékletesen.

1985-1990 között – a gazdaságossági tényezők előtérbe kerülésének idején, a piaci elemek lassú beszivárgásával – a normál mozihálózat 8,4%-os csökkenést szenvedett el. Az általánosan tapasztalható recesszió ellenére tíz megye (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Fejér, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád, Pest, Somogy és Szabolcs-Szatmár-Bereg) városaiban statisztikailag még állománynövekedés mutatható ki. Ennek azonban – a magyar gazdaság általános állapota, a szakmán belüli liberalizációs folyamatok által indukált, kialakulóban lévő versenyhelyzet miatt – vajmi kevés köze lehet organikus fejlesztési folyamatokhoz. A jelenség minden bizonnyal az 1986. és 1989. évi várossá nyilvánítási bummal magyarázható. Az ekkor avanszált városainkban az új közigazgatási státusz elnyerésének pillanatában még működött filmszínház. Esetükben még 1990-ben is 93 mozi létezését rögzíti az ágazati statisztika, közülük 76-ot az érintett tíz megyében, ahol egyébként a kimutatható növekedési többlet az adott időszakban mindössze 58.

A rendszerváltást követő évek társadalmi-gazdasági folyamatai (az infláció megugrása, a lakosság fogyasztási szokásainak átstrukturálódása, az állami támogatás változásai, az állami tulajdon önkormányzati kézbe adása) a normál mozik számának fogyási ütemét felgyorsították. A leépülés mértéke az 1985-1990-es időszakhoz képest szinte megduplázódott, 15,5%-ra emelkedett. Az 1995-ös év végére a statisztikákban rögzített normál mozik száma visszacsúszott az 1938-as esztendő szintjére.

Az összegző adatok (528 mozi, 596 vetítőterem) által kialakítható képnél a valóság azonban kedvezőtlenebb és differenciáltabb. A statisztikák ugyanis az év közben megszűnt, az ideiglenesen szünetelő, az időszaki működésű autós-, kert- és szabadtéri mozikat, a szigorúan zárt intézményi vetítőhelyeket azonos rangú elemként kezelik, s együtt jelenítik meg. Az év végén valójában 472 nyilvánosság által elérhető filmszínház 513 termében vetítettek. Ez az érték pedig nem éri el az 1938. évit.

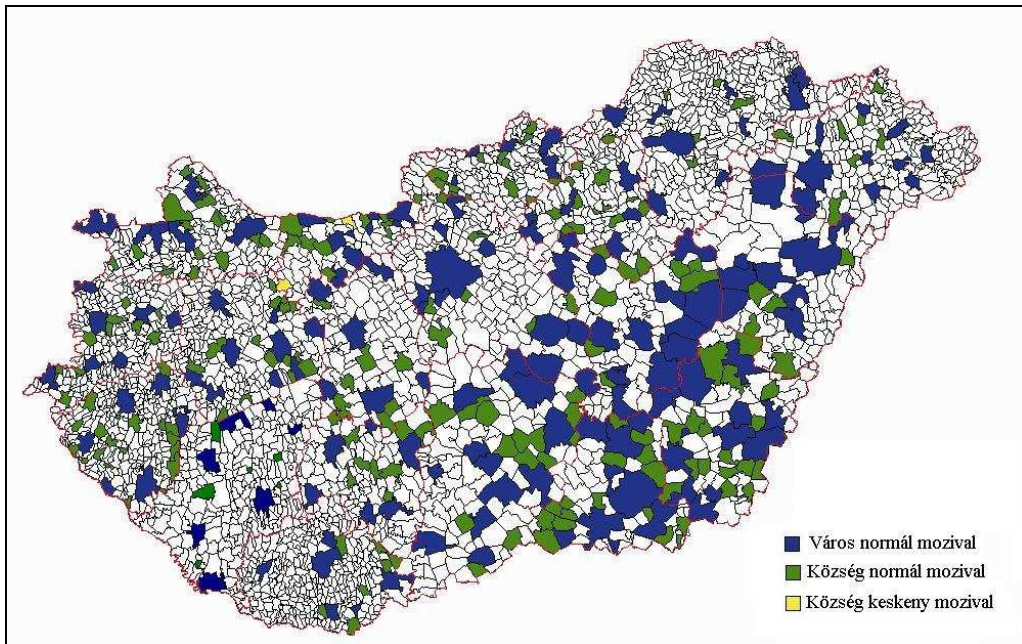
A mozihiányos városok száma 30-ra (15%) nőtt (Bátaszék, Budaörs, Csenger, Csepreg, Csurgó, Dabas, Derecske, Dunaföldvár, Dunakeszi, Edelény, Hajdúhadház, Ibrány, Kecel, Kisbér, Kistelek, Kunszetmiklós, Lengyeltóti, Máriapócs, Mezőberény, Mezőcsát, Monor, Nagykálló, Pétervására, Püspökladány, Ráckeve, Sajószentpéter, Sásd, Siófok, Tiszalök, Tokaj). Közülük Bátaszék, Csepreg és Sásd 1995-ben úgy emelkedett városi rangra, hogy területükön már nem működött filmszínház. A legtöbb intézményhiányos város Pest (7 város), Szabolcs-Szatmár (5 város), illetve Borsod-Abaúj-Zemplén és Somogy (4-4 város) megyében volt, Hajdúban és Tolnában 3-3, Bács-Kiskunban 2. Nem volt ellátatlan város Veszprém és Zala megyében, a többi megyében 1-1 város lakossága hiányolhatta a mozgókép-közvetítésnek ezt az intézményét.

Mivel az 1995-ös év végére – mint azt a korábbiakban bemutattam – a 16 mm-es keskenyozsi-hálózat gyakorlatilag megszűnt, az országban jelentős, városokat és községeket egyaránt tartalmazó összefüggő terek maradtak a film klasszikus közvetítőrendszer nélkül. *Az 1960-as években még szinte az egész országot lefedő mozihálózat textúrája jelentősen megritkult. Az aprófalvas szerkezetű országrészekben, valamint a kifejlődő agglomerációkban (agglomerálódó térségekben, település-együttesekben) szinte teljesen kiüresedett. Kivételt Békéscsaba esetében a társközpontok (Békés, Gyula), a főváros környezetében néhány magasabb népességkoncentrációjú, egyéb funkciók miatt is jelentősebb város (Érd, Gödöllő, Százhalombatta, Szentendre, Szigetszentmiklós), illetve község (Gyál, Tököl, Veresegyház) képezett (11. ábra).*

A piaci viszonyok visszaállásával, stabilizációjával az ezer lakosnál kisebb falvakban már ritka jelenséggé vált a mozi, mindössze 1,4%-uk tartozott a létesítménnyel rendelkezők körébe. Nem kerültek sokkal jobb helyzetbe az 1 000-2 000 főt számláló társaik sem, 3,8%-ukban volt még vetítés 1995 végén. Teljes körű ellátottság már csak az 50 ezret meghaladó város csoportban létezett. Valamennyi többi településtípusban kialakulni látszott a mozi nélküli helységek köre.

BELUSZKY Pál (2004) funkcionális településhierarchiájának modelljét véve alapul a filmszínházak hiánya már a középvárosokban is megjelent (Kiskunhalas, Siófok), a kisvárosok 12-13%-a, a törpevárosok 42,7%-a már nem rendelkezett ilyen típusú létesítménnyel.

11. ábra A működő mozival rendelkező települések területi eloszlása 1995. december 31-én

Forrás: MKM adatok alapján saját szerkesztés

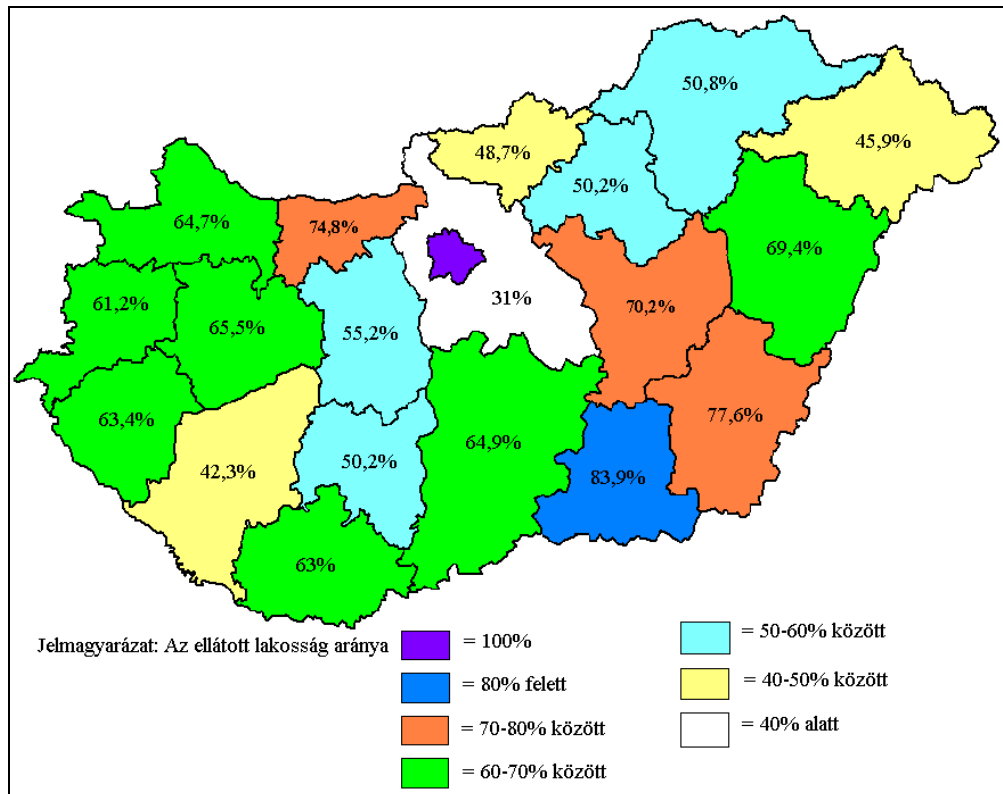
A változások végeredményét emeli ki, hogy ekkor már az ország lakosságának csupán 65,6%-a, vidéki (főváros nélküli) lakosságának pedig 57,7%-a járhatott lakhelyén moziba. A 11. ábrán bemutatott településszerkezeti és népesség-koncentrációs jellegzetességek jobban érvényre jutnak, ha az ellátottság mértékét azáltal ítéljük meg, hogy az adott közigazgatási egység lakosságának hány százaléka vehette igénybe e kulturális szolgáltatást saját lakhelyén (12. ábra).

E mérőszám szerint a legnagyobb ellátatlanság Pest megyében alakult ki. Hat megye – Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Komárom és Veszprém – kivételével valamennyi megye ellátottsága az országos átlag alatt maradt. Az országos szóródási képet vizsgálva jól érzékelhető, hogy az alacsonyabb, a 60% alatti ellátottsági arány egy ÉK–DNy irányú tengely mentén rajzolódik ki, mely mintegy beékelődik a magasabb ellátottsággal bíró északnyugati és délkeleti országrészek közé.

A hálózat textúrájának tapasztalható mértékű ritkulása, párosulván a teljes szabadpiaci viszonyok helyreállításával a mozi-üzemeltetésben, logikussá teszi a mozilátogatási szerkezet, a nézői gyakoriság vizsgálatát is. E természetes mutató figyelemmel kísérését a teljes körű ellátottságra törekvés időszakában legfeljebb az állami támogatásból való részesedés, a kultúrpolitikai célok és feladatok teljesítése involválta. Piacgazdaságban azonban interdependens viszony áll fenn a szolgáltatás igénybe vételének

gyakorisága és a szolgáltatás minősége között (jelen esetben a filmkínálat, a megjelenéshez közeli bemutatás, a vetítőhely műszaki, kényelmi jellemzői stb.). Bármelyikben bekövetkezett változás azonnali reakciót vált ki a másokban. A rurális térségek mozijai esetében ez a kölcsönös függőség egymást erősítő, nullához konvergáló negatív spirált eredményezett.

12. ábra A lakóhelyén moziba jární tudó népesség aránya megyénként, 1995.

Forrás: saját számítás és szerkesztés

A mozik látszólagos stabilizációjának, a látogatások időleges fellendülésének időszakában, az 1980-as évek derekán a nézők egyharmada faluban járt moziba, a főváros részesedése alig haladta meg az egynegyedét. Egyetlen évtized alatt a főváros pozíciójának erősödése mellett a moziba járás centruma a városok lettek, a falvak részesedése pedig egyötödnnyire csökkent (19. táblázat).

Az egy lakosra jutó moziba járási gyakoriság analízise értékes információkkal szolgálhat a mozik erős vagy gyenge pozíciójának differenciáltabb megítéléséhez, a piacgazdaság visszaállásával generált folyamat megítéléséhez, a várható tendenciák valószínűsítéséhez egyaránt. Az egy főre eső moziba járási szokásokat elemezve kiderül, hogy megyei szinten nincs egyértelmű ok-okozati kapcsolat a látogatási gyakoriság és az ellátott

népesség aránya között. A korrelációs együttható (+0,85) jelzi a figyelemre méltó kivételek lehetőségét, melyet az ellátott kör településtípusonkénti vizsgálata érzékletesen mutat be (20. táblázat). A terület- és település-specifikus vizsgálódás jól mutatja, hogy az általános jellemzők mellett és ellenére kivételek szinte minden nézőpont esetében léteznek.

19. táblázat A mozi-látogatások megoszlása településtípusok között, 1985. és 1995.

Év	Látogatók						
	Ország összesen (ezer fő)	Budapesten		Városokban		Községekben	
		Száma (ezer fő)	Aránya (%)	Száma (ezer fő)	Aránya (%)	Száma (ezer fő)	Aránya (%)
1985	70 179	18 166	25,9	30 218	43,1	21 795	31,0
1995	14 040	5 031	35,8	8 124	57,9	885	6,3

Forrás: MKM adatok alapján saját számítás

20. táblázat A moziba járás gyakorisága megyénként és településtípusonként, 1995.

Megye (főváros)	Moziba járási gyakoriság	Mozival ellátott népesség aránya (%)	Az ellátott népesség moziba járási gyakorisága	Moziba járási gyakoriság az ellátott településeken		
				Községek	Városok	Megyei jogú városok
Bács-K	1,2	64,9	1,9	1,7	1,6	2,5
Baranya	1,5	63,0	2,4	2,2	1,7	2,7
Békés	1,8	77,6	1,4	0,8	1,4	2,5
Borsod-A-Z	0,8	50,8	1,7	1,0	1,0	2,4
Csongrád	1,9	83,9	2,2	1,3	1,6	2,7
Fejér	1,1	55,2	2,0	0,8	2,3	2,1
Győr-M-S	1,4	64,7	2,1	1,3	1,4	2,5
Hajdú-B	1,2	69,4	1,7	1,0	1,0	2,2
Heves	1,2	50,2	2,4	2,5	1,8	3,3
Jász-N-Sz	0,9	70,2	1,3	1,3	1,0	2,2
Komárom-E	1,2	74,8	1,6	0,7	2,1	1,4
Nógrád	1,2	48,7	2,4	1,3	2,7	2,5
Pest	0,5	31,0	1,5	1,3	1,5	-
Somogy	0,9	42,3	2,3	7,7	1,4	2,3
Szabolcs-Sz	0,7	45,9	1,5	1,1	1,3	2,3
Tolna	0,9	50,2	1,9	2,1	1,2	3,1
Vas	1,5	61,2	2,4	0,9	2,1	3
Veszprém	1,2	65,5	1,8	2,2	1,7	2
Zala	1,5	63,4	2,4	1,9	2,8	2,3
Budapest	2,6	100,0	100,0	-	-	-

Forrás: MKM adatok alapján saját számítás és szerkesztés

A megyei jogú városokban általában a legmagasabb a nézői gyakoriság. Több városban (Eger, Pécs, Szeged, Szekszárd, Szombathely) a fővárosi értéket is meghalad-

ja. Rendkívül alacsony viszont, még a megye városait tekintve is Tatabányán, ami némiképp magyarázható az ipari szerkezetváltás okozta egzisztenciális traumákkal.

A moziba járás gyakorisága városokban általában alacsonyabb a megyei jogú városokénál. Az említett Komárom megye mellett Fejér és Nógrád megye is a kivétel kategóriába tartozik.

Megdölni látszik a köztudatban gyakran hangoztatott sztereotípiát általános érvényre a falusi lakosság film iránti alacsony affinitását illetően. Több megyében a községekben lakók moziba járási gyakorisága meghaladja a városokét (Bács-Kiskun, Baranya, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Somogy, Tolna, Zala) vagy vele azonos mértéket mutat (Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar).

A filmszakma kivonulása a rurális térségekből vagy azok számottevő hányadából, nem írható egyértelműen az érdektelenség rovására. Sokkal nagyobb szerepe lehetett benne a piaci matematikának, annak, hogy kisebb elemszám esetén a nagyobb gyakoriság sem teremt több profitot, mint fordítva. A másik tényező a mozihálózat atomizálódása, mely a vállalati formációval szemben a keretfinanszírozás lehetőségének megszűnésével a kockázati sávba sorolható vetítőegységek halálát is okozta. A harmadik – nem elhanyagolható és eléggé nem hangsúlyozható tényező – az állami és a szakmai irányítás érzéketlensége, illetve szűk, elitista, art mozira korlátozódó támogatási szemlélete, mely a rurális térségeknek a legelemibb sanszot sem adta meg.

Az 1980-as évek derekától már kitapintható, s a piacgazdaság korrekciós védőháló nélküli rászabadulása a mozi-üzemeltetésre már egyértelműen kirajzolja a hálózat jövőképét.

5.5. A magyar mozihálózat zsugorodását előidéző főbb tényezők 1960-1995 között

A magyar mozihálózat 1960 és 1995 között mennyiségi és minőségi vonatkozásban számottevő változásokon ment keresztül. Átélt zsákutcás technikai kísérletet (pl. 70 mm-es vetítéstechnika), valóságos és álmodernizációs megoldásokat (szélesvásznú képméretezés, térhatású hangzás, illetve a szélesvásznú technika illúzióját keltő ún. kitarakós vetítési technika), az Európában gyökeret eresztetni nem képes tengeren túli divatáramlatot (autós mozi) egyaránt. Mindezek – a mozik pozíciójavítására szánt próbálkozások – ellenére a hálózat 35 év alatt közel 15%-nyira zsugorodott össze. Közben

a keskenyfilmes üzemág hatalmas ívű szárnyalást követően, a felfutás gyors ütemének ritmusában, összeomlott és gyakorlatilag megszűnt.

Nyilvánvaló, hogy a folyamatot több társadalmi, gazdasági, szakmai, egyéni befogadói pszichés tényező, jövedelemviszonyok, kulturális fogyasztási szokások, globalizációs tendenciák stb. generálták. Jelen értekezés vállalásának megfelelő makro elemzésben természetesen valamennyi nem szedhető csokorba. Egyes konkrét esetekben az általánosan ható tényezők mellett egyedi jellemzők is érvényesülhetnek, illetve a ható tényezők elemei közötti súlyponteltolódások a globálistól eltérő eredményt is produkálhatnak. Ezek vizsgálata elsősorban az atipikus jelenségekre koncentrálna a kutatás további céljait képezik. Mindebből fakadóan a következőkben a legfajsúlyosabb tényezőkre fókuszálunk.

5.5.1. Általános társadalmi, gazdasági tényezők

Bár a mozi sem hagyta érintetlenül az 1960-1995 közötti időszak társadalmi, gazdasági, politikai mozgásai, változásai az egyes történések – mint arra a következőkben utalni fogok – más-más súllyal, esetenként a globális társadalmi következményektől eltérő hatással jelentkeztek (pl. az állami vagyon önkormányzati tulajdonba adása).

Az időszak első két évtizedében a mozi társadalmi pozícióját a hatalomnak a lenini direktívákhoz való ragaszkodása még képes volt stabilizálni. Nem változtatott az irányvonalon sem az 1960-70-es évek fordulóján megkezdett majd kifulladás gazdasági reformtörekvés, sem a nézőszám két évtized alatt tapasztalt közel 60%-os csökkenése.

Az 1980-as évek derekára azonban mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a magyar gazdaságban részben strukturális, hatékonysági, minőségi okok miatt, részben a fejlettebb országokat is érintő kedvezőtlen világgazdasági folyamatok miatt bekövetkezett változások negatív spirálként rajzolódnak ki. A politika természetesen nem rendszer-specifikus elemként értelmezte és jelenítette meg a problémahalmazt. Okként elsősorban a kedvezőtlen külgazdasági változások kivédésének hiányosságait, s mint eddig is általában, rendre az egyébként helyes politikai döntések hibás gyakorlati végrehajtását, az alacsony hatékonyságot emlegette.

Tekintettel arra, hogy a VII. ötéves terv az életszínvonal növekedésében elfogadható, ösztönző ígéretet már nem tudott prezentálni, folytatódott az egy-két évvel korábban megkezdődött liberalizációs folyamat, közöttük az ún. hangulat- és közérzetjavító intézkedésekkel (új, egyéni vállalkozási formák, a második gazdaságban való

részvétel kezdeményezése és kedvezményezése, útlevél- és vámintézkedések, vízum-kényszerek oldódása stb.).

Az ideológiai szférára legveszélyesebbnek tartott szegmensekben – mint pl. a filmművészet – az addig elképzelhetetlennek tartott liberalizáció megindulását jelezte a 23/1986. (VI. 26.) minisztertanácsi rendelet az egyes kulturális tevékenységek folytatásáról. Az új szabályozás értelmében előzetes engedély alapján filmet, hangszalagot, videoműsört gyárthatnak, forgalomba hozhatnak, mozit, illetve videomozit működtethetnek az állam által e célra létrehozott struktúrákon kívül más szervezetek is.

Az útlevétörvény, a turizmus fejlődése miatt a legfiatalabb médium, a videó esetében a legfőbb kultúrpolitikai alapelv, a három "T" (támogat, tűr, tilt) működésképtelenné vált. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága részére 1987 márciusában készített tájékoztató elismeri: „A videó, a kábeltelevízió és a műholdas műsorszórás megjelenése robbanásszerű változást jelent a filmterjesztésben, amelyben a hagyományos értelemben vett központi, cenzurális ellenőrzés és befolyásolás elveszíti hatásosságát. Egyre kevésbé lehet a helyzetet tiltásokkal alakítani, és egyre fontosabb, hogy olyan általunk támogatott ideológiai tartalmú művekkel tudjuk a kínálatot bővíteni, amelyek a közönség körében versenyképesek. Ezért a következő időszakban a filmszakmának az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítania az új elektronikus mozgóképvetítő médiumok filmmel való ellátására. A mozi azonban változatlanul az ideológiai értékek terjesztésének egyik fontos csatornája marad, ezért elengedhetetlenül szükséges további fejlesztése, támogatása.” E fejlesztésre, támogatásra már sor nem került, de az említett médiumok által nyújtott ellenőrizetlen szabadság élménye nem oka nélkül szívta el a mozinézők egy részét.

1987-ben és 1988-ban a legmagasabb szintű jogi szabályozások (törvények, törvényerejű-, illetve minisztertanácsi rendeletek) centrumában – kimondva, kimondatlanul – még a válságkezelés, a piacgazdaság konformabb szocializmusba való átmenet biztosításának szándéka állt. Azok zömének közvetett vagy közvetlen hatása a mozik üzemeltetésére megkérdőjelezhetetlen. Ilyenek például:

- Az általános forgalmi adóról szóló törvény még a kulturális szolgáltatásokat a „0”-kulcsos kategóriába sorolta. Ám az adóreformból fakadó árindex-változásokról szóló minisztertanácsi rendelet – a működtetés költségeinek okszerűen bekövetkezett növekedésének ellentételezésére – a kulturális ágazatban 100%-os árindex-növekedést engedélyezett.

- Kiemelkedő jelentőségű volt, s a teljes termelő szféra átalakulását alapozta meg a gazdasági társaságokról szóló 1988. évi VI. törvény.
- A külföldi investíciós kedv élénkítése érdekében törvényi garanciát kapott a külföldiek magyarországi befektetése, rendezték a vegyes tulajdonú társaságok működésének feltételeit (1988. évi XXIV. törvény).
- Államközi szerződések sora született meg, melyeknek tárgya a befektetések védelme, a kettős adóztatás kiküszöbölése.
- Minisztertanácsi rendelet (43/1988.(V. 31.) MT rend.) szabályozta a külföldön bejegyzett vállalkozások részére adható általános forgalmi adó visszatérítést.

Mindezek a rendelkezések tették lehetővé az első filmforgalmazásra specializálódott, külföldi tőkére alapozott vegyes vállalatok alapítását, melyek megtörték az erre a feladatra létesített MOKÉP hegemóniáját.

1989-ben a jogalkotás középpontjában már egy polgári, demokratikus állam működési feltételeinek törvényi megalapozása állt. A parlament sorra alkotta azokat a törvényeket, melyek az egypártrendszeren alapuló struktúra lebontását jelentették.

A jogrend átalakításának másik fő terepe a decentralizálás és demokratizálás, illetve a dereguláció érdekében a teljes joganyag (minisztertanácsi rendeletek, ágazati miniszteri rendeletek és utasítások stb.) revíziója. A folyamat következményeként általában csökkent a cenzori szerep. E tekintetben a filmszakmát érintően jelentős az 58/1989.(VI.15.) MT rendelet, mely rögzítette, hogy a továbbiakban videofelvételek előállításához, nyilvános közléséhez nem kell a Filmfőigazgatóság engedélye.

A rendszerváltást követően új helyzetet teremtett a mozik számára a tulajdonosváltás. Amíg az állami tulajdon önkormányzati tulajdonba adását elrendelő törvény több szolgáltatási terület (vezetékes ivóvíz, csatorna, gázellátás) fejlesztésének adott lendületet, a moziüzemeltetés esetében ellenkező irányú mozgást indukált. A törvény szerint a közüzemi vállalati kategóriába sorolt megyei moziüzemi vállalatok még megmaradt vagyona oly módon aprózódott szét, hullott elemeire, hogy az okszerűen vezetett működési zavarokhoz, teljesítmény-csökkenéshez, vetítőhelyek bezárásához. Az állami támogatás minimálisra csökkenését követő újabb trauma két fő okra vezethető vissza. Az egyik, hogy az új tulajdonosok többsége elemi ismeretekkel sem rendelkezett az új vagyonelem, a mozi működési jellegzetességeivel kapcsolatban. Az igényelt és megkapott tulajdonelem (épület, műszaki-technikai felszerelés stb.) értékesítése, konvertálása más jellegű gondjaik megoldását segíthette elő, tehát túladtak rajta, más célra hasznosították. Ha saját tulajdonú művelődési intézményükben működött, s nem találták gazda-

ságosnak, egyszerűen bezárták. A másik, hogy a filmforgalmazók pedig gazdaságossági, technikai, létszámbeli okok miatt nem tudtak, egy bizonyos profitszint alatt pedig nem is akartak az elemeire hullott hálózat valamennyi szereplőjével közvetlen, kétoldalú üzleti kapcsolatot kialakítani. Kiválogatták a számukra kívánatos nyereséggel kecsegtető mozikat, a többivel nem foglalkoztak, azaz veszni hagyták.

A filmszakma autonóm fejlődésének, öngazgatásának és az állami beavatkozás minimalizálásának garanciájaként 1991 áprilisában létrehozott Magyar Mozgókép Alapítvány a szakma egyes területeinek (pl. filmgyártás, kutatás, kísérletek) addig nem tapasztalt lehetőségeket biztosított, ám a mozi-üzemeltetést egyenesen diszkriminálta. Minden átmenet nélkül olyan támogatási rendszert vezetett be, amely újabb létesítmények bezárásához, az ellátatlan területek növekedéséhez vezetett. A – hangzatosan a nemzetközi trendekre és gazdasági szükségszerűségekre hivatkozva – újonnan kreált struktúra, az értéktámogatás artmozikra alapozott rendszere csupán néhány tényezőt hagyott figyelmen kívül, nevezetesen a hazai településszerkezet, mozihálózat, valamint a moziüzemeltetés jellemzőit, a moziba járási szokások helyi, területi lehetőségeit és specifikumait.

5.5.2. A televízió elterjedésének hatása a mozihálózatra

A több tényezős folyamatban kitüntetett szerepet játszott a mozgóképközvetítés új médiuma, a televízió megjelenése és gyors elterjedése. A már rendszeresnek (nem kísérletinek) minősített adások megindulásának esztendejében, 1958-ban a Magyar Televízió az év elején 5 ezer, az év végén 16 ezer előfizetője volt, 1960-ban meghaladta a 103 ezret, 1970-re az 1 768 ezer, 1980-ban pedig 2 766 ezer fölé emelkedett.

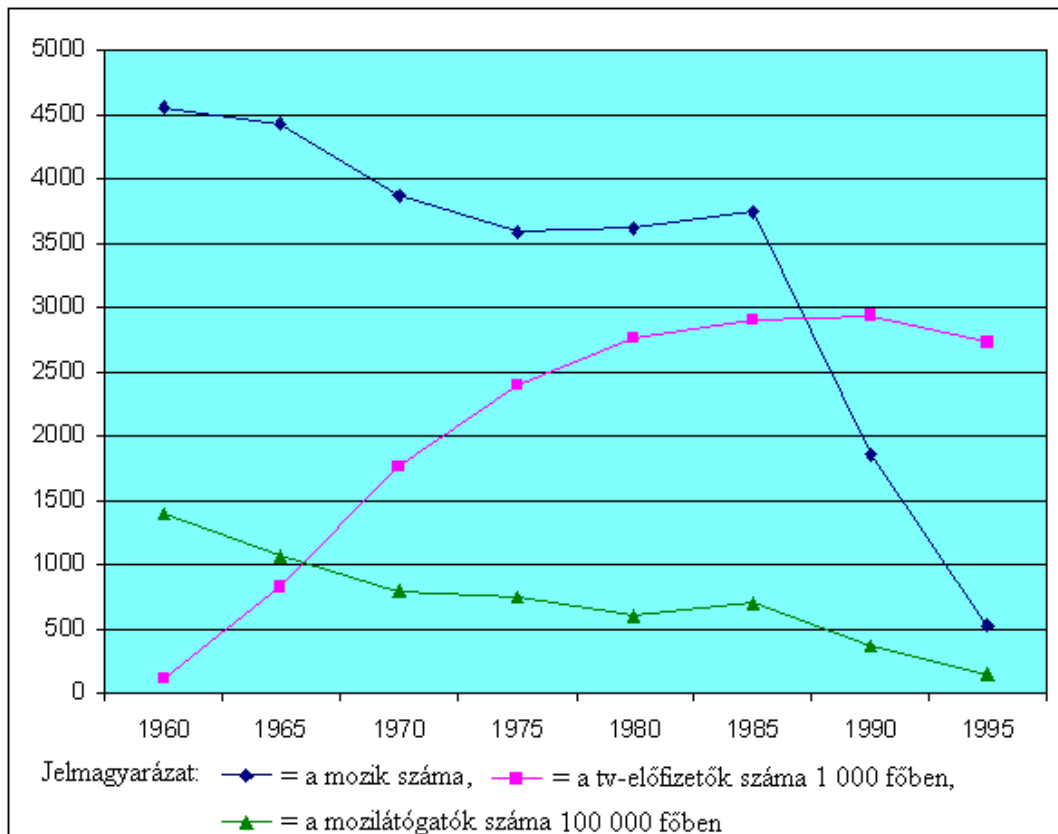
Az új médium rendkívül rövid idő alatt nemcsak a kulturális szokásokat rendezte át, hanem a háztartások fogyasztási, illetve szabadidő hasznosítási szerkezetét is. "A televízió megjelenésével egyidőben indult meg ugyanis szélesebb körben a tartós fogyasztási cikkek vásárlása, és a családok elsősorban a korábban mozira, színházra és más szórakozásra fordított kiadásait csökkentették." „Bár a kulturálódásra fordított időtartam a televízióvásárlás után átlagosan csaknem másfélszeresére nőtt, az egyes rendezvények, illetve kulturális eszközök igénybevételére azonban kevesebb idő jutott. Így például a mozi, a színház és a műsoros est látogatására, valamint a rádióhallgatásra fordított idő csökkent a legnagyobb mértékben” (ENDRÉSZNÉ T. – VARGÁNÉ A. 1964).

A Központi Statisztikai Hivatal által 1963. márciusában végzett, a tv-előfizetők 3 százaléka kiterjedő reprezentatív adatgyűjtésének tanúsága szerint a korábban rendszeresen moziba járók látogatásai vevőkészülékük megvásárlását követően nagymértékben csökkentek, a csak ritkábban moziba járók nagy része pedig teljesen elmaradt a mozielőadásokról (ENDRÉSZNÉ T.– VARGÁNÉ A. 1964).

A Központi Statisztikai Hivatal (1964) felmérésének adatait és a mozi statisztikát összevetve a kezdetektől kimutatható a televízió elterjedése és a mozisám alakulása közötti összefüggés. Azokban a megyékben, ahol száz családra vetítve a legmagasabb volt a tv készülékek száma (Komárom 24, Fejér 18 és Pest megye 14 készülék/100 család), csökkent a mozik száma, míg a legkevésbé ellátott területeken (Zala 6, Szabolcs-Szatmár 4, Hajdú-Bihar 2 készülék/100 család) a mozik számának változatlan növekedése érzékelhető.

A televízió előfizetői körének ütemes növekedése és a mozi látogatások, a mozik számának alakulása közötti szoros összefüggést 1960 és 1990 között a folyamat grafikus ábrázolása még plasztikusabbá teszi (13. ábra).

13. ábra A tv-előfizetők, a mozik és a nézők számának alakulása 1960-1995 között

Forrás: KSH nyomán saját számítás és szerkesztés

A televízió térnyerésének dinamikája – a mozik relatív stabilizációjának 1975 és 1985 közötti időszakát leszámítva – szinte egybeesik a vetítőhelyek, valamint a nézőszám fogyásának ritmusával.

1985-1995 között a filmszínházak zuhanórepülése már a tv-előfizetések megtorpanásának idejére esik. Az előfizetések számának csökkenésbe váltása népességmozgalmi és állampolgári magatartásformára (az üzemben-tartási díj befizetésének megtagadása) egyaránt visszavezethető (TRÓCSÁNYI A. – TÓTH J. 2002). A mozik számának csökkenése mögött viszont ott lappanghat a helyi televíziós műsorszolgáltatás megjelenése az 1980-as évek derekán. A lehetőség iránti igény fokozódását jelzi, hogy 1995-re már a fővárosi 20 stúdióengedély mellett valamennyi megyei jogú városban, a városok 48 %-ban, a községek 2,4%-ban megindult a műsorszolgáltatás (BORSOS Á. 2003). A helyi nyilvánosság új eszközeinek adásai többnyire a főműsoridőre estek. Az újdonság varázsa, a lokalitás erősödő szelleme nem csekély nézőt vonhatott el más szabadidő hasznosítási kínálatától, így az országos műsorszolgáltatástól és a mozitól, melynek nézőszáma a tíz év alatt egyötödre zuhant le.

A kulturális, szabadidős fogyasztásban összességében a televízió jelentőségének egyértelmű növekedését bizonyítja a tv-nézésre fordított napi időmennyiség. Míg az 1980-as évek végén egy átlagos magyar állampolgár napi 2,5 órát töltött a tv-készülék előtt (ZELENAY A. – OSZLÁNYI E. 1989), ez az időmennyiség 1995-re az AGB-mérések szerint napi 3,5 órára emelkedett.

A jelentősen megnövekedett számú televíziós csatornák műsorszerkezeti sajátosságaiából fakadóan – nem mellékesen a mozgókép-közvetítő rendszerek palettájának folyamatos bővülésével – a filmfogyasztás súlypontja az évezred utolsó évtizedére a moziból e konkurens szférákra tevődött át (VALKÓ E. 1990, BORSOS Á. 1993b).

5.5.3. A moziüzemeltetés szervezeti keretei, a megyei moziüzemi vállalati struktúra

Magyarországon a moziüzemeltetés 1951-et követően elsősorban az állam megbízásából a megyei tanácsok által alapított vállalatok feladata volt. Más szervezetek (pl. szakszervezetek) által működtetett egységeknek komoly szakmai súlya nem volt. A filmellátás monolit rendszeréből fakadóan nem is lehetett. Létezésük inkább volt a szakszervezetek állami életben betöltött fontos szerepének politikai demonstrációja, mintsem komoly ellátási szerepvállalás.

A megyei moziüzemi vállalatok azonban sajátos kettős függőségben éltek. A vállalati létet meghatározó „kemény” irányítási, befolyásolási eszközök (pl. a műsorpo-

litikai célok és arányok meghatározása, az ehhez kötődő állami dotáció elosztása, a mozik kategóriába sorolása, a helyárak megállapítása stb.) a mindenkori kultusztárca szervezeti egysége, a Filmfőigazgatóság kezében összpontosult. A megyei tanácsok eszköztára valójában kimerült a vezető állományú dolgozók (később csak az igazgató) munkáltatói jogkörének formális gyakorlásában, illetve a minisztérium által leosztott feladatokon alapuló vállalati tervek jóváhagyásában. Ez a szisztéma – az állandó háromoldalú, körkörös egyeztetési mechanizmus miatt – a vállalatokat nehézkessé, nehezen mobilizáltóvá tette.

Ennek ellenére a megyei moziüzemi vállalatok az 1980-as évek derekára már nyilvánvalóvá vált gazdasági válságig – mely az állami kiadások teljes revízióját kényszerítette ki – központi költségvetés függőségük ellenére több szempontból erős pozícióban voltak. A mozihálózat 96%-át közvetlenül működtették, a filmszakmai állami támogatás (fogyasztói árkiegészítés) mintegy 70%-ának voltak címzettjei. A szakmai és a gazdasági szabályozóknak azonban mind a bevételi, mind a kiadási oldalon voltak olyan elemei, amelyek ellenérdekvé tették, vagy megakadályozták a vállalatokat egy innovációt megalapozó gazdálkodási stratégia kialakításában, megvalósításában. E körbe tartozott a bérszabályozás, a mozijegyek hatósági árképzése, a filmkölcsonzési díjak központi megállapítása, a fejlesztési alap képzésének módja, a beruházási megszorítások, a műsorpolitikai előírások.

A hatalom kivonulása e kulturális szférából 1990-re a megyei moziüzemi vállalatok erős pozíciójának megrendülését eredményezte (TRÓCSÁNYI A. – TÓTH J. 2002). A gazdasági környezet változásaira, az állami támogatás, a nézőszám lényeges csökkenésére, a filmforgalmazás pluralizálódására, a piacosodásra a vállalatok jobbra kényszerű mennyiségi strukturális változásokkal reagáltak, konstruktív, innovatív alkalmazkodásra (pl. Budapest Film) elvértve akadt példa. Amikor már a gazdasági szabályozók nagyobb mozgásteret biztosítottak volna, a vállalatok nyereségtermelő képessége szinte a nullára csökkent, egyes vállalatok veszteségesek lettek, így új, egyedi stratégiák megfogalmazásának, megalapozásának már gazdasági oldalról nem volt realitása. Visszafordíthatatlanul felgyorsult a vállalati tulajdonelemek felélése, a mozihálózat, a moziüzemi vállalatok leépülése. Ezt a folyamatot felerősítette az állami tulajdon önkormányzati tulajdonba adását előkészítő, elhúzódó jogalkotási és végrehajtási folyamat által gerjesztett bizonytalanság.

Az 1980-as 90-es évek fordulóján a filmszakma egészében tapasztalható átrendeződés, az új érdekartikuláló szakmai szervezetek kialakulásának folyamata tovább

rontotta a moziüzemeltetés pozícióit. A politika, az állam és a szakma közötti új típusú, az öngazgatás megvalósítását célzó társadalmi párbeszédben érdekérvényesítő képessége a perifériára szorult. A kialakított új támogatási rendszer elosztási mechanizmusában a moziüzemeltetés a megújuláshoz sem szellemi inspirációt, sem említésre méltó anyagi támogatást nem kapott.

A nehézkesség, az orientációk hiányából fakadó mozdulatlanság, a bizonytalanság, a főhatóságot, a megyei tanácsokat és a vállalatokat egyaránt jellemző kivárást több játszóhely elvesztését eredményezte.

5.5.4. A fejlesztéspolitika következményei

A mozihálózat sorsát alapvetően meghatározó másik tényező a fejlesztéspolitika irányelvei és konkrét gyakorlata. *Az olcsóságra és a teljes körű ellátásra való törekvés – mint arra már történt utalás – a szükségmegoldások garmadával járt együtt (GERGELY R. 1981). Ez a fejlesztéspolitika magában hordozta a bármikor bekövetkező drasztikus csökkenés kódjait.* Az elsősorban politikai és nem piaci szükséglet által teremtett, az 1930-as évek végén jelentkező innováció önmagában még nem, ám annak mindenek fölöttivé válása már magában rejtette az összeomlás veszélyét.

A nemzetközi összehasonlító adatok jól érzékeltetik, hogy a keskenyfilm technikán alapuló mozihálózat elsősorban a gazdasági, etnikai, kulturális okokból periféria, félperiféria helyzetű vagy a nyugati kultúra iránt zártabb magatartást tanúsító országok jellegzetessége. Magyarországon még az 1970-es évek második felében is a 16 mm-es vetítőhelyek alkották a mozihálózat gerincét, 68-70%-át. Hasonló, illetve azt meghaladó arányokat az UNESCO statisztikák (Statistical Yearbook 1982) Líbiában (67%), az Egyesült Arab Emírátságban (74,7%), Vietnámban (79%), Romániában (89,5%), Burundiban és az Amerikai-Csendes-óceáni-szigeteken (100-100%) mértek.

A hazánkban tapasztalható megoszlás az egykori szocialista tömbbe tartozó országokban sem volt általános (21. táblázat).

Az adatokból arra következtethetünk, hogy hazánk mellett a Német Demokratikus Köztársaság és Románia kivételével a lenini elvekre („Számunkra minden művészet közül a legfontosabb a film.”) visszavezethető kultúrpolitika megvalósításában a keskeny mozinak kisebb szerep jutott. Az NDK-ban, szemben Romániával és Magyarországgal pedig nem az állandó, hanem a vándormozik létesítésével kívánták megoldani a teljes körű vagy az ahhoz közelítő ellátást. A fix hálózat fejlesztésében a 16 mm-es technika túlsúlyos szerepe csak Romániában, Magyarországon és Kubában mutatható

ki. Bulgáriában a fejlesztéspolitika egyértelműen a 35 mm-es változatot preferálta. Ezt bizonyítja, hogy az 1950-es évek elején – az ENSZ-adatok szerint – Bulgáriában 407 normál, 523 keskeny és 104 vándormozzi működött (UN Statistical Yearbook 1955), s a hálózat számottevő gyarapodása a keskenyozik háttérbe szorulása mellett e szektorban realizálódott.

21. táblázat Az egykori szocialista országok mozihálózata az 1970-es évek végén

Ország	A mozik száma		A keskeny mozik aránya (%)
	Normál	Keskeny*	
Bulgária	3 129	388	11,0
Csehszlovákia	2 157	1 023	32,2
Lengyelország	1 790	466	20,7
Magyarország	1 130	2 519	69,0
Német Dem. Közt.	2 194	3 911	65,0
Románia	610	5 175	89,5
Kuba	505	635	55,7

* A vándormozikkal együtt

Forrás: UNESCO

5.5.5. A filmforgalmazás hatása

A magyar mozihálózat 1980-as évek második felében felgyorsuló leépülésében számottevő jelentőséggel bírt a hazai filmforgalmazás. A magyar mozipark filmellátását az 1980-as évek utolsó harmadáig az erre a célra létesített, monopolhelyzetben lévő vállalat, a MOKÉP végezte. „Helyzetéből következően meghatározó szerepet töltött be a filmterjesztés egész rendszerének működésében. Tevékenységi és feladatköre ugyanis felölelte a külföldi filmek átvételétől és bemutatásától, a bemutatással kapcsolatos propaganda és kópiagyártási feladatokon keresztül ... a forgalmazási munkafolyamat egészét. Igen jelentős, sőt meghatározó erejű hatása volt arra, hogy végül is mely filmek kerüljenek Magyarországon bemutatásra, milyen összetételű filmválaszték álljon a magyarországi mozik rendelkezésére, filmek bemutatási körülményeinek meghatározásával (bemutatási időpont, propaganda, forgalmazható kópiák száma, elosztása) pedig erős hatása volt az egyes mozik műsorainak kialakítására. A moziüzemi vállalatok csak a MOKÉP által meghatározott mozgástéren belül ... kvázi alakították ki a területükön lévő mozik műsorpolitikáját” (CSOMA B. 1993).

A már gazdasági-, társadalmi-, politikai- és nem utolsósorban értékorientációs válságjelekkel bővelkedő évtizedben a kultúrpolitika és a mind kézzelfoghatóbban manifesztálódó nézői igények szorításában a vállalat sajátos gyakorlattal igyekezett a nem

egyszer összebékíthetetlennek tűnő elvárásoknak eleget tenni. Magas kópiaszámmal kerültek forgalomba a kultúrpolitika által támogatott filmek és a közönség igényeinek megfelelő sikerfilmek, míg az e kategóriába nem sorolható alkotásokat alacsony vagy alacsonyabb kópiaszámmal mutatták be. A kialakult elosztási szisztémának megfelelően ez filmenként a 35 mm-es verzió esetében 6 és 22, a 16 mm-es változat esetében 20 és 32 kópia között mozgott. Az országosan kialakított hat terjesztési körzeten belül a MOKÉP által biztosított kópiák elosztása a megyei moziüzemi vállalatok közötti meg-egyezős alapult.

A nézőszám csökkenésével, a filmszakmai állami támogatás súlypontjainak változásával ez a rendszer fellazult. A 16 mm-es változat megjelentetésére egyre kevesebb film esetében került sor, ezáltal a mozik többsége a teljes kínálatból eleve kirekesztett. A 16 mm-es hálózat kettős, egymás hatását erősítő negatív spirálba jutott: Mivel telep-helyük lakosság száma miatt nagy bevételt produkálni, profitábilisan működni képte-lemek voltak, csak szűkített kínálatból választhattak, a korlátozott választék miatt vi-sszont lanyhult az érdeklődés, s csökkent a bevétel. „A kistelepülések mozijai egyre in-kább a szakmai gyakorlat perifériájára szorultak, s inkább már csak a kultúrpolitikai teljesítést igazoló statisztikai adatgyártás eszközei voltak” (CSOMA B. 1993) – fogalmaz-ta meg, ismerte el a vállalat akkori forgalmazási igazgatóhelyettese.

A filmforgalmazás monolit rendszerén az első repedések 1987-ben keletkeztek, amikor a fővárosi, majd három megyei (Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar, Zala) moziüzemi vállalat a több lábbon állás elvének gyakorlati megvalósításaként filmforgalmazással bővítette tevékenységét. Döntő és visszafordíthatatlan változás 1989-ben következett be, amikor a Duna Film, a Vico és az InterCom megkezdte működését.

A piacosodás irányába nyitást megalapozó törvény (a gazdasági társaságokról szóló 1988. évi VI. törvény) szerint alapított vállalkozások már semmilyen szállal nem kötődtek az igazgatási struktúrához, minisztériumhoz vagy megyei tanácshoz. Önálló jogi személyiségként a hatalmi és a kultúrpolitikai elvektől és elvárásoktól függetlenül, mintegy annak alternatívájaként alakították ki műsorpoltikájukat. Filmforgalmazó te-vékenységük az addigi viszonyoktól teljesen eltérő, nyíltan és nyersen piacorientált és profitcentrikus volt. E vállalkozási filozófiához a zömmel külföldi eredetű (angol, ame-rikai) alapítói tőke, a legerősebb amerikai filmek kizárólagos forgalmazási joga, de mindenek előtt a piacgazdaság felé nyitó új magyar jogszabályi környezet, a külföldi befektetők számára biztosított állami garanciarendszer szolgált biztosítékul.

Az új forgalmazók a magyar mozinézők által addig elérhetetlen vagy egymásfélèves késéssel elérhető alkotások újszerűségének varázsával, a nyugat-európaival szinte azonos idejű bemutatókkal, a magas kópiaszámmal, a megszokottól eltérő és magas költség-ráfordítású promócióval hihetetlen gyorsasággal meghódították a magyar piacot. A kis nyereséggel kecsegtető filmszínházak kívül rekedtek az általuk megvalósított forgalmazás-politika érdeklődési körén. Az ekkor még jelentős számú keskenyüzemű hálózat számára az új megjelenésű filmekből kópiát nem is gyártattak. Az 1989-ben bemutatott 236 filmből mindössze 69-ből (29,3%) készítettek 16 mm-es kópiát is. Azok zömét a MOKÉP bocsátotta ki (22. táblázat). A játszóhelyek így bekövetkezett műsorpolitikai kettészakadása újabb nézőszám csökkenéshez és újabb mozik bezárásához vezetett.

22. táblázat A piacot meghatározó forgalmazók kópia-kibocsátása 1989-ben

Forgalmazó neve	Bemutatott filmek száma (db)	Közülük 16 mm-es változat is készült (db)
MOKÉP	148	39
Duna Film	16	1
InterCom	16	5
Budapest Film	13	3
Hajdú Film	13	5
Helikon Film	12	9

Forrás: MKM adatbázis nyomán saját szerkesztés

Az új típusú forgalmazói magatartást képviselők tapasztalatlanságáról, a még moziba járók igényeivel, érdeklődésével kapcsolatos konkrét ismereteinek hiányáról vall, hogy az éves sikerlista első tíz helyét elfoglaló alkotások közül mindössze négyből adtak közre 16mm-es változatot is, ráadásul nem is a legsikeresebbekből, hanem a rangsor 3., 4., 7. és 9. helyén állókból. A legkeresettebb (legleghengerlőbben ajánlott) filmek bemutatásának lehetőségéből kizárt játszóhelyek iránti érdeklődés csökkenése nem szorul különösebben magyarázatra. Különösképpen nem, ha figyelembe vesszük, hogy ugyanezen év IV. negyedében 4 forgalmazó 164 VHS technikával rögzített filmet jelentetett meg, s videomagnók vásárlása egyetlen év alatt megtízszereződött, az 1988. évi 13,9 ezerről 1989-ben 154,6 ezerre ugrott.

A létükért a televízióval, a videomagnóval még versengő mozik helyzete azonban folyamatosan tovább romlott. Az 1990-ben bemutatott 253 új filmnek már csak 17%-ából (43 alkotás) készült keskenyfilm verzió. Egyetlen kópiával került piacra 15

alkotás, 102 mű pedig mindössze tíz kópiával. Csupán 67 filmet (26,5%) adtak ki húszat meghaladó kópiával, ami potenciálisan hordozta annak lehetőségét, hogy a főváros mellett valamennyi megyében legalább egyetlen kiemelt moziban a bemutató napján válthassanak rá jegyet a nézők. Az év végi 10-es toplistán szereplő filmekből hat jelent meg 16mm-es változatban is, 17-19, megyénként közel egy-egy kópiával. A keskenyfilmes változat nem egy esetben a normál mozikban már mérhető siker birtokában, két-három hetes csúszással kerülhetett forgalomba. A sikerfilmek forgalmazásával kapcsolatos váltás azonban elkésett kísérletnek bizonyult. A keskenyfilmes hálózat egyetlen esztendő alatt újabb 474 játszóhellyel, két év alatt összesen 885 mozival karcsúsodott. A folyamat visszafordíthatatlannak bizonyult. Az utolsó 16mm-es kópiákat a MOKÉP jelentette meg 1993-ban. A még egy-két évig vegetáló keskenyfilmek csak a már lefutott műsorokból válogathattak, mielőtt végleg bezártak volna.

Az évtized derekára a filmpiacot meghatározó forgalmazók közötti erőviszony teljesen átrendeződött. A domináns szerepet az amerikai filmek közel felét egymaga bemutató Intercom Rt. vette át. A korábbi egyeduralkodó, a MOKÉP Rt. pedig a főként európai és hazai művészfilmekre szakosodott Budapest Film Rt. és a szintén amerikai orientációjú UIP-Duna Film Kft. mögé, a negyedik helyre csúszott vissza (23. táblázat).

A pozíciók átstrukturálódásával jelentős mértékben megváltozott a bemutatott alkotások nemzetiségi összetétele is. E változást azonban érdemes tágabb időintervallumban is vizsgálni (24. táblázat).

23. táblázat A piacot meghatározó forgalmazók részesedése a tárgyévben bemutatott filmekből 1989-ben és 1995-ben

Forgalmazó	Piaci részesedés 1989-ben		Piaci részesedés 1995-ben	
	Bemutatott film (db)	Részesedés (%)	Bemutatott film (db)	Részesedés (%)
MOKÉP Rt.	148	62,7	25	17,5
Budapest Film Rt.	13	5,5	28	19,6
Intercom Rt.	16	6,8	46	32,2
UIP-Duna Film Kft.	16	6,8	27	18,9
Hajdú Film	13	5,5	-	-
Helikon Film	12	5,1	-	-
Kis forgalmazók együtt	18	7,6	17	11,8
Összesen	236	100,0	143	100,0

Forrás: MKM adatbázis alapján saját számítás

24. táblázat A bemutatott filmek száma gyártó országonként 1960-1995 között

Gyártó ország	1960		1970		1989		1995	
	Film (db)	Arány (%)	Film (db)	Arány (%)	Film (db)	Arány (%)	Film (db)	Arány (%)
Magyarország	16	10,4	21	12,5	33	14,0	9	6,3
Szovjetunió/Oroszország	49	31,8	31	18,5	11	4,7	2	1,4
USA	9	5,8	13	7,7	86	36,4	98	68,5
Európai országok együtt	71	46,1	99	58,9	43	18,2	28	19,6
Egyéb országok együtt	9	5,8	4	2,4	63	26,7	6	4,2
Összesen	154	≈100,0	168	100,0	236	100,0	143	100,0

Forrás: MKM adatbázis alapján saját számítás

A gyártó országok összetételének változása az első időszakban vitathatatlanul tematikai, formai gazdagodást is eredményezett. A folyamat azonban rövid időn belül átcsapott az amerikai kommersz filmek, az akció, a horror, a thriller filmek uralmába. Nem érdektelen megjegyezni, hogy az amerikai filméhez (68,5%) hasonló dominanciát a szovjet film a legkeményebb politikai diktatúra éveiben sem ért el. E tekintetben csúcspontnak az 1950-es esztendő tekinthető, amikor a megjelent új 59 film 52,9%-át (31 alkotást) gyártották a Szovjetunióban.

Kiterjedt vagy megfelelő reprezentativitáson alapuló felmérésekkel ugyan nem támasztható alá, de egyéb, pl. gazdasági tényezők mellett minden bizonnyal ez az egyikúvá válás is szerepet játszott a nézőszám soha nem tapasztalt, tragikus csökkenésében. Hazánkban a látogatók száma az 1989. évi 45,8 millióról 1995-re 14,3 millióra zuhan le.

5.5.6. Az igazgatás, a szakmai irányítás hatása

Nem hagyható ki a mozik sorsát perdöntő módon meghatározó társadalmi aktorok sorából az igazgatás, a szakmai irányítás sem. A politikai, igazgatási hatalom nagyon korán felismerte a mozgókép társadalmi jelentőségét, tömegekre gyakorolt hatásának előnyeit és veszélyeit egyaránt. Az állami szabályozás fokozatos kiterjesztésének eredményeként már az 1930-as évek elejére a filmszakmát érintő valamennyi lényeges döntés központi igazgatási szerv határozata, engedélye, illetve normatív szabályozása alapján születhetett meg. Belügyminiszteri rendelet szabta meg, mely településeken, hány mozi működhetett, hol szerezhették be a mozi-engedélyesek a vetítőgépeket, mikor, milyen feltételekkel használhatták a mozitermeket egyéb rendezvények lebonyolítására. Szabályozás tárgya volt a kötelező ifjúsági és jótékonyági előadások száma, azok pénzbeli megváltásának lehetősége, a kötelezően bemutatandó filmprodukciók

köre (pl. egyes Magyar Híradók), a külföldi filmek forgalomba hozatalának és vetítésének arányai, a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárva kötelező alkalmazásának mértéke, az állami és egyházi ünnepeken a megtartható előadások száma és időpontja. Az 1930-as évek második felében rendőrök ellenőrizhették, hogy a „magyar nyelven bemutatott mozgóképeket azok nyugodt szemléletét és megértését biztosító sebességgel vetítik-e”. Jogszabály született, mely szerint a „filmszínházakban az időszerű események kapcsán mindennemű tetszés vagy nemtetszés nyilvánítása (taps, fütty, püsszegés) tilos”.

A második világháború után, az 1948-ban bekövetkezett politikai fordulatot követően más ideológiai, esetenként szakmai tartalommal ugyan, de négy évtizeden keresztül erősen központosított, kézi vezérlésű irányítási szisztémával működött a teljes magyar filmszakma, a gyártás, a forgalmazás és a moziüzemeltetés egyaránt. A népművelési minisztérium ügykörének folyamatos bővítésével, majd annak szervezeti egységeként a Filmfőigazgatóság 1955. évi létrehozásával legitimálódott a magyar filmszakma 1990-ig működő egyetlen hatalmi központja. Pozíciójának súlyát jelzi, hogy az állami beavatkozás 1980-as évek végén már érezhető csökkenéséig a filmszakmát érintő valamennyi érdemi döntés itt született meg. A filmfőigazgató engedélyezte – a stúdiók előzetesen jóváhagyott tervei alapján – a filmek gyártását, döntött a filmek elfogadásáról, bemutatásáról, a külföldi filmek forgalomba hozataláról, megállapította azok műsorpolitikai kategóriáját, melynek a műsorra vétel támogatását illetően volt különleges jelentősége. Döntött a filmszakma rendelkezésére álló pénzügyi keretek felett (állami dotáció, filmszakmai kulturális alap, filmművészeti célfeladatok stb.). A filmfőigazgató határozta meg az állami mozik jegyárait, engedélyével lehetett mozit bezárni vagy a működést szüneteltetni, megállapította a megyei tanácsok által alapított moziüzemi vállalatok műsortevének főbb arányait (BORSOS Á. 1996a).

A központi filmirányítás kompetenciája az 1980-as évek második felében lezajló piacosodási, demokratizálódási folyamathoz kötődően fokozatosan csökkent. A rendszerváltást közvetlenül megelőző esztendőre a korábbi mindentudó és mindenható állami irányítás elerőtlenedett. A táguló, színesedő érdekartikulációs mezőben a támogató partnerek keresésére koncentrált, a reálfolyamatokra egyre kisebb ráhatása maradt.

- Az irányítói szerepből kibillenve kezelte a moziüzemi vállalatok átalakulásának kérdését. A taktikázó, kivárássra játszó vállalatokat szabályosan felszólította átalakulási koncepciójuk elkészítésére, de a terveket véleményalkotás, visszacsatolás nélkül ad acta tette.

- Megpróbálta megnyerni szövetségesnek az alapító megyei tanácsokat. Azok túlnyomó többségének kitérő, halogató válaszával valóban nem tudott mit kezdeni, de a kisebbség által megfogalmazott felvetésekre nem reagált.

- Készülő jogszabályok szakmai, államigazgatási egyeztetésekor sem a mérleg nyelvét, sem a művészet, a közösségi művelődés, a szórakoztató piac jegyeit ötvöző mozi sajátos érdekeinek képviselőjével az oppozíciós magatartást nem merte vállalni. Eredményeként a mozi mint kultúraközvetítő elem a sorsát alapvetően meghatározó legjelentősebb törvényekben meg sem jelenik. (Az eset egyébként nem egyedi a magyar kultúra történetében. Jó évtizeddel korábban a közművelődésről szóló törvényből ugyanígy „kiszorult” a mozi.)

Ennek a magatartásnak a következménye, hogy a mozi a közlekedési, a temetkezési, a csatornázási vállalatok, a vízművek, a szemétszállítás társaságában a közüzemi vállalatok kategóriájába került, s sorsa a továbbiakban – az állami, önkormányzati támogatás kivételével – a reájuk érvényes általános szabályok szerint rendeződött. Ekként kezelik ma is.

A főhatósági irányítás és a moziüzemi vállalatok közötti kapcsolat az állami támogatás folyamatos és drasztikus csökkentése (25. táblázat), a vállalatok egyre romló gazdasági helyzete, néhányuk csőd közeli állapota, kettő összeomlása miatt egyre feszültebbé vált. A polgári engedetlenségi mozgalom analógiájára 1990-ben a kulturális járulékfizetési kötelezettségüket sem teljesítették. Ennek kiegyenlítésére egy évvel később, többszöri egyeztető tárgyalás után ugyan sor került, melynek ellentételezéseként a főigazgató döntése alapján 13 vállalat 9,5 millió Ft állami támogatáshoz jutott.

25. táblázat A filmszakmai állami támogatás alakulása 1980-1990 között

Év	Filmgyártás	Mozi- üzemeltetés	Film- forgalmazás	Összesen
	támogatás (millió Ft)			
1980.	200,-	546,2	-	746,2
1985.	267,-	594,-	-	861,-
1986.	267,-	594,-	-	861,-
1987.	397,-	514,-	-	911,-
1988.	450,-	480,-	-	930,-
1989.	553,5	341,1	49,4	944,-
1990.	570,5	172,-	47,5	790,-

Forrás: MKM adatok alapján saját számítás és szerkesztés

A Magyar Mozgóképek Alapítvány létesítésével, hivatali szervének felállításával egyidőben, 1992-ben létrejött a kulturális tárca új szervezeti egysége, a Film- és Video

Főosztály. Tevékenységi körében jószerivel két elem emlékeztethetne csupán a volt Filmfőigazgatóságra, nevezetesen: a filmek látogatói korhatárának megállapítása, illetve az államai adatszolgáltatás megszervezése, feldolgozása. A megyei moziüzemi vállalatok vagyonátadásának procedúrájában e szervezet érdemleges szerepet már nem játszott. Néhány vállalat az átadás idejére már megmenthetetlenül, átalakíthatatlanul tönkrement. Az ágazati irányítás a mozikat, a filmszakma egykor fontos, kiemelt támogatásban részesített alrendszerét végérvényesen sorsára hagyta.

5.5.7. A mozi-néző viszony változása

A hálózat alakulásának tényezői sorában nem hagyható figyelmen kívül a mozi és a néző viszonya sem. E kettő kapcsolatának több objektív és szubjektív eleme van. A skála meglehetősen széles és színes, hiszen a műszaki-technikai feltételek, a műsorszerkezet, a vetítési időpontok, a reklám, a térbeli elérhetőség, a konkuráló szolgáltatások mennyisége és minősége és nem utolsó sorban a jegyárak mind-mind befolyásolhatják egy-egy játszóhely sikerét, vagy megpecsételhetik sorsát. A dolgozatnak nem célja ugyan e kétségtelenül fajsúlyos kérdéskör részletes kifejtése, megkerülhetetlen azonban a jegyárak és a nézőszám alakulása közötti kapcsolat felvillantása.

A mozi-televízió konkurenciaharc mellett és ellenére az 1980-as évek derekáig, a már többször hivatkozott gazdasági, politikai válság megjelenéséig a társadalmi jövedelemelosztási rendszer egyik eleme volt, hogy az állam által biztosított szolgáltatások ellentételezése nem a valós piaci (ráfordítási) értékükön történt. Az alapelv érvényesült a mozi esetében is. Jegyáraik 1987-ig a hatósági árkategóriába tartoztak, a tarifák megállapítása a szakmai főhatóság, a kulturális tárca főosztályának hatás- és jogkörébe tartozott. A piackonform elemek beszivárgása a magyar gazdaságba a filmszínházakat sem hagyta érintetlenül. Az állami támogatás megtartása mellett – nyilván annak reálértékcsökkenése miatt – a gazdálkodói felelősség érvényesítése érdekében az erős kötöttség és a főhatósági felelősség is oldódott. A mozijegy a maximált áras, majd a szabadáras kategóriába kerül át. Ez a döntés indította el a jegyárak meredek ívű emelkedésének folyamatát, mely minden bizonnyal felerősítette az otthoni (tv, VHS) mozgóképfogyasztás preferálását, a moziba járási gyakoriság csökkenését.

Bár teljes részletességű adatsor, melyből súlyozott átlaggal a valós átlaghely-árak megállapíthatók lennének, nem áll rendelkezésre, a jegyárbevétel és a nézőszám, annak hányadosa a trendek érzékeltetésére alkalmas (26. táblázat).

26. táblázat A nézőszám és a jegyárbevétel alakulása 1960 és 1995 között

Év	Nézőszám (ezer fő)	Jegybevétel (ezer Ft)	Átlag (Ft/fő)
1960	140 059	n. a.	n. a.
1988	44 096	1 322 435	30,0
1990	31 635	1 348 342	42,7
1995	14 295	2 366 148	165,5

Forrás:MKM, saját számítás

5.6. A magyar mozihálózat az ezredforduló éveiben (1996-tól napjainkig)

Az 1996-tól napjainkig tartó időszakot akár egyetlen szakasznak is tekinthetnénk a hazai mozihálózat alakulásának vizsgálatában, melynek két fő jellegzetessége a hagyományos mozik további csökkenése mellett a többtermes mozik, de elsősorban a bevásárlóközpontok multiplexeinek megjelenése, expanziója. A mozgóképszakma egyik legjelentősebbnek tartott eseménye azonban, hogy 2004-ben majd másfél évtizedes előkészítés után megszületett a mozgóképtörvény, mégis kijelöl némi határvonalat.

A törvényt az Országgyűlés „a magyar mozgóképkultúra értékeinek gyarapítása és megőrzése, a magyarországi filmipar fejlesztése, nemzetközi viszonylatban való versenyképessé tételre, a mozgóképkultúra fejlesztését szolgáló források hatékony felhasználását elősegítő támogatási rendszer” érdekében alkotta meg. Számos szakmai fogalom jogi értelmezése mellett tisztázódott az állami szerepvállalás jellege, tartalma, megteremtődtek annak garanciái, bővült a támogatási technikák eszköztára. A törvény funkcionális rendszerbe foglalta a szakma autonóm működését biztosító szervezeteket (Magyar Mozgókép Közalapítvány, Magyar Nemzeti Filmarchívum, Nemzeti Filmiroda, Mozgókép Koordinációs Tanács, Filmszakmai Bizottság, Korhatár Bizottság), tisztázta az igazgatási és hatósági jogköröket, azok gyakorlásának módját.

A szabályozás hatásának mérhetősége, a *pre* és a *post* állapotok összehasonlíthatósága ennek a belső cezurának a meghúzását joggal megkívánja, és logikussá teszi.

A két szakasz mellékesnek nem tekinthető közös jellemzője volt a jegyárak változatlan és ütemes emelkedése, a bevételek emelkedése a nézőszám csökkenése ellenére (27. táblázat).

27. táblázat A nézőszám és a jegyárbevétel alakulása 1996 és 2007 között

Év	Nézőszám (ezer fő)	Jegybevétel (ezer Ft)	Átlag (Ft/fő)
1996	13 859	2 959 690	213,5
2003	13 653	10 240 487	750,0
2007	10 886	10 240 730	940,7

Forrás:MKM, ISTAR, saját számítás

A mozihálózat, a nézőszám alakulása azonban nem vezethető le vagy magyarázható csupán a filmszakma belső mozgásaiból. Változatlanul jelentős szerepet játszott a konkurens mozgókép közvetítő technikák további terjedése, illetve újabbak (DVD, házi mozi, internet) megjelenése. Közöttük minden kétséget kizáróan a domináns szerep a televíziózásé volt. A médiatörvény 1996. évi hatályba lépésével e tekintetben merőben új helyzet állt elő a mozgókép kínálatban és fogyasztásban egyaránt.

5.6.1. Mozik a mozgóképtörvény előtt

Az első többtermes mozik kontinensünkön Franciaországban még az 1970-es években megjelentek. A hagyományos filmszínházak többszáz férőhelyes termeiből több kisebb vetítőt alakítottak ki. Az így született belvárosi filmpaloták gazdagabb kínálatlaltal, gazdaságosabb működéssel, az átalakítás során feljavított komfortfokozattal olyanira versenyképesnek bizonyultak a megváltozott filmpiacon, hogy az első amerikai mintájú multiplexet a franciák csak 1993-ban nyitották meg.

A bevásárlóközpontok szórakoztató és egyéb, elsősorban kulináris élvezetekre alapozott fogyasztási blokkjába szervesült, újfajta befogadói magatartást és viszonyrendszert kínáló és kialakító multiplex Londonban, 1985-ben tört be az európai piacra. A nézőért való hajzában eredményesnek ítélt soktermes mozi – ahol előadást lekésni szinte nem lehet, mert gyors egymásutánisággal kezdődik a meglehetősen azonos élvezetet kínáló filmek vetítése a második, harmadik vagy sokadik teremben, s otthoni kényelmet sugalló, plüssfotelekre emlékeztető székekben, rágsálnivalóval és coca-colával felszerelve adhatja át magát a betérő a mozgókép hatásának – rohamos tempóban terjedt el Európában. A diszperzió első centrumai Nagy-Britannia mellett Írország, Németország és Belgium voltak. A folyamat azonban, amely nem más, mint az amerikai filmipar dominanciára törekvése Európában, az évszázad végére – ha eltérő mértékben is – de valamennyi nyugat-európai országot elérte (28. táblázat).

Az első hazai többtermes mozicentrumot a francia modell szerinti módszerrel alakította ki a Budapest Film Rt. Az átépített, modernizált Corvin Filmpalotát 1996 utolsó harmadában nyitották meg. A hazai gyakorlat azonban – főként a bevásárló, fogyasztó és szórakoztató központok külföldi tőkeinvestíciós háttere miatt – az amerikai modell mellett döntött. Az új, a környezetével is az amerikai fogyasztási stílust érvényre juttató első létesítmények még ugyanezen év végén tárták ki kapujukat. A kilenctermes Hollywood Multiplex-et és a hat termes Cineplex Odeont a fővárosban két éven belül

újabb három követte, ezzel együtt Győrben, Sopronban és Debrecenben is hasonló létesítmények fogadták az új iránt fogékonyságot mutató érdeklődőket.

28. táblázat *Multiplexek a nyugat-európai országokban, 1998-ban*

Ország	Mozitermek száma	Multiplexek száma	Multiplex termek	
			száma	aránya (%)
Nagy-Britannia	2 349	96	1 010	43
Belgium	475	15	201	42
Luxemburg	26	1	10	38
Írország	228	7	70	31
Spanyolország	2 584	16	526	20
Ausztria	424	8	76	18
Franciaország	4 659	66	741	16
Portugália	442	5	60	14
Németország	4 128	52	523	13
Svédország	1 156	15	148	13
Norvégia	395	4	38	10
Dánia	320	2	26	8
Hollandia	444	3	25	6
Görögország	340	2	19	6
Svájc	503	2	18	4
Olaszország	2 401	6	54	2

Forrás: SZÁNTÓ L. 2000 nyomán saját szerkesztés

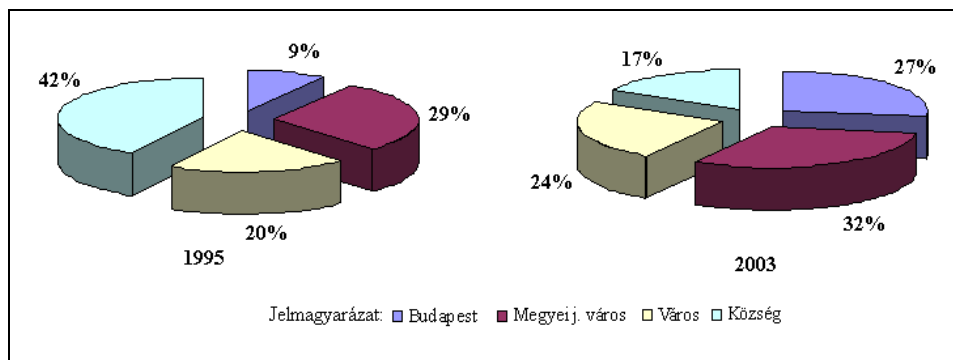
Ettől a pillanattól kezdve a hagyományos moziknak már nemcsak a mozgóképterjesztés másik alrendszerét képviselő, gombamód szaporodó televíziós kínálattal, a VHS és a DVD robbanásszerű terjedésével kellett megküzdeniük. Az alrendszeren belül is szembe találták magukat új riválissal, a jobb műszaki, technikai, kényelmi színvonalat képviselő, másfajta műsort és mozgóképfogyasztási kultúrát kínáló multiplexszel. A szakma, a piac mérv- és hangadó, nem utolsó sorban erős külföldi tőkeháttérrel rendelkező szereplői a mallok multiplexeit a kor alternatíva nélküli innovációjának kiáltották ki. Ez az innováció, illetve a mögöttük álló piaci aktorok azonban semmiféle piaci funkciómegosztásra nem törekedtek, szabályosan letarolták a régi, már bejáratott hálózatot. A multiplexek – mivel a moziba járó közönséget elszívták vetélytársaiktól – a környezetükben lévő, még gazdaságosan működtethető, legfeljebb felújításra szoruló mozik sorát lehetetlenítették el. Közöttük nem egy szakmai rekvizitum értékű filmszínház (Budapestben a Szikra, a Bartók, az Átrium mozikat, Pécsen az első magyar játékfilmszemlék bölcsőjét, az Átrium és az Uránia mozit).

A multiplex magyarországi diadalmenetét azonban nem csupán az általa nyújtott magas szintű technikai, kényelmi minőség, hanem a kultúrpolitika, a szakmai irányítás teljes passzivitása is megalapozta. A kulturális kormányzatnak ugyanis semmiféle ráha-

tása nem volt a folyamatra, mozira vonatkozó koncepciója nem lévén, nem is törekedett arra, hogy bármiféle szakmai szempontot érvényesítsen. Így a mozihálózatot, közvetve a magyar filmszakmát érintő, sorsát alapvetően meghatározó döntéseket az építésügyi hatóságok hozták meg a bevásárló központok építési engedélyének kiadásával (BORSOS Á 2006). A szakma hazai szereplői pedig kénytelenek voltak a tény tudomásul venni, s a legkülönbözőbb – de főként egzisztenciális – okokból a helyzethez alkalmazkodni.

Az e periódusban lejátszódó kettős jellegű folyamattal – újabb hagyományos mozik megszűnése valamennyi településkategóriában, illetve a többtermes, 'plazamozik' megjelenése a fővárosban és a megyei jogú városok egy részében – okszerűen együtt járt a működő termek átstrukturálódása is (14. ábra).

14. ábra A működő mozitermek szerkezetének átalakulása 1995 és 2003 között

Forrás: saját szerkesztés

A statisztikai adatok mögött figyelmen kívül nem hagyható társadalmi, szakmai tények, jelenségek húzódnak meg:

- Az ezredfordulón lejátszódó folyamat kárvallottjai ismét jobbra a községek voltak. Ezen időszakban 7,1%-ról 2,9%-ra csökkent a mozival rendelkező falvak száma (207-ről 85-re). Nem maradt azonban érintetlenül az 50 ezernél nagyobb lakosságú városokat kivéve egyetlen településkategória sem (29. táblázat).

- Miközben nőtt a városi mozitermek aránya, jelentősen csökkent a mozival rendelkező városok száma. 1995-ben az akkori városállomány 80%-ban, 141 városban volt működő mozi, 2003-ban már csak 109 városban, azaz e településtípus 46,8%-ban. A változás azonban nem írható csupán a bezárások számlájára. Abban szerepet játszott a várossá minősítés gyakorlata is. A várossá minősített települések egy részében ugyanis már az avanszálás időpontjában sem volt mozi (30. táblázat).

29. táblázat *Működő mozival rendelkező települések az egyes településkategóriákban, 1995- és 2003-ban*

Lakosságszám	1995.			2003.		
	Települések száma	Mozival rendelkezik	Arány (%)	Települések száma	Mozival rendelkezik	Arány (%)
1 000 alatt	1 709	24	1,4	1 719	4	0,2
1 000 – 1 999	1 103	42	3,8	644	14	2,2
2 000 – 4 999	489	122	24,9	500	69	13,8
5 000 – 9 999	134	69	51,5	141	42	29,8
10 000 – 49 999	117	96	82,0	120	66	55,0
50 000 – 99 999	11	11	100,0	12	12	100,0
100 000 felett	9	9	100,0	9	9	100,0
Összesen	3 125	373	11,9	3 145	216	6,9

Forrás: KSH, MKM adatok alapján saját számítás és szerkesztés

30. táblázat *Mozik az új városokban, 1996-2003.*

Év	Új városok száma	Közülük nem rendelkező mozival	Arány (%)
1996	6	6	100,0
1997	12	5	41,7
1999	4	3	75,0
2000	7	7	100,0
2001	14	12	85,7
2003	4	2	50,0
Összesen	53	38	71,7

Forrás: saját számítás

Így 1996-ban Elek, Létavértes, Nagymaros, Pécel, Szendrő, Szentlőrinc, 1997-ben Bóly, Devecser, Solt, Újszász, Zala-karos, 1999-ben Göd, Harkány, Herend, 2001-ben Kerekegyháza, Vésztő, Borsod-nádasd, Emőd, Gönc, Tét, Gyömrő, Tököl, Tura, Vecsés, Nagybajom, Répcelak, 2003-ban Albertirsa és Bábolna esetében.

- A multiplexek megjelenésével a megyei jogú városok egy részében jelentős mértékben megnövekedett a férőhelyek száma: Sopronban 171%-kal, Székesfehérváron 97%-kal Győrben 85%-kal, Szegeden 53%-kal, Szombathelyen és Zalaegerszegen 43-43%-kal.

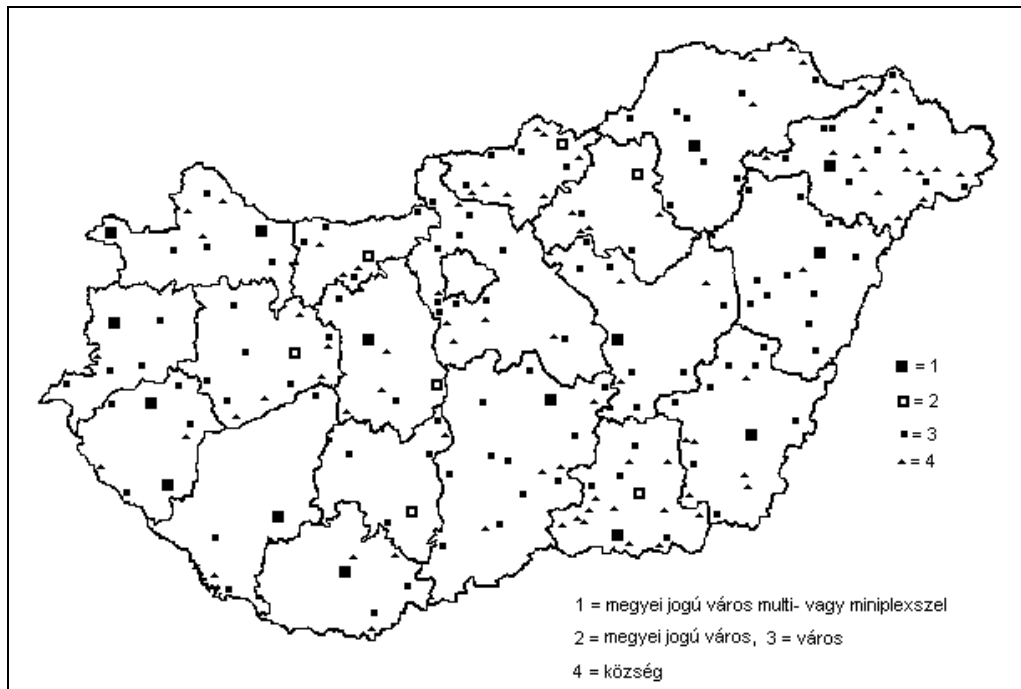
- Más megyei jogú városokban, ahol nem épültek bevásárlóközpontok, csökkent a férőhelyek száma az 1995. évi bázishoz viszonyítva: Egerben 42%-ra, Hódmezővásárhelyen 67%-ra, Szekszárdon 87%-ra.

- A vidéki városok között egyedülálló Miskolc esete. A megyei jogú városban két új multiplex is épült (15 terem 2698 új férőhely). A jelentős mértékű fejlesztés azonban

csupán 25%-os kapacitás-növekedést eredményezett a hagyományos mozik nagymértékű megszűnése miatt.

A bemutatott változások eredményeként Magyarországon már jól érzékelhető egyensúlytalan, torz térszerkezetű mozihálózat jött létre (15. ábra), melynek jellemzői:

15. ábra. Mozival ellátott települések 2003. december 31-én

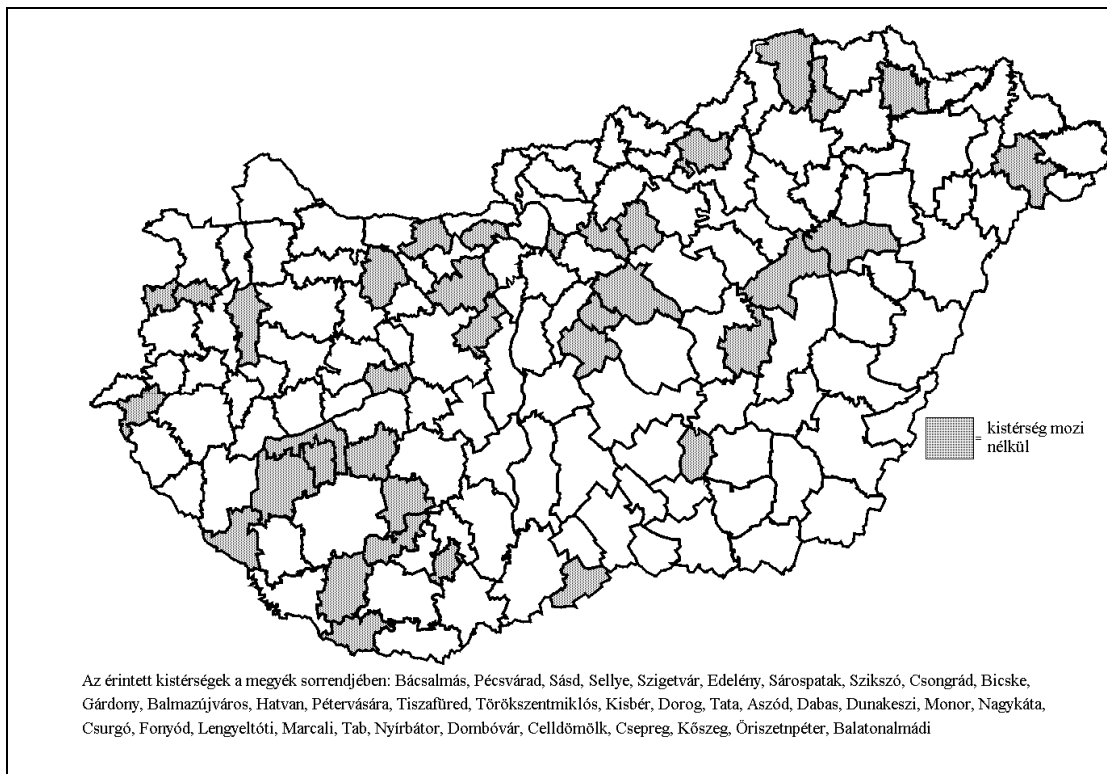
Forrás: NKÖM adatok alapján saját szerkesztés

- Egybefüggően nagy mozihiányos területek a Dél-Dunántúlon, Borsod-Abaúj-Zemplén és Jász-Nagykun-Szolnok megyében voltak, térkapcsolati jellegzetességeikből fakadóan növelvén az e térségekben eltérő módon ugyan, de egyébként is meglévő gazdasági, társadalmi és kulturális hátrányokat.

A hálózat torz térszerkezetét húzza alá a tény, hogy 36 kistérségben nem volt működő mozi (16. ábra).

(Szabolcs-Sz-B. megyében a Nyírbátori kistérséget ellátatlannak tüntettem fel annak ellenére, hogy Nyírbélteken volt egyetlen vetítés, melyre 27 néző váltott jegyet. Ez – szerintem – azonban még statisztikai értelemben sem tekinthető működő mozinak.)

16. ábra. Kistérségek működő mozi nélkül 2003. december 31-én

Forrás: NKÖM adatok alapján saját szerkesztés

A szakmai teljesítményadatok vizsgálata még jobban kiemeli e jellegzetességet. A 2003. évi ágazati statisztika által működőnek minősített 250 vidéki (nem fővárosi) moziból

- 27 (10,8%) előadásszáma nem érte el vagy nem haladta meg a havi egy előadás gyakoriságot;
- újabb 102 (40,8%) nem érte el vagy nem haladta meg a heti egyszeri játszási gyakoriságot.

A vidéki mozik 51,6%-a került tehát abba a veszélyeztetett kategóriába, amelynek tagjait a forgalmazók egy része nem tekinti piaci partnernek. A zömében önellátásra berendezett forgalmazói gyakorlat következtében, ha annak tekintené is, e mozik számára a filmekhez jutás esélye – gazdaságossági okokból – gyakorlatilag akkor is nulla lenne.

Mindezekén túl további 41 mozi (14,4%) nem érte el a heti kétszeri vetítési gyakoriságot, ami viszont – jogszabályi alap nem lévén, egy szakmai grémium álláspontja alapján – a vegyes műsorszerkezetű (művész és kommersz filmet is bemutató) mozik számára az állami támogatáshoz jutás küszöbértéke volt. Össességében a vidéki mozihálózat mintegy 66%-a önmagára hagyva, nyers piaci körülmények között, meglehetősen nagy létbizonytalanságnak kitéve gondolkodhatott a távlatokról.

5.6.2. A mozik helyzete a mozgóképtörvény után

A 2003-as esztendő két szempontból is vízvonalnak tekinthető a magyar filmszakma számára, bár az egyes történések hatása, mint az a későbbiekben látható lesz, 2004-től, illetve azt követően érzékelhető.

Az egyik: Hosszú, évtizedet is meghaladó, több zsákutcás kísérlettel is terhelt előkészítő munkálatok eredményként az Országgyűlés 2003. december 22-én, szinte teljes támogatottsággal elfogadta a 2004. évi II. törvényként kihirdetett mozgóképtörvényt.

A másik: Az elfogadott törvény előkészítésének szakaszában a filmszakma kormányzati ígéretet kapott a magyar mozihálózat modernizációjának jelentős mértékű, több éven át tartó állami támogatására. Ennek első fordulójaként a kultusztárca a 2003. évi központi költségvetés által biztosított forrás terhére 500 millió forintos „art” mozi fejlesztési pályázatot írt ki. A Magyar Mozgóképek Közalapítvány, a filmszakmai állami mecenatúra letéteményese ezt az összeget további 5 millió forinttal egészítette ki a vidéki art mozik fejlesztéséhez.

Csakhogy a politikai, szakmai, sőt stíláriális kompromisszumok eredőjeként megszületett törvény minden – a korábbiakban már taglalt – pozitívuma ellenére sem felelt meg az erősen érdektagolt filmszakma valamennyi elvárásának. Legfőképpen annak az illúzióknak nem, hogy egy törvénnyel a szakma minden belső és külső eredetű gondja megoldható. Ugyanúgy nem elégíthette ki a legszélesebb társadalmi elvárásokat sem, mivel egyes szakmai problémák kezelése árán, jelentős állami szerepvállalás mellett újabb feszültségeket indukált:

- A taktikai okokból mozgóképtörvénynek nevezett jogszabály hatálya valójában a net adó szakterületnek egy szűk szegmensére, a filmgyártásra, a filmforgalmazásra és némiképp a mozi-üzemeltetésre fókuszál. Arra a szegmensre, mely ma a mozgóképfogyasztásra szánt társadalmi időalapból a legkisebb arányban részesedik.
- A szabályozás centrumában a filmgyártással kapcsolatos állami szerepvállalás áll. A nézőhöz juttatás eszközrendszeréből, a moziból annak csupán két-háromtucatnyit kitevő körére, az ún. art mozikra szűkíti látókörét.
- A magyar mozik helyi, területi, működési sajátosságait, a filmnek pl. az oktatási rendszerben elfoglalt szerepét figyelmen kívül hagyó támogatási rendszer a hálózat gerincét képező vegyes műsorszerkezetű (művészi és kommersz filmeket egyaránt műsorra tűző) játszóhelyeket, illetve a viszonylag alacsony előadásszámmal működő egységeket teljes

mértékben diszkriminálja, ezáltal a kultúra javainak fogyasztásában helyi, területi specifikumokra visszavezethető társadalmi megosztottságot eredményez.

- A törvény végrehajtására majd egy évvel később kiadott miniszteri rendelet (24/2004. NKÖM rendelet) az art besorolás elnyerésének a magyar valóságtól teljesen elrugaszkodott feltételeit szabta meg. Olyan mozi ugyanis, mely távlatosan „negyedévente az összes, nyilvánosan meghirdetett játékrendi előadásainak legalább 60%-ában, és a hét minden napján mozitermenként legalább egy előadásban art besorolású vagy magyar filmet” lett volna képes vetíteni, a fővárost, a megyei jogú városokat kivéve alig 10-15 településen volt.

- Az állami támogatás rendszere a magyar (magyar részvételű koprodukciós, egyéb magyar részvételű) filmek gyártásában és forgalmazásában semmiféle értékpreferenciát vagy értékorientációt nem tartalmaz. A legsilányabb produkció is jogosult a közvetlen és a normatív támogatásra. Eközben a nem art minősítésű mozik viszont a magyar filmek után – egy-egy filmes programhoz kapcsolódás ritka kivételétől eltekintve – semmiféle preferációban nem részesülnek.

A központi költségvetés 2003 és 2006 között közel egymilliárd forintot biztosított a hazai art mozi hálózat fejlesztésére. Az évenként kiírt pályázat célja volt, hogy

- a multiplexek alternatívájaként létrejöjjön a más jellegű nézői igények kielégítésének lehetősége,

- a fővároson kívül az ország más városaiban is lehetőséget teremtsen a magyar és az európai, illetve az egyéb art besorolású filmalkotások megfelelő körülmények között történő bemutatására, és ezzel ösztönözze ezen filmek széles körű terjesztését.

A központi költségvetésben meghatározott forrásokhoz azok az önkormányzatok juthattak hozzá, melyek vállalták art filmszínházak kialakítását, a már meglévő(k) műszaki, technikai, kényelmi feltételeinek javítását, illetve a fejlesztés megvalósulását követően öt esztendőre garantálták a kedvezményezett filmszínház (mozi-terem) működtetését art moziként. A beadott igények közül a főváros mellett 37 vidéki város jutott hozzá a támogatáshoz (31. táblázat).

Nem kevesek számára okozott gondot a 2003. és 2004. években, hogy az art mozi fogalma jogilag, jogszabállyal alátámasztottan nem volt értelmezhető. Annak tartalmát egy – a filmszakma rendelkezésére bocsátott közpénzek elosztására létrehozott – grémium határozta meg, s a szakma, más nem lévén, elfogadta. Ez azonban a hagyó-

mánytiszteleten (tekintélytiszteleten) kívül semmiféle jogforrásra támaszkodó erővel nem bírt.

31. táblázat Az art mozi hálózat fejlesztésére kiírt pályázatok kedvezményezettjei

Település	2003.		2004.		2005	2006	Összesen
	MMKA	NKÖM	MMKA	NKÖM	NKÖM	NKÖM	
Pápa	71	0	0	0	0	0	71
Ózd	0	0	288	0	0	0	288
Paks	0	0	312	0	0	0	312
Tata	0	0	320	0	0	0	320
Sárvár	336	0	0	0	0	0	336
Letenye	0	0	0	850	0	0	850
Esztergom	0	0	0	750	1500	0	2 250
Vác	616	0	3 000	0	0	0	3 616
Szigetszentmiklós	742	0	2 880	0	0	0	3 622
Kazincbarcika	80	0	0	4 000	0	0	4 080
Székesfehérvár	0	4 267	0	0	0	0	4 267
Gyomaendrőd	36	0	560	6 000	0	0	6 596
Szentés	0	0	0	1 000	1000	5 000	7 000
Dunaújváros	0	7 111	0	0	0	0	7 111
Hévíz	0	0	1 040	4 200	5 000	0	10 240
Szekszárd	0	0	0	7 600	5 000	0	12 600
Jászberény	0	0	1 248	4 000	4500	4 100	13 848
Kiskunhidas	0	13 000	1 020	0	0	0	14 020
Nyíregyháza	1 080	13 382	0	0	0	0	14 462
Sárospatak	0	0	0	8 000	3300	3 900	15 200
Kiskunfélegyháza	0	10 400	0	0	0	5 400	15 800
Gyula	0	10 400	0	6 000	0	0	16 400
Zalaegerszeg	0	0	0	0	10 000	7 000	17 000
Hódmezővásárhely	0	19 401	0	0	0	0	19 401
Tapolca	270	0	960	10 000	8 000	11 000	30 230
Győr	440	0	0	20 000	16500	0	36 940
Szentendre	0	16 340	0	0	18 000	2 800	37 140
Cegléd	0	28 385	0	10 000	0	0	38 385
Eger	230	9 000	160	15 000	15000	0	39 390
Szolnok	0	0	0	18 000	18000	6 500	42 500
Debrecen	0	31 376	0	0	6750	4 500	42 626
Mohács	0	45 000	0	0	0	0	45 000
Miskolc	616	32 500	0	3 000	0	10 000	46 116
Kecskemét	0	47 500	0	0	0	0	47 500
Szombathely	180	32 500	0	0	24 000	14 000	56 680
Szeged	0	36 000	0	2 000	16000	3 000	57 000
Pécs	0	22 744	0	11 000	17 700	7 000	58 444
Vidék összesen	4 697	379 306	11 788	131 400	170 250	84 200	767 641
Budapest	0	120 694	0	43 600	29750	15 800	209 844
Mindösszesen	4 697	500 000	11 788	175 000	200 000	100 000	977 485

Forrás: MMKA, NKÖM adatok alapján saját szerkesztés

Mint arra már történt utalás, az ágazati miniszter az „art” minősítés elnyerésének feltételeit rögzítő rendeletét majd egy esztendővel az erre őt kötelező mozgóképtörvény hatályba lépése után adta ki. A rendelet kihirdetésének időpontjáig már a fejlesztés első két ütemének forrását (691 millió forintot) felosztották a pályázók között.

Minden bizonnyal az art minősítéssel kapcsolatban előbb vázolt, illetve a pályázatok lebonyolításának metodikájából fakadó problémákra vezethető vissza, hogy a kedvezményezett önkormányzatok közel egyharmadából (Gyomaendrőd, Hódmezővásárhely, Szentes, Kazincbarcika, Kecskemét, Kiskunhalas, Letenye, Ózd, Paks, Pápa, Sárvár, Székesfehérvár, Szigetszentmiklós, Vác, Tata) 2008 III. negyedévéig bezárólag – kötelezettségvállalása ellenére – egyetlen filmszínház sem regisztráltatta magát art moziként.

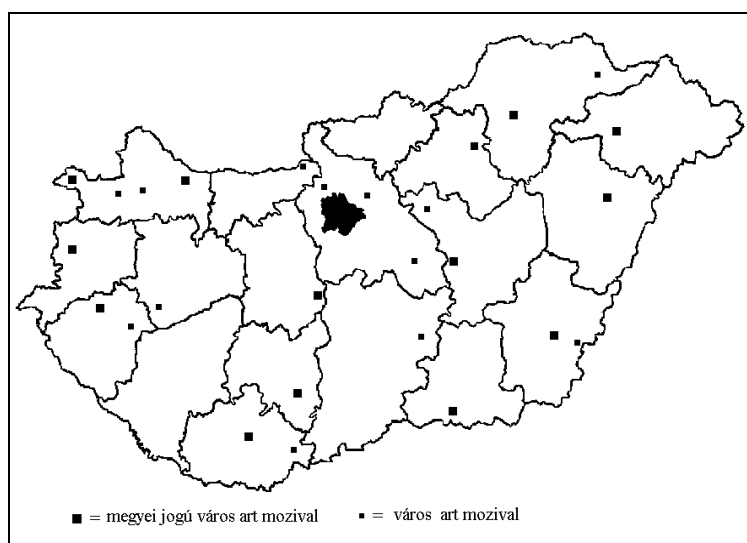
Az art minősítést szabályozó miniszteri rendelet megjelenését követő év, 2005 végére 22 vidéki város 25 mozijának 33 termét, illetve a főváros 13 mozijának 22 termét (összesen 38 játszóhely, 55 terem) regisztrálta art moziként a Nemzeti Filmiroda. A 2007. év végére – némi évenként tapasztalható fluktuáció mellett – kialakult a hálózat gerince, mely megszerezte a jogosultságot a normatív állami támogatásra. Közöttük nem egy olyan is, mely sikertelenül pályázott vagy egyáltalán nem pályázott (pl. „Elit Mozi” Sopron, „Boxi Filmszínház” Csorna, „Petőfi Mozi” Kapuvár, „Center Mozi” Békéscsaba) a korábbi art-műszaki támogatásra. Két teremmel regisztráltatta magát a békéscsabai miniplex is.

A hálózat elemszámában és kapacitásában erősen főváros-centrikus, területi szóródása meglehetősen aránytalan (17. ábra).

A 2007. évben kiutalt támogatások tanúsága szerint a fővárosban koncentrálódott az art minősítésű játszóhelyek 28,9%-a, a termek 35,8%-a, a férőhelyek 16,5%-a. Két megyében (Nógrád és Somogy) egyáltalán nem volt működő art mozi. Az ellenpólust testesítette meg Győr-Moson-Sopron megye, ahol négy településen 5 mozi 7 terem tartozott a hálózathoz. A megyei jogú városok közül csupán 14 (60,1%) rendelkezett art játszóhellyel. A megyeszékhelyek közül hat (Kaposvár, Kecskemét, Salgótarján, Székesfehérvár, Tatabánya, Veszprém) híján volt ezen kedvezményezett körhöz tartozó játszóhelynek.

Miközben a mozi a funkcionális településhierarchia egyre magasabb szintjeire húzódik vissza, az art játszóhelyek esetében ez a tendencia csak korlátozottan érvényesül.

17. ábra. Az art mozik területi szóródása 2007 végén

Forrás: Nemzeti Filmiroda adatbázisa nyomán saját szerkesztés

A hálózat egészét, de a vidéki egységeket még inkább jellemzik a termek kapacitásában, kihasználtságában tapasztalható szélsőségek. A fővárosi termek befogadó képessége 40 és 225 fő, a vidékieké 40 és 673 fő között szóródik. Meglehetősen magas (16-17%) azon termek száma, melyek a regisztrációs feltételek alsó határán (40 fő/terem) mozognak, de nem kevés (11%) a már ritkaság számba menő 300-673 fő kapacitású teremmonstrumok aránya sem. (A 673 fős zalaegerszegi art terem befogadó képessége nagyobb, mint néhány vidéki – tatbányai, veszprémi, kaposvári, békéscsabai, nagykanizsai – miniplex négy terméé együtt.) Nagy részük esetében az art mozi státusz, ezáltal az állami támogatás megszerzése – gyaníthatóan – a túlélési stratégia része. Erre utalnak némiképp a nézettségi mutatók is. A támogatott játszóhelyeken az egy előadásra jutó nézőszám (a nem art filmelőadások látogatóit is beszámítva!) 6 és 32 fő között mozgott 2007-ben. A multiplexekben ez a mutató az országosan egyedülálló soproni 9 fő/előadás értéket kivéve 17 és 47 fő között mozgott. (Sopronban egyébként az art moziként regisztrált játszóhely egy előadásra jutó látogatottsága magasabb volt, mint a multiplex-é!)

A mozihálózat változásainak filmtörvény utáni szakaszában – a nézőszám folyamatos csökkenése ellenére – tovább folytatódott a bevásárlóközpontok többtermes mozijainak expanziója. A célterületek a főváros mellett elsősorban a hasonló létesítménnyel még nem rendelkező megyei jogú városok voltak:

- 2004-ben adták át Veszprémben a négytermes Cinema City Balaton Plaza-t.

- Három évvel később a hasonló kapacitású Palace Tatabányá-t (Minden bizonnyal ennek következtében is bezárt a Turul Mozi, a Bányász Mozi évi 6 előadásával fantommozivá vált. Az újdonság varázsa 110 ezer nézőt vonzott, lényegesen többet, mint az előző évek bármelyikében a másik két mozi együtt). Ugyanebben az esztendőben debütált Budapesten az ugyancsak négytermes Sugár Mozi.
- 2008 januárjában kezdték meg a vetítést az ország legnagyobb mozijában, a budapesti 23 termes Aréna Plaza-ban. Nem sokkal később Eger is csatlakozott az amerikai mintájú mozikkal bíró városok csoportjához.

Mindezek a fejlesztések olyan szakmai környezetben realizálódtak, amikor

- a túlkínálat és a recesszió együttes hatására az addig két meghatározó mozi-üzemeltető és filmforgalmazó, a hazai többtermes mozik pionírjai eladják multiplexeiket. A Budapest Film Rt. 2005-ben a Mamut I-II-t, az InterCom Rt. 2006-ban teljes fővárosi és vidéki hálózatát érintően hozta meg ezt a döntést;
- Miskolcon – nyilván a korábban már említett túlkínálat okán – az egyik multiplex bezárt;
- s hasonló sorsra jutott tulajdonosváltás okán a 4 termes miniplex Nagykanizsán, melynek következtében a már megyei jogú városok körében – ha ideiglenesen is – megjelent a mozi nélküli település.

A kialakított támogatási rendszer ellenére a makrotendenciák semmit sem változtak. A fővárost kivéve, ahol a csökkenés kisebb mértékű volt, a mozihálózat változatlanul erős zsugorodásáról tanúskodnak a statisztikai adatok (32. táblázat).

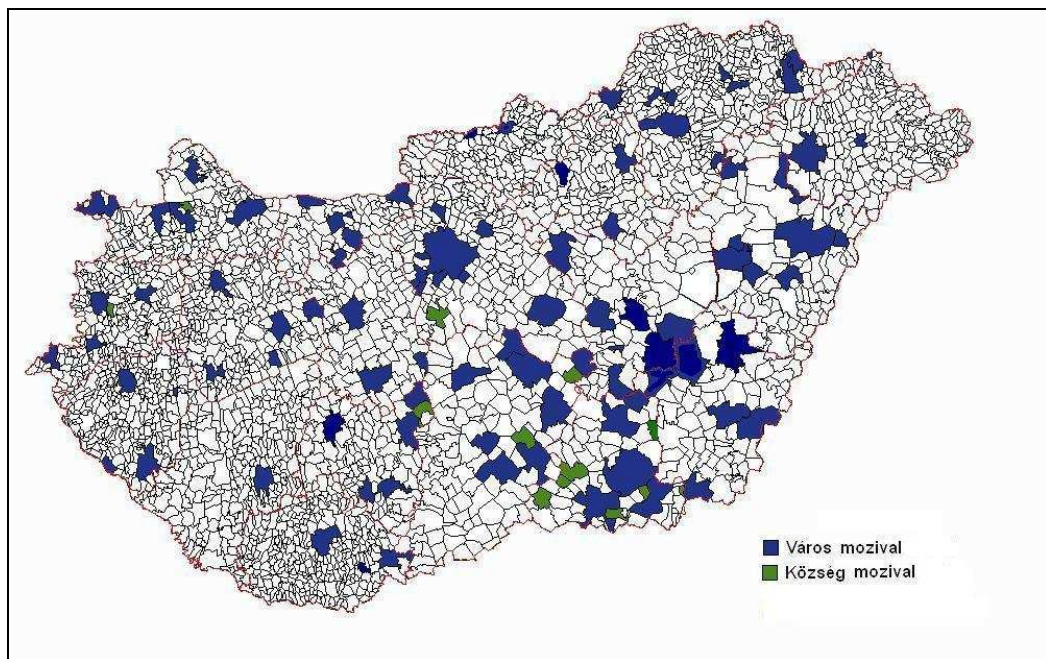
32. táblázat Működő mozival rendelkező települések az egyes településkategóriákban 2003. és 2007. év végén

Lakosságszám	2003.			2007.		
	Települések száma	Mozival rendelkezik	Arány (%)	Települések száma	Mozival rendelkezik	Arány (%)
1 000 alatt	1 719	4	0,2	1 725	-	-
1 000 – 1 999	644	14	2,2	648	2	0,3
2 000 – 4 999	500	69	13,8	498	18	3,6
5 000 – 9 999	141	42	29,8	137	21	15,3
10 000 – 49 999	120	66	55,0	123	48	39,0
50 000 – 99 999	12	12	100,0	12	12	100,0
100 000 felett	9	9	100,0	9	9	100,0
Összesen	3 145	216	6,9	3 152	110	3,5

Forrás: KSH, NFI adatok alapján saját számítás és szerkesztés

A négy év alatt majdnem a felére csökkent a filmszínházak és a velük rendelkező települések száma. Két falut, Hidasnémetit és Pitvarost kivéve a 2 000 lélekszám alatti településekből kivonult a mozgókép-közvetítés klasszikus technikája, ötezer lélekszám alatt elvéve találkozunk vele. Csupán az 50 ezer lakosnál nagyobb városok esetében teljes körű az ellátottság. Az év végére kialakult hálózat térbeli egyensúlytalansága tovább nőtt. Egyre nagyobb, megyényi területekről vonult ki a filmszínház (18. ábra):

18. ábra Működő mozival rendelkező települések eloszlása 2007 végén

Forrás: Nemzeti Filmiroda adatai alapján saját szerkesztés

- Egész Dél-Dunántúlon 10 településen vetítettek (Somogyban 1, Baranyában 3, Tolnában 5 városban és egy községben).
- Az Északi Középhegység nyugati részén (Heves, Nógrád és Pest megye északi része) csupán három város (Eger, Balassagyarmat és Szécsény) büszkélkedhetett a kulturális infrastruktúra ezen elemével.
- A Nyíregyházától keletre eső nyírségi, szatmári és beregi országrész szintén az intézményhiányos területeket szaporítja.
- Nagyobb, gócszerű sűrűsödések csupán a Dél-Alföldi régióban érzékelhetők.

A főváros-centrikusság – mint az a társadalmi, gazdasági, politikai, szellemi élet szinte valamennyi területén is tapasztalható – általában erősödött. Az év végén működő

játszóhelyek 16,6%-a, a termek 35%-a, a férőhelyek 33,7%-a Budapesten volt. Az előadások 48,3%-át itt tartották, a nézők 58,9%-a itt váltott jegyet, s a jegybevétel 59,7%-a a fővárosban realizálódott.

Regionális központjaink változatos, széles palettájú hálózattal rendelkeznek. A hagyományos filmszínház, az amerikai típusú multiplex, az alternatív vetítőhely – akár a fővárosban – e körben is megtalálható. Itt összpontosult 2007-ben a vetítőhelyek 18,5%-a, a férőhely kapacitás 18,3%-a. A jellemző teremszám a településkategóriában 14 körül mozgott. Valamennyi városban több regisztrált, így az állami támogatásból részesülő art terem működött. A legtöbb (két moziban négy terem) Miskolcon. Az egy főre jutó éves mozi látogatási gyakoriság 2,3. Meghaladja az országos átlag kétszeresét.

Megyeközpontjainkban az összkép már szerényebb. A mozik 14,6%-a, a vetítőterem 20,1%-a, a férőhely kapacitás 18,8%-ával működött itt. A létesítmények jellemzői, az ellátottság településenként már nagy különbségeket mutat. A többségében két mozira épülő ellátási rendszerben a teremszám 3 és 11 között szóródott, 6 vetítőterem/város jellemző kapacitás mellett. Az art mozi, art terem már nem általános jelenség e településkategóriában. Kaposvár, Kecskemét, Székesfehérvár, Tatabánya és Veszprém híján volt e létesítményeknek. A tárgyévi látogatási gyakoriság (2,1) alig maradt el a regionális központokétól.

Középvárosaink több mint egyharmada (36%-a) már az intézményhiányos kategóriába tartozott. Jellemző létesítménytípus az egytermes mozi. A kivételek közé Balasgyarmat, Cegléd, Dunaújváros, Gyöngyös és Nagykanizsa sorolandó. A játszóhelyek 10,2%-a, a vetítőterem 6,5%-a, a férőhely kapacitás 6,6%-a funkcionált e településkörben. Mindössze öt városban (Cegléd, Gyula, Dunaújváros, Esztergom, Gödöllő) gazdagította a repertoárt art terem kínálata. A moziba járási szokások mutatója már az országos átlag alatti, 0,5 csupán. A moziba járási gyakoriság és a népességkoncentráció közötti összefüggés nem olyan szoros, mint a településhierarchia magasabb szintjein, korrelációs együtthatója (+0,36) gyengén pozitív. E városok hálózata már jóval sérülékenyebb, mint a hierarchia magasabb szintjein.

Kisvárosaink kulturális infrastruktúrája 2007-ben általában nélkülözte a mozit. Mindössze 28%-ukban volt működő mozi az év végén. A vetítőegységek jellemző típusa az egytermes létesítmény volt. Azok többsége a művelődési ház nagytermével volt azonos. E településkategóriában koncentrálódott a játszóhelyek 45,2%-a, a termek

20,4%-a, a férőhelyek 24,9%-a. Az art minősítés már ritkaságszámba ment. Kivételt Csorna, Kapuvár, Kiskunfélegyháza, Sáropatak és Szentendre képezett csupán. A mozi járási gyakoriság rendkívül alacsony, nem éri el lakosonként az évi 0,3-es értéket sem. E körben található az évi néhány vetítést produkáló fantommozik zöme. A kisvárosok mozihálózata a legsérülékenyebb. Ide az állami támogatásnak csak morzsái jutnak, a forgalmazók egy része a játszóhelyeket technikai színvonaluk, alacsony profittermelő képességük miatt alig tekinti üzleti partnernek.

A mozi a magyar *falvakban* kuriózumnak számít. Az ország településállományának 90,5%-át képező csoportból, ahol a hazai népesség 32,5%-a élt 2007-ben, mindössze 14-ben (Balástya, Bölske, Bősárkány, Deszk, Forráskút, Hidasnémeti, Kiskunlacháza, Lakitelek, Nagymágocs, Pétfürdő, Pitvaros, Ruzsa, Szank, Táplánszentkereszt) működött mozi. A 14 egytermes játszóhelyen mindössze 650 előadást tartottak, négy kivétellel egyetlen játszási gyakorisága sem érte el a heti egy előadást. A legtöbbször Bölskén (154 alkalom) és Kiskunlacházán (119 alkalom) vetítettek. Az ellenkező szélsőértéket Nagymágocs és Ruzsa képviseli 2, illetve 5 előadással. E mozik állami támogatáshoz nem juthatnak. Létük borotvaélen táncol. Fennmaradásuk inkább egy-egy helybeli elhivatott személyiségnek köszönhető, mintsem piaci reálfolyamatoknak vagy az állami mecenatúrának. Jövőjük kiszámíthatatlan.

Sajátos színpoltot képvisel e körből a palettán a Tolna megyei Bölske, ahol a mozi járási gyakoriság nemcsak az országos átlagot haladja meg, de maga mögé utasítja az értékrendben Hévíz, Balassagyarmat és Gyöngyös kivételével valamennyi kis- és középvárost, sőt a megyeközpontok közül Egert és Szekszárdot is.

A megmaradt hálózaton belül az állami támogatás új rendszerének belépése, a miskolci hétértemes egység bezárása ellenére a vásárlóközpontok általános fogyasztó- és szórakoztató negyedébe integrálódott multi- és miniplexek dominanciája érdemben nem változott. A 2007-es esztendőben a vetítőtermek 49%-át birtokolták, az előadások 72,9%-át tartották meg, a nézők 80,1%-a itt váltott jegyet, a bevételek 86,4%-át fölötték le. Erőpozíciójukat reprezentálja, hogy a nézőszámban 2003-hoz viszonyítva országosan tapasztalható 19,1%-os csökkenés a multiplexekben mindössze 1,9%-ban (tizedrészben) érződött.

A hagyományos mozik változatlan és folyamatos visszahúzódását az új évezredben a korábbiakban tapasztalt tényezőkön túl újabb kihívások generálták. Ezek egy

része összefügg a filmszakma műszaki-technikai innovációival, pl. a filmforgalmazás digitalizációjával, az amerikai filmipar hét legerősebb stúdiója által kezdeményezett DCI (Digital Cinema Initiative) programmal keltett és mai napig gyakorolt pszichés nyomással. Más részük a mozgóképek közvetítés és fogyasztás technikáinak szaporodásával, melynek egyik virágzó eleme pl. a legkülönbözőbb, amatőr és professzionális tartalomszolgáltatók által végzett jogtiszt és jogsértő internetes filmterjesztés. Ellentételezésükre a kényszer szülte, de hatékonyságában és hatásosságában az előbbiekkal ma még nem versenyképes internet-mozit. Ebbe a kategóriába sorolható a szárnyait bontogató mobiltelefonos műsorszolgáltatás is. Az újdonságok igénybe vétele a társadalmi szinten szabadon felhasználható időkeret terhére történik, mely együtt járt annak átstrukturálódásával, alkalmasint a korábban csak a mozihoz, később a mozihoz, a televízióhoz és a videóhoz kötődő időfelhasználás újrafelosztásával.

Az új évezredben az időkeret ilyen újrafelosztását involválta, s lett a mozi újabb konkurensa az internet. Ütemes – bár a fejlett európai államokétól elmaradó – fejlődése következtében 2005-ben a magyar háztartások 54%-ban volt személyi számítógép, 26%-ukban internet kapcsolat. A magyarok átlag heti 11 órát interneteztek, azaz hozzávetőlegesen napi 1,5 órát. Az internetes kapcsolattal rendelkező háztartások 80%-a korlátlan hozzáféréssel rendelkezett. Az átlagos magyar internetezők 34%-a a délutáni-esti időszakban, tehát a mozik főműsor idejében hódolt kedvtelésének. A világhálót használók legaktívabb korcsoportja teljesen egybeesik a mozik primer célközönségével, a 14-39 éves korosztállyal. E korosztályok – az életkor növekedésével csökkenő mértékben – 80-36%-a aktív internet használó (NEMESKÉRI I. – MÁDER M. P. – NEMESKÉRI K. – VÁNDOR A. – TÖLGYESI J. – KOVÁTS I. – GLOFÁK P. 2005).

A magyarországi kulturális infrastruktúra egykor legnagyobb elemszámú, legkiterjedtebb és legnagyobb tömegeket vonzó intézményhálózata, a mozi fénykorához viszonyítva elemszámában 4%-nyira, vonzerejében – a nézőszámot véve alapul – 7%-nyira zsugorodott össze. Elemszáma besorolt a korábban jelentős mértékben megelőzött múzeumok és könyvtárak mögé. Éves látogatói száma alig 2,5-szerese a színházak és játszóhelyek nézőszámának.

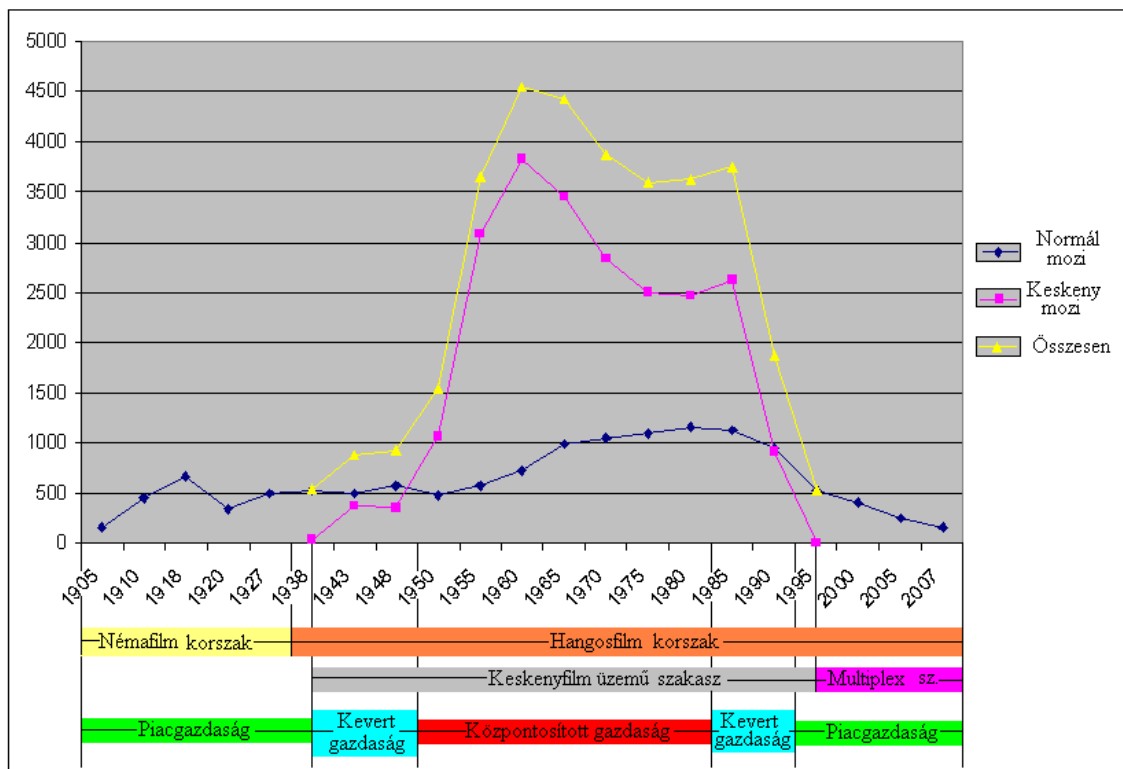
A mozik tér- és hatásvesztéséhez gazdasági, társadalmi, politikai tényezők változása mellett konkurenciát jelentő szakmai kihívások (televízió, videó, internet) megjelenése, elterjedése és elszívó hatása, innovációk (digitalizáció), divatáramlatok s az 1960-1980-as évek hálózatának műszaki-technikai színvonala egyaránt hozzájárult.

A még megmaradt hálózat instabilitását jelzik a lét-nemlét határán vegetáló fantom-mozik, a tulajdonosváltások, a rövidebb-hosszabb időre bezáró, majd újrainduló játszóhelyek.

5.7. A mozi magyarországi terjedésének életciklus modellje

Áttekintve a mozi magyarországi pályáját, meglehetősen jól modellezhető, grafikusán is szemléletes kép rajzolódik ki (19. ábra).

19. ábra A mozi magyarországi életciklus görbéje 1905-2007 között

Szerkesztette: BORSOS Á.

A XIX. század végén megjelenő innovációnak két korszaka van. A kezdetet jelenti a *némafilm szakasz*, mely a mozgás rögzítésének és tetszőleges számú reprodukálásának alap innovációja. A némafilm szakasz első periódusában (az innováció megjelenése, az első alkalmazók időszakában) moziról mint professzionális intézményről nem beszélhetünk. Vándorvetítők mutatványosi engedéllyel rövidebb-hosszabb ideig játszották a rendelkezésükre álló kópiákat egy-egy település arra alkalmas helyiségében.

A XX. századelején – a filmszakma professzionalizálódása következtében – megjelentek az állandó vetítőhelyek. A mozi intézményesült. Európai trendekkel

szinkronitást mutató fejlődését az első világháború és annak befejezését deklaráló versailles-i béke hazánkban megtörte.

Az első, tisztán piacgazdasági viszonyok közepette lezajló szakasz ütemes mennyiségi változással jellemezhető. A közben tapasztalható mennyiségi visszaesés az ország kétharmadnyira zsugorodásának, a főváros ellenpólusait képező nagyvárosaink elvesztésének következménye.

A már kialakult mozihálózat innovációját jelenti, s egyben az első korszakot zárja le az 1920-30-as évtized fordulóján megjelenő *hangosfilm*, mely a mozgókép-közvetítés e technikájának napjainkig is tartó második *korszaka*. A hangosfilmre átállás következtében fellépő átmeneti stagnálás után érzékelhető növekedés ütemét megszorozza az 1930-as évek végén megjelenő, állami akarattal támogatott és bevezetett innováció, a keskenyfilm, a 16 mm-es üzemmód.

Ezt, a keskenyüzemű szakaszt megnyitó időszakot már nem tisztán piacgazdasági mechanizmusok uralják. A háborúra készülő ország hadigazdálkodása kevert gazdaság, a központosított és a piacgazdaság jegyeit egyaránt mutatja.

A falvak ellátására engedélyezett, ebből fakadóan mennyiségi növekedést eredményező új technika – a második világháború okozta ismételt törés és társadalmi trauma után – a politikai rendszerváltással szentesített központosított gazdaság fejlesztéspolitikájának elsőszámú eszköze lett. A folyamat az innovációk terjedésének klasszikus modellje szerint már nem értelmezhető. A magterületek nem definiálhatók, a folyamat fordított irányú, az expanzió a rurális terekből indul, s a jóval fejlettebb urbanizálódott terek felé mozog.

A politikai cél – a moziellátás teljes körűvé fejlesztése – megvalósításának lendülete az 1960-as évtized fordulóján a televízió gyors terjedésének következtében megtört. Az extenzív fejlesztést felváltó intenzív szakasz a keskenyfilm hálózat zsugorodása, ám változatlan dominanciája mellett eredményezi ugyan a normál (35 mm-es) hálózat növekedését, komfortfokozatának javulását, de a konkuráló új technika, a televízió elszívó hatását már nem képes megfékezni vagy lelassítani. A párharc meghatározó voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy 1985-ben, amikor a Magyar Televízió adásidejét az adások este 10 órai zárásával takarékosági okokra hivatkozva korlátozták, a moziüzemeltetés azonnal reagált. Az ideiglenesen szünetelő vagy már bezárt egységek kinyitják kapuikat, emelkedik a vándormozik száma, a nagyobb városokban

késő esti kezdettel ún. éjszakai előadásokat tartanak. A jelenséget az életút görbe inflexiós pontja és második töréspontja jól érzékelteti.

Az 1980-as évek derekán már nyilvánvalóvá vált társadalmi, gazdasági, politikai válság hatalom általi kiútkeresése, a központosított gazdaság kényszerű felpuhítása, egyes piackonform elemek (versenyképesség, gazdaságosság, hatékonyság, ráfordítás érzékenység stb.) „beengedése” a létező rendszerbe kevert gazdasági szisztémát eredményezett. A piaci mechanizmusok erősödése a politikai akaratból túlfejlesztett, alacsony műszaki, technikai és komfortfokozatú hálózat rohamos visszahúzódását eredményezte. A hatalom már a rendszerváltás előkészítésének szakaszában megkezdte a kihátrálást a mozik mögül.

Az 1990-es évek derekáig tartó piacgazdaságra való áttérés hatását fokozta a helyi televíziós műsorszolgáltatás beindulása, a házi videózás rohamos népszerűsödése. A társadalmi időalap szabadon felhasználható időkeretéből – azon belül a mozira fordítottból – a televízió mind többet szakított ki.

Az 1990-es évtized második felére stabilizálódott piacgazdasági viszonyok időszakában, az új évezredben a vagyonátadás miatt már elemeire hullott klasszikus mozihálózatnak egy rendszeren belüli és egy rendszeren kívüli mozgókép-közvetítő struktúrával, a multiplexekkel és az internettel kellett/kell megbirkóznia. E versenyben – a reálfolyamatokhoz viszonyítva meglehetősen nagy késéssel megszületett – a film-törvénnyel garantált állami támogatás egyelőre nem tűnik hatásos eszköznek. Az innovációk viselkedésének piacgazdaságra jellemző modellje visszaállt. A mozgókép-közvetítés újabb innovációi – felszabaduló, újraosztható szabad felhasználású társadalmi időalap nem lévén – már nem az egymást kiegészítő piaci együttműködésre, hanem a másik kiszorítására törekednek.

6. Az eredmények összefoglalása

A hazai mozihálózat alakulásának új szempontú, történeti feldolgozása

A mozi 110 éves magyarországi története során – zsákutcás kísérletet is magába foglaló, eltérő társadalmi, gazdasági, politikai körülmények között – hatalmas ívű életpályát futott be. A kezdetben csupán a vásári, kávéházi, kocsmai látványosságként egzisztáló újdonság műszaki, formai tökéletesedése, a filmszalagra rögzített tartalom dif-

ferenciálódása a tevékenység szerint strukturált, professzionális mozgóképipar létrejöttét alapozta meg.

A mozgókép piacán sokáig egyeduralmi pozícióban lévő közvetítő elem – a mozi – változatos megjelenési formáiban (fényűző filmpaloták, alagsori igénytelen vetítőhelyek, deszkabódék) a társadalom valamennyi csoportjának (elit, középosztály, alsóbb rétegek) igényes és kevésbé igényes szórakozását, információ szerzését képes volt kiszolgálni.

A képrögzítés és képközvetítés technikai innovációinak következtében, szűk négy évtizedes hegemóniát megtörve megjelent az első komoly piaci konkurens, a televízió. Újabb néhány évtized múltán a VHS videózás, azt követően gyors egymásutániságban a digitális képrögzítés, az internetes tartalomszolgáltatás. Miközben a mozgóképre alapozott kommunikáció (a Lumière-galaxis) számtalan variánsa háttérbe szorította az írásost (a Gutenberg-galaxist) (FALUSSY B. 2004, 2005) a klasszikus eszköz, a film és a mozi részesedése a mozgókép rendszerén belül folyamatos térvesztést élt/él meg. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a mozgóképfogyasztás jelentőségének, arányának társadalmi szintű növekedésével csökken a mozi szerepe.

E változások statisztikai feldolgozása mellett a történeti és az innovációs földrajz eszköztárát is felhasználó, új szempontú elemzése igényelte a teljes életciklusra kiterjedő, közel azonos időegységek mentén felépülő, de a változásokat is érzékeltető adatbázist. Ez azonban nem állt rendelkezésre. Hosszú idősoros adatok nem voltak, csak mozaikszerű információk. Ennek a különböző releváns kutatóhelyek dokumentumvesztése mellett oka, hogy a mozgóképszakmai állami adatszolgáltatás jelentős, három évtizedes késéssel indult meg, majd néhány évi gyakorlat után megszűnt, s csak 1950-től működött folyamatosan. Emiatt több szférára (kézirattárak, levéltárak, szakkönyvtárak) kiterjedő kutatással, adatgyűjtéssel, hazai és külföldi szakirodalomban fellelhető információk összevetésén alapuló rekonstrukcióval állítottam össze azt az adatbázist, mely minden további elemzés alapját képezte. Az általában öt éves ciklusokra épülő szerkezettől csak abban az esetben tértem el, ha valamilyen jelentős történelmi, társadalmi vagy szakmai esemény azt indokolta.

Az így rendelkezésre álló mennyiségi ismérvek alapján szerkesztett életciklusgörbe különleges pontjainál (maximum hely, minimum hely, töréspont, inflexiós pont) mutatkozó változások mentén történt a mozgatórugók komplex rendszerének, illetve azok összetevőinek – társadalmi, gazdasági, politikai, technikai, szervezeti elemeinek – feltárása, összegzése. Ennek mentén került sor az európai trendekkel való összevetésre,

mely hol azonosságokat (pl. némafilm korszak), hol eltéréseket (pl. a keskenyfilmes üzemmód expanziója), hol fáziskésést mutat (a multiplex-hálózat kialakulása).

A mozi elterjedésének innovációelméleti vizsgálata és modellezése

A kutatás eredményeként megerősítettett, hogy helytálló és megalapozott a film és annak közvetítésére kialakult mozi értelmezése műszaki-technikai és kulturális innovációként. Nemcsak kialakulásának pillanatában rendelkezik a SCHUMPETER-i kritériumokkal, hanem a már kialakult hálózatot érintő konstruktív megújulások is viselik a jegyeket (hangosfilm, keskenyfilmes üzemmód, digitalizáció, multiplexek létesítése).

A dolgozat szakaszokra bontva mutatja be, hogy a némafilm megjelenésének, elterjedésének időszakában a magyar mozihálózat kialakulása a HÄGERSTRAND-i, SCHUMPETER-i modell szerint leírható. Az életciklus későbbi szakaszaiban a terjedés modelljei – a gazdasági és hatalmi állapotok, a piacgazdaságtól való eltérés függvényében – már csak korlátozottan érvényesülnek, s bizonyos társadalmi körülmények között (a szocializmus zsákutcás társadalmiszervezési kísérlete) nem kizárható a véletlenszerűség sem.

A kutatás eredményeként bebizonyosodott továbbá, hogy a mozi – az általa közvetített tartalom erős ideológiai, esztétikai kötődései miatt – különösen érzékeny az őt körülvevő gazdasági, társadalmi, politikai közeg attitűdjeire, mi több, függvénye annak. E tekintetben a mozi magyarországi életpályája az empiria oldaláról is alátámasztja KOVÁCS Gy. téziseit az innováció sorsának, terjedésének különbözőségeiről eltérő társadalmi-gazdasági (piacgazdasági, kevert gazdasági, központosított gazdasági) viszonyok között.

A mozihálózat térspecifikus vizsgálata

A dolgozatban a mozihálózat alakulásának minden fázisában központi szerepet kapott egy-egy pillanatnyi keresztmetszetnek és a változás irányának térspecifikus elemzése, a helyi területi jellemzők bemutatása. A településhálózat elemei szerinti vizsgálat mellett a folyamat értékelése a térszerveződés különböző szintjei (statisztikai kistérség, megye, régió) szerint is megtörtént.

Ennek keretében került sor az egyes településtípusok közös jegyeinek meghatározására, az egyes csoportok összevetésére, az ellátottsági jellemzők (hiány, túltelítettség) típusos vagy atipikus voltának bemutatására.

Nyilvánvalóvá vált, hogy piaci körülmények között a mozi a településhierarchia magasabb szintjeinek a típusos intézménye, de megfelelő népességkoncentráció és érdeklődés esetén leszivároghat a településhierarchia alacsonyabb szintjeire is. A 2007-re fennmaradt hálózat esetében – mint a társadalmi, gazdasági, szellemi és politikai élet területén általában – erős főváros-centrikusság tapasztalható. Regionális központjaink a kínálattípus (multiplex, hagyományos, art mozi) teljes palettájával rendelkeznek. A megyeközpontokban már jóval vegyesebb a kép, alternatív kínálat több településen már nincs. Középvárosainknak több mint egyharmada már intézményhiányos, kisvárosainknak mindössze 28%-ában működött mozi, községeinkben pedig egyenesen kuriózumnak számít a mozgókép közvetítés e klasszikus eszköze.

A településhierarchia mentén érzékelhető különbségek mellett területi, térségi dichotómiák is kirajzolódnak. E különbségeknek életmódot befolyásoló hatása van (HUNYADI Zs. 2005).

A dolgozatban megfelelően hangsúlyt kap, hogy központosított gazdaság esetén – a politikai akarat következtében – a piaci rendezőelvnek jelentősége nincs, mert az erre a célra ellátási kötelezettséggel létesített struktúrák az állami támogatással és a keresztfinanszírozással életben tudtak tartani nagyon rossz hatékonysággal és komoly veszteséggel működő egységeket is.

Arra is fény derült, hogy még védőháló nélküli piacgazdasági körülmények között is egy-egy játszóhely fennmaradásában komoly szerepe lehet a szociológiai értelemben vett puha feltételeknek, egy-egy elhivatott személyiségnek (pl. Bölcske), akik viszont nagyobb támogatást érdemelnének.

A mozihálózat jelenlegi állapotából fakadó társadalmi problémák

A mozival kapcsolatban megváltozott társadalmi viszonyrendszernek a szűk szakmai területeken túlmutató társadalmpolitikai következményei lehetnek, vannak:

– „A kulturális modernizáció irányai” című – az ágazat távlatos fejlesztését meghatározó – dokumentum taxatívén rögzíti: „A kulturális politika egyik célkitűzése, a kulturális esélyteremtés – földrajzi és társadalmi értelemben is – a kulturális javakhoz, a kulturális sokszínűséghez való hozzáférés biztosítása...” (i.m. p. 3.).

A mozi kulturális esélyegyenlőtlenség növekedésének egyik szignifikáns tényezője lett (HUNYADI Zs. 2005). A mozik által nyújtott kulturált időtöltés lehetőségében az ország az ezredfordulóra kettészakadt. Ez a kettészakadás nem csupán az urbánus és a rurális térségek között áll fenn, hanem a városok között is. *A jelen állapotok többszörö-*

sen megosztják a magyar lakosság kulturálódási esélyegyenlőségét. Lesz, aki túlkínálatból válogathat, lesz, aki kisebb, lesz, aki nagyobb idő és anyagi áldozat árán juthat hozzá e kulturális szolgáltatáshoz, lesz, aki arról lemondani kényszerül. A mozizás iránti igények jelenlegi szinten maradása, esetleges bővülése pedig a távolság legyőzésére irányuló egyéni mobilitás megnövekedését generálhatja, melynek növekvő környezet-terhelési konzekvenciái lehetnek.

További problémát okozhat, hogy a tartósan kielégítetlenül maradó szükségletek az emberi pszichikum jellegzetességéből fakadóan egy tűrési időhatáron túl megszűnnek, helyüket más szükségletek foglalják el. *A mozi iránti igény is elhalványulhat, megszűnhet.*

– A mozihálózat területi jellegzetességei kétségessé teszik a Nemzeti Alaptanterv mozgókép és médiaismeret pedagógiai feladatrendszerének maradéktalan teljesíthetőségét a közoktatási intézményhálózat el nem hanyagolható hányadában. A követelményrendszer ugyanis több olyan elemet tartalmaz, mely megfelelő, a moziban szerzett ismeret, élmény nélkül elsajátíthatatlan. A jelenlegi mozihálózatot véve figyelembe esélyegyenlőségről az elemi ismeretek elsajátításában sem beszélhetünk.

– A 2004-ben hatályba lépett mozgóképtörvény, annak végrehajtása a reálfolyamatokat érdemben nem befolyásolta, nem befolyásolja. Az art mozis fejlesztések eredményeként a hálózat torz térszerkezete mit sem változott. Néhány addig is jó pozícióban lévő centrum (regionális központok, megyeközpontok) jutott hozzá a fejlesztési eszközök közel 50%-ához, pozíciójuk még inkább erősödött. Eközben a kis és középvárosok mozijainak leszakadása műszaki, technikai, kényelmi szempontból tovább folytatódott. Mivel a vetítéstechnika színvonalával kapcsolatos elvárások a forgalmazói filozófiában a bevétel mögött a második helyen állnak, e települések filmszínházainak piaci pozíciói folyamatosan romlanak.

Lehet, hogy a jelentős állami támogatás eredményeként lesz virágzó magyar filmgyártás, de a megszületett produktumok a lakosság törpe minoritásához juthatnak el. Ennek vesztese pedig a nemzeti kultúra egésze, az alkotók és a befogadók egyaránt, anyagi és erkölcsi értelemben is.

A közpénzek terhére nyújtott közvetlen és közvetett támogatásoknak erkölcsi alapját csak az adhatja, ha a produkciók elérhetősége értékcsökkentő technikai és műveleti engedmények nélkül a lakosság legszélesebb körei számára – akik adóforintjaikkal teremtik meg annak fedezetét – egyenlő eséllyel biztosított. Ez az állapot ma nem áll fenn.

- A klasszikus/hagyományos film megjelenési formája a mozivásznon (SZEKERES P. 1993). Az alkotók (rendező, operatőr) által több négyzetméterre álmodott és komponált képsorok többsége egyszerű technikai okokból nem érvényesül az 50-110 cm átlójú képernyőn, közvetíteni kívánt tartalma ellaposodhat, elveszhet. Ebből fakadóan az igényes és a művészi értékű alkotások nézőhöz juttatásának lehetősége – a lehető legkisebb technikai és művelvezeti engedmények árán vagy anélkül – tömegesen csak a mozik esetében áll fenn.

A mozifilmek esetében csak csökkent értékű befogadói lehetőségeket biztosító videóban (VHS, DVD), a házimoziban testet öltő individualizálódott mozgóképfogyasztás az egyének kulturális szegregációjának, a közösségek széthullásának, a társadalom atomizálódásának irányába ható tendenciákat erősítheti.

– *Nincs átütő erejű ráhatása a reálfolyamatokra a kulturális kormányzatnak.* A nyilvánvaló túltelítettség ellenére jelentős multiplex beruházások realizálódtak az évtized második felében. A fővárosban, ahol a recesszió miatt a két úttörő moziüzemeltető már eladta multiplexeit, ekkor nyitott meg a Sugár miniplex és a 23 termes Aréna Plaza. Egerben 4 termes miniplex-et adtak át, miközben a 40 millió Ft-os állami támogatással és helyi erőforrásokkal éppen csak felújították a kéttermes Uránia mozit. A tatabányai folyamat megismétlődése reális veszély, a városban ugyanis az átadás pillanatában a megyeközpontok között az egyik legalacsonyabb volt a moziba járási gyakoriság, 0,9, alacsonyabb az országos átlagnál is.

A multiplex-probléma egyébként kezelhető. Prágában szigorúan szabályozással gátat vetettek a városképet romboló, meglévő értékek pusztulásához vezető nemkívánatos növekedésnek.

– A keskeny mozi-hálózat példája joggal figyelmeztet arra, hogy a politika, az állami hatalom invenciója által gerjesztett vagy túlpreferált innováció, fejlesztési program a politikai, az állami akarat gyengülésével, a preferációk változásával megszűnik, megszűnhet egzisztálni. Élettartamának meghosszabbítása, miként gyakorlati bevezetése is – a piaci jellegű mechanizmusok működésének függvényében – a központi, a helyi költségvetést egyaránt feleslegesen terhelheti.

A politikai, az állami hatalom invenciójából gerjesztett innovációk reális veszélye, hogy az új technológia, technika, eljárási módszer alkalmazása kampányfeladattá válik, s egyedi adottságokat figyelmen kívül hagyó, divathullámot kelt csupán. A jelenségek példatára centralizált és vegyes, sőt piaci gazdasági modell esetében is meglehetősen tág határok között mozoghat (óvodai kakaóbiztos számítógép billentyűzet, a pe-

dagógia csodafegyverének kikiáltott interaktív iskolai tábla, a fenntarthatósági és költség-haszonelemzést nélkülöző tanuszoda, tornacsarnok, élményfürdő stb.) (BORSOS Á. 2008).

7. A kutatás további irányai, a hasznosítás lehetséges területei

A kutatás legfontosabb hozama, hogy a társadalmi kommunikáció koronként eltérő intenzitású, változó funkciójú és jelentőségű eszköze, a mozi mintegy százötven éves, a kezdetektől napinkig tartó életpályájának átfogó képét rajzolta meg. Ennek során a nemzetközi trendekkel való összehasonlítást is elvégezte.

Feltérképezte a makrofolyamatok mozgatórugóinak komplex (társadalmi, gazdasági, politikai, szakmai) rendszerét. Megrajzolta azt az ívet, ahogy a mozgatórugók eredményeként a vásári, kocsmái, kávéházi mutató az igényes szórakozás, időszakonként a politikai propaganda eszközevé vált a mozi, de mindezek mellett valós művészeti értékek közvetítőjévé nőtte ki magát. Közel félévszázados hegemoniát követően pedig technikai vetélytársainak megjelenésével és népszerűsödésével egyre inkább háttérbe szorult.

Bemutatta a változások térspecifikus jellemzőit, a megjelenés, az elterjedés és a visszahúzó ütemét, mértékét a térszerveződés különböző, formális és funkcionális szintjein egyaránt. A változások szakaszhatárain szemléletes ábraanyaggal is érzékeltette a mozi kultúrák közvetítésben elfoglalt pozícióit, a szolgáltatással elért népesség arányát, s megfelelő adatok megléte esetén a hálózat működésének hatékonyságát is.

Összefoglalva az egyes településtípusok mozijának, mozijainak általános vonásait, esetenként utalt a tipikus és atipikus (pl. Bölske, Eger, Sopron, Békéscsaba), illetve a hálózat alakulásában szakaszhatárt képező (Tokaj, Gárdony) jelenségekre.

E tényekhez kötődve fogalmazható meg a továbbfejlesztés egyik iránya, a típusos és atipikus jelenségek okainak lehető legteljesebb mélységű – a szociológiai értelemben vett kemény és puha feltételekre egyaránt kitérő – feltárása, helyi, területi bemutatása. Annak feltérképezése, hogy a létezés határán vegetáló mozikat milyen tényező vagy igény tartja életben. A kutatás első, alapozó fázisában a célt ugyanis csupán a makrofolyamatok feltárása, analízise képezte.

A dolgozat a felrajzolt reálfolyamatokat innovációelméleti, innováció-földrajzi aspektusból is értékelte. Rámutatott a mozi mint technikai és kulturális innováció terjedésének sajátosságaira eltérő társadalmi, gazdasági (központosított, kevert és piacgazdasági) körülmények között. Más példákkal is illusztrálva ráirányította a figyelmet a hatalom által túlpreferált vagy mindenhatónak kikiáltott innovációk bizonytalan sorsára.

Összegzésként megrajzolta a keskeny mozi hálózat innovációelméleti életgörbéjét, illetve a mozi eddigi teljes életpályájának komplex modelljét.

Ez az innovációelméleti vonulat adhatja a további kutatások másik fő irányát, nevezetesen egyéb, elsősorban egymással versengő, azonos vagy hasonló funkciójú innovációk elterjedésének vizsgálatával, elemzésével. Csak filmszakmára szűkítve e terület lehet a mozi, az e-mozi és az internet mozi.

A dolgozat, a kutatás hasznosításának a szerzői szándék szerint több területe lehetséges:

- A nem titkolt hiánypótló szándék okán színesítheti a kulturális földrajz által eddig meghódított kutatásterületeket.
- A vállalt tematikával egy új, az angolszász és német geográfiában kibontakozott földrajzi diszciplína, a filmföldrajz (geography of cinema, Filmgeographie) hazai művelésében a szoftver (a filmes produkció) mellett a hardverre (a közvetítő rendszerre) is kiterjedő új irányt szabhat.
- A mozi mint innováció terjedésének, sorsának tanulságai hasznosíthatók lennének a településtervezés, és –szervezés, az igazgatási hatóságok (pl. építési és kulturális) konkrét napi gyakorlatában, a legkülönbözőbb szakmai fejlesztéspolitikák és –programok megalkotásában.
- A dolgozatnak hozadéka lehetne a bemutatott dichotómiákat enyhítő, újfajta filmszakmai támogatási rendszer megalkotásában, a filmszakma alágazatai között meglévő preferenciatorzulások megszüntetésében. Különös tekintettel arra, hogy a hagyományos filmforgalmazást erős nyomás alatt tartó hollywoodi DCI (Digital Cinema Initiative) betörése a magyar piacra ne újabb áldozatokkal, meglévő értékek pusztulásával járjon együtt. Egy, e várható folyamattal szembeni nemzeti program kidolgozását sürgette 2008 februárjában a Berlini Filmfesztiválon közreadott kiáltványában (Many Cinemas for German Film!) a Német Művészmozik Céhe (Arbeitsgemeinschaft Kino – Gilde deutscher Filmkunsttheater e.V.).
- A hasznosítás fontos területe lehet az oktatás. A mozgóképszakmai képzésnek meglehetősen elhanyagolt területe a médiumtörténet „mozi” fejezete. Ugyanakkor kutatás

eredményei – a disszertáns reményei szerint – egy-egy társadalmi jelenség iránt nagyobb affinitást mutatók számára akár a geográfia különböző stúdiumaiban is (kulturális, történeti földrajz, innovációk földrajza) hasznos adalékokkal szolgálhat.

Köszönetnyilvánítás

Értekezésem elkészítéséhez közvetve vagy közvetlenül sokan hozzájárultak, akiket nevesítve vagy névtelenül köszönet illet.

Közülük főként és elsőként *Dr. Tóth József rector emeritus professzor* urat kell kiemelnem, aki a geográfiához kötődő kutatómunkám minden mozzanatában meghatározó szerepet játszott. Neki köszönhetem, hogy ráirányította figyelmemet, miként képes a földrajz tudománya integrálni más tudományterületek – közöttük a közgazdaság tudomány – eredményeit, módszereit. Támogatta felvételemet a doktori iskolába, oktatóként, témavezetőként szakmai ismeretek széles körét nyitotta meg előttem, jótanácsokkal látott el, bátorított. Első publikációim segítőkész véleményezőjeként, megjelenésük menedzsereként egyengette utamat.

Sokat köszönhetek *Dr. Dövényi Zoltán professzor és Dr. Trócsányi András docens* uraknak, akik az általuk birtokolt ismeretek átadásán túl értekezésem alapját is képező publikációim egy részének megjelenését segítőkész lektorként vagy szerkesztőként támogatták. Szakmai kérdésekben segítségükre, véleményükre bármikor számíthattam.

Természetesen köszönettel tartozom összességében a PTE TTK Földtudományok *Doktori Iskola tanárainak*, akik a szakmai ismeretek átadásán túl baráti tanácsokkal is gyakran álltak rendelkezésemre.

Köszönet illeti *Lakatos Gyuláné* asszonyt, a Központi Statisztikai Hivatal munkatársát, *Rettich Béla* urat, a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának osztályvezetőjét, akik munkám alapját képező statisztikai adatok jelentős részének megszerzésében nyújtottak segédkezet.

Végül, de nem utolsósorban köszönöm *feleségemnek, Katalinnak*, hogy munkám feltételeihez a nyugodt körülményeket, a stabil háttérrel biztosította, hogy filmszakmai, közgazdasági ismereteivel és tapasztalataival munkám során egyik számottevő szellemi és vitapartnerem volt.

IRODALOM

- ÁBEL P 1971: *Adatok és anyagok a magyar filmtörténet 1896-1919. évi szakaszának megírásához* (Házi sokszorosítás) Magyar Filmintézet, Budapest, 155 p.
- AGÁRDI P. 2008: *Műveltségi modellek és kultúraváltások a két századelőn (1907-2007)*. Egyenlítő. 4. szám pp. 36-42. és 5. szám pp. 43-45.
- ALTENLOH, E. 1914: *Zur Soziologie des Kino*. Verliegt bei Eugen Diederichs, Jena, p. 18.
- BANYÁR M. 1985: *A mozipiac közgazdasági modelljének vázlatja*. JEL-KÉP VI. évfolyam 3. szám pp. 130-136.
- BANYÁR M. 1993: *A BUDAPEST FILM átalakulása (Esettanulmány)* In: Juhász Á. (szerk.): *Útközben a magyar filmterjesztés 1. A filmterjesztés rendszerének átalakulása (1982-1992)*. FILMOSZ-OPAKFI, Budapest, pp. 122-128.
- BARTA B. 1984: *Magyarország művelődési viszonyai*. Kossuth Könyvkiadó, 1984. 312 p.
- BELUSZKY P. 1973: *Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900 – 1970*. Földrajzi Értesítő XXII. Évfolyam 1. füzet pp. 121-142.
- BELUSZKY P. – GYŐRI R. 2004: *Fel is út, le is út ...* TÉT XVII. évfolyam 1. szám pp. 1-41.
- BENARD da COSTA, J. 1991: *Stories of the cinema. Synthesis of portuguese culture*. Europália 91 – Portugal, Lisbon, 200 p.
- BORSOS Á. 1992: *Tények, adalékok a magyar mozik működéséről*. Filmterjesztők Országos Tanácskozása, Szolnok, október 1-3. In: *Moziválság és vagy a filmterjesztés rendszerének válsága, változása*. pp. 49-53.
- BORSOS Á. 1993a: *A szakmai irányítás átalakulása*. In: Juhász Á. (szerk.): *Útközben a magyar filmterjesztés 1. A filmterjesztés rendszerének átalakulása (1982-1992)*. FILMOSZ-OPAKFI, Budapest, pp. 67-79.
- BORSOS Á. 1993b: *A televíziós filmterjesztés*. In: Juhász Á. (szerk.): *Útközben a magyar filmterjesztés 1. A filmterjesztés rendszerének átalakulása (1982-1992)*. FILMOSZ-OPAKFI, Budapest, pp. 129-149.
- BORSOS Á. 1995a: *Adalékok a magyar mozik műszaki állapotáról (Egy felmérés tapasztalatai)*. MOZI-INFÓ, A Mozisok Országos Szövetségének Tájékoztatója, 1995. 1. szám pp. 61-73.
- BORSOS Á. 1995b: *A működési engedélytől a szakmává válásig*. MOZI-INFÓ, A Mozisok Országos Szövetségének Tájékoztatója. Különszám pp. 38-45.
- BORSOS Á. 1995c: *Hogyan tovább? (A mozik és az önkormányzatok)*. MOZI-INFÓ, A Mozisok Országos Szövetségének Tájékoztatója. 4. szám
- BORSOS Á. 1996a: *A filmszakma jogi szabályozottsága a kezdetektől napjainkig*. MOZIS HÍREK, Mozisok Országos Szövetsége. 1996. 1. szám pp. 9-23.
- BORSOS ÁRPÁD 1996b: *A mozik és az önkormányzatok*. MOZIS HÍREK, Mozisok Országos Szövetsége, 2. szám pp. 4-9.
- BORSOS Á. 1997a: *A mozi struktúra változásai. A magyarországi helyzet bemutatása*. Közép- és Kelet-Európai Mozisövetségek I. Konferenciája, Budapest, 1997. november 14-15. In: *Mozis Hírek Különszám*, pp. 16-18.
- BORSOS Á. 1997b: *A mozis szakma átalakulásának folyamata, tanulságai*. Mozisok és önkormányzatok képviselőinek tanácskozása, Budapest, 1997. október 29. In: *MOZIS HÍREK*, Mozisok Országos Szövetsége, 1998. 1. szám, pp. 11-14.
- BORSOS Á. 2003: *A helyi televíziózás fejlődése Magyarországon*. Közlemények a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Tanszékeiről. 24 p.
- BORSOS Á. 2004: *A magyar mozihálózatról tértudományi megközelítésben*. Tér és Társadalom 3. szám. pp. 77-89.

- BORSOS Á. 2005: *A magyar mozihálózat kialakulásának társadalomföldrajzi vonatkozásai*. In: Pirisi G. – Trócsányi A. (szerk.): *Tanulmányok Tóth Józsefnek a PTE Földtudományok Doktori Iskola hallgatóitól*. PTE TTK Földrajzi Intézet és PTE Földtudományok Doktori Iskola, Pécs pp. 27-34.
- BORSOS Á. 2006: *Magyarország mozi térképe 2004, és ami mögötte van*. Földrajzi Értesítő LV. évfolyan 1-2. füzet, pp. 159-178.
- BORSOS Á. 2007: *Tudatos fejlesztés vagy spontán folyamatok? Mozi az ezredfordulón*. Fejlesztés és Finanszírozás on-line Háttér rovata. <https://ffdf.mfb.hu/hatter> Journal of Economic Literature (JEL): H25, Z11
- BORSOS Á. 2008: *The life cycle of the narrow-film cinema as an innovation*. Modern Geográfia 2008. 05. 15.
http://moderngeografia.hu/tanulmányok/kulturalis_foldrajz/borsos_arpad_2008_2.pdf
- BORSOS Á.: *A hangosfilm elterjedése és hatása a mozihálózatra Magyarországon*. Földrajzi Értesítő LVII. évfolyan 3-4. füzet, pp. 451-467.
- BULLA B. –MENDÖL T. 1999: *A Kárpát-medence földrajza*. Lucidus Kiadó, Budapest, 420 p.
- BUIÁSSY K. 1936: *Budapest közművelődési viszonyai*. Statisztikai Közlemények, 88. kötet, 3. szám pp. 54-57.
- CASTIGLIONE H. 1911- 1912: *A fényképezés története*. Kinotechnika 9-30. számai
- CASTIGLIONE H. 1913: *A kino fejlődése*. Kinotechnika, III. évfolyam 44. szám pp. 3-6.
- CASTIGLIONE H. 1913: *A mozi az iskolás gyermekek között*. Kinotechnika, III. évfolyam 48. szám pp. 1-3., 49. szám pp. 3-5., 50. szám pp. 2-4., 51. szám pp. 2-4., 63. szám pp.4-5.
- CASTIGLIONE H. 1929: *Budapest mozgóképüzemei*. Magyar Statisztikai Szemle VII. évfolyam 2. szám pp. 217-221.
- CASTIGLIONE H. 1935a: *A magyar filmélet két kataklizmája – A hangosfilm öt éves jubileuma alkalmából*. Filmkultúra VIII. évf. 1. sz. pp. 4-7.
- CASTIGLIONE H. 1935b: *A magyar mozipark fejlesztése*. Filmkultúra VIII. évf. 2. sz. pp. 4-10.
- CASTIGLIONE H. 1935c: „*A statisztika és az élet*.” Filmkultúra VIII. évf. 4. sz. pp. 2-6.
- CASTIGLIONE H. 1936a: *A „mozi” magyarországi térhódítása I*. Filmkultúra IX. évf. 1. sz. pp. 3-9.
- CASTIGLIONE H. 1936b: *A „mozi” magyarországi térhódítása II*. Filmkultúra IX. évf. 2. sz. pp. 9-12.
- CASTIGLIONE H. 1936c: *A „mozi” magyarországi térhódítása III*. Filmkultúra IX. évf. 3. sz. pp. 3-4.
- CASTIGLIONE H. 1936d: *A „mozi” magyarországi térhódítása (Befejező közlemény)*. Filmkultúra IX. évf. 4. sz. pp. 2-3.
- CASTIGLIONE H. 1938: *A budapesti mozik adattükrére*. Filmkultúra XI. évf. 1. sz. pp. 4-8.
- CASTIGLIONE H. 1958: *A mozihálózat fejlődése*. Megyei és Városi Statisztikai Értesítő 12. sz. pp. 571-577.
- CASTIGLIONE H.– SZÉKELY S. (szerk.) 1942: *Filmléxikon*. Castiglione H. kiadása, Budapest, 684 p.
- COWIE, P. 1985: *Swedish Cinema, from Ingeborg Holm to Fanny and Alexander*. Swedish Institut, Stockholm, 160 p.
- CSOMA B. 1993: *A filmforgalmazás és moziüzemeltetés átalakulási folyamata 1982-1992*. In: Juhász Á. (szerk.): *Útközben a magyar filmterjesztés 1. A filmterjesztés rendszerének átalakulása (1982-1992)*. FILMOSZ-OPAKFI, Budapest, pp. 103-121.
- CSUZDEA V. 1936: *Miért mentek tönkre a vidéki mozgóképszínházak?* Filmkultúra 3. szám pp. 9-10.

- DÁLNOKY J. 1942: *Így készül a magyar film*. Forrás Kiadó, Budapest 192 p.
- DARVAS Gy. 1928: *Magyarország mozgóképzemeli 1927-ben*. Magyar Statisztikai Szemle VI. évfolyam 7. szám pp. 812-831.
- DARVAS Gy. 1929: *Magyarország mozgóképzemeli 1928-ban*. Magyar Statisztikai Szemle VII. évfolyam 7. szám pp. 1173-1184.
- DARVAS Gy. 1930: *Magyarország mozgóképzemeli 1929-ben*. Magyar Statisztikai Szemle VIII. évfolyam, 9. szám pp. 833-844.
- DUDÁS L. 1974: *A csongrádi mozik rövid története*. (Kézirat) Magyar Nemzeti Filmarchívum, 256 p.
- ENDRÉSZNÉ T. – VARGÁNÉ A. 1964: *A televízió elterjedése és hatása*. Statisztikai Szemle, 10. szám pp. 975-989.
- ESCHER, A. 2006: *The Geography of Cinema – A Cinematic World*. Erdkunde, Band 60, Heft 4, pp. 307-314.
- FALUSSY B. 2004: *Az időfelhasználás metszetei*. Új Mandátum, Budapest, 194 pp.
- FALUSSY B. 2005: *The changes in reading habits as reflected by time-budget analyses*. <http://www.oszk.hu/kiadvany/iras/14fb.html>
- FRISNYÁK S. 1999: *Magyarország történeti földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 213 p.
- GÁBOR D. 2000: *Tudományos, műszaki és társadalmi innovációk*. OMIKK, 147 p.
- GÁSPÁR L. 1998: *Általános innovációelmélet*. Magyar Innovációs Szövetség, Budapest, 180 p.
- GERGELY R. 1981: *A mozi üzemszervezése*. In: Szakmáry L. (szerk.): *Moziüzemeltetési alapismeretek*. Művelődési Minisztérium, Budapest, pp. 139-183.
- GREGOR, U. – PATALAS, E. 1966: *A film világtörténete*. Budapest, Gondolat Kiadó, 393 p.
- GOMBÁR J. (szerk.) 1987: *A magyar játékfilmek nézőszáma és forgalmi adatai 1948-1987*. MOKÉP, Budapest, 298 p.
- GÜTTLER A. 1938: *A keskenyfilm Magyarországon*. Filmkultúra XI. évf. 5. sz. pp. 6-7.
- GYALAY M. 2005: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon*. Arcanum CD-ROM
- HÁBOVÁ, M. – VISEKALOVÁ, J. (ed.) 1982: *Chechoslovak Cinema*. ČSF, Prague, p. 5.
- HAJDÚ-MOHAROS J. 2000: *Magyar településtár*. Kárpát–Pannon Kiadó, Budapest, 788 p.
- HÁRS J. 1989: *A filmvetítés története Győrött 1896-1912 végéig*. In: Győri tanulmányok 10. Győr Megyei Város Tanácsa, Győr, pp. 97-128.
- HÁRS J. 2000: *Az oroszán elfordítja a fejét ... Soproni filmtörténet 1896-1948*. Eutech Kiadó, Sopron, 184 p.
- HÄGERSTRAND, T. 1952: *The propagation of innovation waves*. Lund Studies in Geography. Ser. B. Human Geography No. 4. Lund, 22 p.
- HEINZ E. 1958: *A budapesti filmszínházak*. Megyei és Városi Statisztikai Értesítő VIII. évfolyam, 8. szám pp. 341-350.
- HEVESY I. 1993: *A némafilm egyetemes története*. Magyar Filmintézet, 407 p.
- HIDY P. 2000: *Magyarország kulturális helyzete az 1990-es évtizedben a művelődésszociológiai kutatások tükrében*. József Attila Alapítvány, Budapest, 105 pp.
- HUNYADI Zs. 2005: *Kulturálódási és szabadidő eltöltési szokások, életmód csoportok*. Találkozások a kultúrával – 7. Magyar Művelődési Intézet, Budapest, 84 pp.
- JÁNKI Gy. 1936: *Magyarország mozgófényképzemeli 1935-ben*. Magyar Statisztikai Szemle XIV. évfolyam 8. szám pp. 715-723.
- JASON, A. 1935: *Handbuch des Films 1935/36*. Verlag Hoppenstedt & Co. Berlin p. 144.
- KÁLMÁN R. – PEREGI Gy. 1959: *A film és a mozi Magyarországon*. Filmtudományi Intézet, Budapest, 184 p.

- KÁLMÁN R. 1960: *A mozihálózat irányításának üzemeltetési, gazdasági és műszaki fejlesztési feladatai*. Filmtechnikai és gazdasági tájékoztató. 1960. 9. szám. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, Budapest, pp.258-284.
- KÁLMÁN R. – PEREGI Gy. 1960: *Magyarország városi mozihálózata (1953-1959)*. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, Budapest, p.
- KÁRMÁN B. – PÉK D. (szerk.) 1919: *Almanach. A magyar kinematográfia évkönyve*. Budapest, 214 p.
- KERTÉSZ KÁROLYNÉ, BÁRÁNY D. 1996: *Mozi Tapolcán*. Tapolcai Füzetek 14. 99 p.
- KISPÉTER M. 1938: *A győzelmes film: film, tudomány, művészet*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 329 p.
- KOVÁCS Gy. 2004: *Innováció, technológiai váltás, társadalom: újabb elméleti perspektívák*. Szociológiai Szemle 2004/3. pp. 52-78.
- KOVÁCS M. 1961: *A szakszervezeti mozihálózat üzemeltetési és műsorpolitikai munkájának néhány fontos kérdéséről*. Filmtechnikai és gazdasági tájékoztató. 1961. 4. szám. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, Budapest, pp. 173-199.
- KÖRMENDY ÉKES L. 1915: *A mozi*. Singer és Wolfner bizománya, Budapest, 209 p.
- KWIATOWSKI, A. 1986: *Film skandynawski. Fakty, dzieła, twórcy*. Wydawnictwa Artys-tyczne i Filmowe, Warszawa, 272 p.
- LAJTA A. 1921: *Filmművészeti évkönyv 1921*. A szerző kiadása, Budapest, pp. 208-220.
- LAJTA A. 1926: *Filmművészeti évkönyv 1926*. A szerző kiadása, Budapest, pp. 210-236.
- LAJTA A. (szerk.) 1928: *Filmművészeti Évkönyv*. A szerző kiadása, Budapest 271 p.
- LAJTA A. (szerk.) 1930: *A filmművészet évkönyve*. A szerző kiadása, Budapest 295 p.
- LAJTA A. (szerk.) 1936: *Filmművészeti Évkönyv*. A szerző kiadása, Budapest 306 p.
- LAJTA A. 1938: *Filmművészeti Évkönyv 1939*. Budapest, A szerző saját kiadása. pp. 177-307.
- LAJTA A. 1940: *Filmművészeti Évkönyv 1940*. Budapest, A szerző saját kiadása. pp. 161-301.
- LAJTA A. 1944: *Filmművészeti Évkönyv 1944*. Budapest, A szerző saját kiadása. pp. 474-512.
- LAJTA A. 1949: *Filmművészeti Évkönyv 1948*. Budapest, A szerző saját kiadása. pp. 289-410.
- LAJTA A. 1960: *A magyar film története*. Házi sokszorosítás. Filmtudományi Intézet, Budapest, 185 p.
- LEBEGYEV, N. A. 1965: *A szovjet némafilm története I-II*. Magyar Filmtudományi Intézet, Budapest 236, illetve 297 p.
- LIZZANI, C. 1981: *Az olasz némafilm története 1895-1979*. Gondolat, Budapest, 417 p.
- LUKINBEAL, Ch. – ZIMMERMANN, S. 2006: *Film Geogrphy: A New Subfield*. Erdkunde, Band 60, Heft 4, pp. 315-325.
- MAGYAR B. 1966: *A magyar némafilm története 1896-1918*. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, Budapest, 404 p.
- Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára*. Rudolf Mosse Rt., Bp. 1931.
- MARKÓ L. 1995: *A film krónikája. Officina Nova*. 648 p.
- MÁTYÁSI S. – KELEMEN G. 1996: *„Lesz-e második évszázad?” Tanulmány a magyar mozik jövőjéről*. Szociológiai Füzetek 1. Mozgóképek és Befogadás Alapítvány, Budapest, pp. 35-89.
- MÓRICZ M. (szerk.) 1941: *STUD (Statistikai Tudósító)*. 9. évfolyam 9. szám pp. 3-5.
- MORTIMORE, R. (szerk.)1986: *Spanish Cinema 1896-1983*. Instituto de Cine (I.C.A.A.), Madrid, 470 p.
- NEMES K. 1999: *A magyar film útja*. Uránusz Kiadó, Budapest, 134 p.

- NEMESKÉRI I. – MÁDER M. P. – NEMESKÉRI K. – VÁNDOR A. – TÖLGYESI J. – KOVÁTS I. – GLOFÁK P. 2005: *Lakossági internethasználat 2005*. Tanulmány a Nemzeti Hírközlési Hatóság részére. Eneten Közvélemény- és Piackutató Központ, <http://www.nhh.hu> 141 p. (letöltve: 2009. január 14.)
- ORTH J. 1964: *A mozgófénykép budapesti törvényhatósági forrásai 1896-1906*. (Kézirat) Filmtudományi Intézet, 58+1 p.
- PÉREZ PERUCHA, J. 1989: *1896. El Cinematógrafo llega a España*. In: Armero, G. (szerk.): *Cine Español (1896-1988)*. Ministerio de Cultura I.C.A.A. 620 p.
- RECHNITZER J. 1993: *Az innováció és a regionális politika*. In: Kovács K. (szerk.): *Település, gazdaság, igazgatás a térben*. MTA RKK, Pécs, pp. 271-299.
- RECHNITZER J. 2002: *Az innovációk földrajza*. In: Tóth J. (szerk.): *Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 219-247.*
- SADOUL, G. 1959: *A film világtörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 610 p.
- SCHUMPETER, J. A. 1980: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 320 p.
- SZÁNTÓ L. 2000: *A multiplex-kihívás Nyugat-Európában*. In: Juhász Á. (szerk.): *Útközben a magyar filmterjesztés 3. A kinoszauroszok kora*. MOSZ-OPAKFI-DEMI, Debrecen, pp. 187-194.
- SZEKERES P. 1989: *A film előtörténete*. Jel-Kép VI. évfolyam 3. szám pp. 137-141.
- SZEKERES P. 1993: *Az audiovizuális kommunikáció és a mozgóképkultúra változásai az elmúlt negyedszázadban*. In: Juhász Á. (szerk.): *Útközben a magyar filmterjesztés. A filmterjesztés rendszerének átalakulása (1982-1992)*. FILMOSZ-OPAKFI, Budapest, pp. 49-64.
- TÓTH J. – TRÓCSÁNYI A. 1997: *A magyarság kulturális földrajza*. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 228 p.
- TRÓCSÁNYI A. – TÓTH J. 2002: *A magyarság kulturális földrajza II*. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 364 p.
- VALKÓ E. 1990: *Szakértői becslés a magyar lakosság filmfogyasztásáról (MTV, műhold, kábel, video)*. Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest.
- VARGA B. (szerk.) 1998: *Magyar Filmográfia. Játékfilmek 1931-1997*. Magyar Filmin-tézet, Budapest, 1024 p.
- VÁSÁRHELYI M. 1980: *Újság, mozi- és színházjegy, könyv, rádió és tv – családi pénztárcából*. Jel-Kép I. évfolyam, 1. szám pp. 82-87.
- VITÁNYI I. 1997: *A magyar társadalom kulturális állapota. Az 1996-os országos vizsgálat zárójelentése*. Maecenas Kiadó, Budapest, 127 pp.
- VÖGL, K. Ch. 1986: *90 Jahre Kino – wiener Kinogeschichte im Zeitrafter* In: *90 Jahre Kino in Wien 1896-1986 Vergangenheit mit Zukunft. Jugend und Volk, Wien, pp. 13-20.*
- ZELENAY A. – OSZLÁNYI M. 1989: *Kik? Miből? Mennyit? A magyar tv nézettsége 1989 első negyedében*. Tanulmányok, beszámolók, jelentések 1989. XI. 2. sz. MKI Bp.

Függelék

1. kép

A bölcskei mozi. Látogatottsági mutatója folyamatosan az országos átlag felett van, de normatív állami támogatásban nem részesülhet, mert art. moziként nem regisztrálható. Egyetlen termében több év átlagában 150-et meghaladó előadást tartottak.

Forrás: Polgármesteri Hivatal, Bölcske

2. kép

A bősárkányi mozi 2009 januárjában, ahol 2007-ben még vetítettek.

Fotó: BORSOS Á.

3. kép

Az egykori csornai mozi épületében 2009 januárjában bank működik.

Fotó: BORSOS Á.

4. kép

Csornán a Felkelő Nap Háza Kulturális Egyesület által fenntartott MÚKÓ art mozi itt bérel vetítőtermet. A művelődési központ munkatársa szerint több előadása érdeklenség miatt elmarad. Az elmúlt években állami támogatásban részesült.

Fotó: BORSOS Á.

5. kép
Art minősítésű mozi Kapuváron, 2009. január.

Fotó: BORSOS Á.

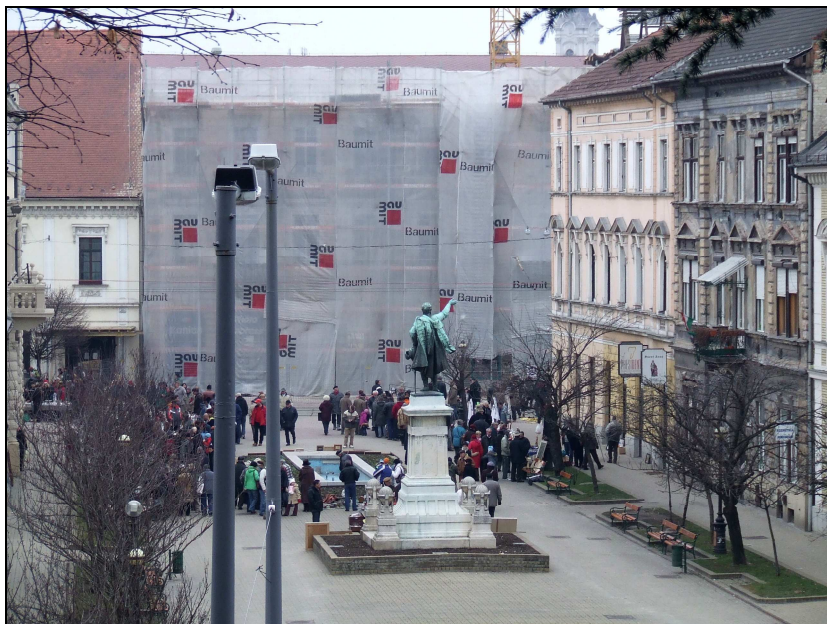
6. kép
Miskolcon a Művészetek Háza, az art mozi pályázatból átépített egykori Béke mozi több funkcióval bővítve. Az árkádok alatt még jól látható a mozi eredeti portálja.

Fotó: LUKÁCS R.

7. kép

Miskolc. A háttérben a felállványozott, életveszélyessé vált egykori Avas szállóban működött a város legrégibb filmszínháza, a Kossuth mozi és Hevesy art terem bezárt.

Fotó: LUKÁCS R.

8. kép

Ma már (2009) semmi jel nem mutat arra, hogy 2006-ban még itt működött Miskolc második multiplexe, a „Hollywood”.

Fotó: LUKÁCS R.

9. kép

A soproni art játszóhelyként regisztrált Elit mozi. Állami támogatást az art feltételek kialakításához nem vett igénybe. Az egy előadásra jutó átlagos nézőszámban évek óta megelőzi a városban működő multiplexét.

Forrás: Classic-Film Bt.

10. kép

A jelentős állami támogatással felújított szolnoki Tisza mozi. Jobbra a régi épület, a bal oldalon a fejlesztés eredménye.

Forrás: <http://www.tiszamozi.hu>

11. kép

Budapesten a Ludovika épületéből kialakított Alfa mozi fénykorában, az 1980-as évek derekán. Jelenleg a Természettajzi Múzeum otthona.

Forrás: Budapest Film Rt. archívuma

12. kép

Az egykori Royal szálloda bálterméből az 1930-as években kialakított európai színvonalú luxus filmpalota az 1980-as évek derekán. A szálloda értékesítésekor, 1997-ben bezárt.

Forrás: Budapest Film Rt. archívuma

13. kép

Az 1935-36-ban épített budapesti műemlék jellegű Átrium mozi sorsát a szomszédságában lévő Mamut multiplex pecsételte meg. 2001-ben bezárt. Többszöri sikertelen értékesítési kísérlet után 2009-ben is új funkció nélkül, üresen áll.

Forrás: Budapest Film Rt. archívuma

14. kép

A főváros XI. kerületének központjában lévő egykori Bartók mozi volt már bank, ma kisebb üzleteknek ad helyet.

Forrás: Budapest Film Rt. archívuma

15. kép

A főváros első, európai mintára kialakított többtermes mozija, a Corvin Filmpalota.

Fotó: STEFÁN S.

16. kép

A Corvin Filmpalota fogadó szintjei belső tere.

Fotó: STEFÁN S.

17. kép

Az 1980-as évekig a közkedvelt alternatív filmszínház, a Híradó mozi, a leszálló ágot jelentő Horizont mozivá alakulás időszakában. A tényt a program és a portál hiányzó neonfeliratának csupasz konzoljai demonstrálják. Az ezredfordulón bezárt.

Forrás: Budapest Film Rt. archívuma

18. kép

A Szikra (később Metro) mozi az 1970-es években. Nem tudott versenyre kelni a szintén a Nyugati Pályaudvar szomszédságában épült West End multiplexszel. A bezárását, 2000-et követően évekig kihasználatlan volt, ma a Ruttkay Színház otthona.

Forrás: Budapest Film Rt. archívuma

19. kép

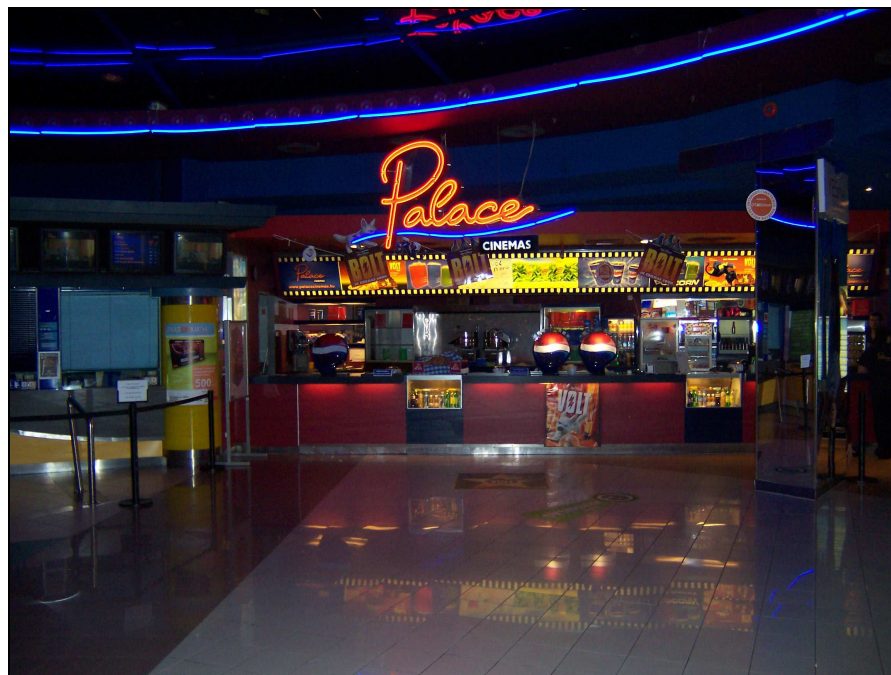
A Grafitti, a megjelenés stílusában, műsorkínálatában és kiegészítő programjaiban is valódi alternatív mozi 1998-ban zárt be. Helyén 2008 őszén használtruha kereskedés működött.

Forrás: Budapest Film Rt. archívuma

20. kép

Egy a budapesti amerikai stílusú multiplex mozik közül. A portál centrumában inkább a „kiegészítő fogyasztás”, mint maga a film áll.

Fotó: BORSOS Á.